

T.C
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

MEMLÜKLER DÖNEMİ RİSÂLE EDEBİYATI: İBN HİCCE EL-HAMEVÎ'NİN
“YÂKÛTÜ'L-KELÂM FÎ NÂRİ'Ş-ŞÂM” ADLI RİSÂLESİ ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMİNE SARI
ORCID: 000-003-2499-4719

Danışman:
Prof. Dr. MÜCAHİT KÜÇÜKSARI

KONYA-2024

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Emine SARI		
	Numarası	22810601044		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Arap Dili ve Belagatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Memlûkler Dönemi Risâle Edebiyatı: İbn Hicce El-Hamevî'nin "Yâkûtü'l-Kelâm Fî Nâri's-Şâm" Adlı Risâlesi Örneği			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Emine SARI

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Emine SARI		
	Numarası	22810601044		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Arap Dili ve Belagatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Mücahit KÜÇÜKSARI		
	Tezin Adı	Memlûkler Dönemi Risâle Edebiyatı: İbn Hicce El-Hamevî'nin "Yâkûtü'l-Kelâm Fî Nâri's-Şâm" Adlı Risâlesi Örneği		

Bu çalışmada Memlûkler döneminin önde gelen katiplerinden İbn Hicce el-Hamevî'nin, Memlûk sultanı el-Meliku'z-Zâhir Berkûk ile Halep ve Malatya nâipleri arasında gerçekleşen çatışmalar sonucu Şam şehrinde meydana gelen büyük yangın üzerine yazdığı *Yâkûtü'l-keîâm fî nâri's-Şâm* adlı risâlesi incelenmiştir. Muhteva, şekil ve üslup özelliklerinin incelenmesi yoluyla risâlenin edebî değerini tartışılmıştır. İncelenen risâle, genel hatlarıyla tanıtılan Memlûkler dönemi risâlelerine bir örnek olarak sunulmuştur.

Çalışma, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları belirtilmiştir. Birinci bölümde Câhiliye döneminden Memlûkler dönemine kadar risâle sanatının gelişimi, ardından risâle sanatının Memlûkler dönemindeki durumu ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Memlûkler dönemi katiplerinden İbn Hicce el-Hamevî tanıtılmış, ardından *Yâkûtü'l-keîâm fî nâri's-Şâm* adlı risâlesi Memlûkler dönemi risâlelerinin genel özellikleri dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Risâle, Kitâbet, Memlûkler döneminde nesir

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Emine SARI		
	Student Number	22810601044		
	Department	Temel İslam Bilimleri/Arap Dili ve Belagatı		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☐	
	Supervisor	Mücahit KÜÇÜKSARI		
	Title of the Thesis/Dissertation	The art of risâlah in the Mamluk era: The example of Ibn Hıjjah al-Hamawî's "Yâqut al-Kalâm fî Nâr al-Shâm"		

In this study, the risâlah titled Yâqût al-kalâm fî nâr al-Shâm, written by Ibn Hıjjah al-Hamawî, one of the prominent scribes of the Mamluk era, about the great fire that occurred in the city of Damascus as a result of the conflicts between al-Malik al-Zâhir Barqûq and the governor of Aleppo Yalbugha al-Nâsirî along with the governor of Malatya Timurbugha al-Afđalî who joined al-Nâsirî, is analyzed. The literary value of the risâlah is discussed by examining its content, form, and stylistic features, and the risâlah is presented as an example of the risâlâhs from the Mamluk period, which are introduced in general terms.

The study consists of an introduction and two chapters. The introduction specifies the subject, purpose, scope, method, and sources of the research. The first chapter addresses the development of the art of the risâlah from the Jahiliyyah era to the Mamluk era, followed by the state of the risâlah art in the Mamluk era. In the second chapter, Ibn Hıjjah al-Hamawî, one of the scribes of the Mamluk era, is introduced, and then his risâlah Yâqût al-kalâm fî nâr al-Shâm is evaluated considering the general characteristics of the risâlâhs of the Mamluk era.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Risâlah, Writing, Prose in the Mamluk era

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı	1
2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP EDEBİYATINDA RİSÂLE

1. Risâle Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamları	5
2. Arap Edebiyatında Risâlenin Gelişimi.....	6
2.1. Memlûkler Dönemine Kadar Risâle Edebiyatı	7
2.2. Memlûkler Dönemi Risâle Edebiyatı	13
2.2.1. Risâle Edebiyatının Gelişiminde Rol Oynayan Etkenler	15
2.2.2. Risâle Türleri ve Konuları	16
2.2.3. Risâlelerin Şekil ve Üslup Özellikleri	21
2.2.4. Kâtiplerde Aranılan Şartlar ve İnşa Usulü Eserleri	23

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HİCCE EL-HAMEVÎ'NİN “YÂKÛTÜ'L-KELÂM FÎ NÂRİ'Ş-ŞÂM” ADLI RİSÂLESİ

1. İbn Hicce el-Ḥamevî.....	26
2. Yâkûtu'l Kelâm fî Nâri'ş-Şâm Adlı Risâlesi.....	30
2.1. Risâlenin Te'lif Sebebi	30
2.2. Risâlenin Tarihi Arka Planı	33
2.3. Risâlenin Muhteva Özellikleri.....	39
2.3.1. Mekân Tasvirleri	41
2.3.1.1. Mahalle ve Meydanlar	42
2.3.1.2. Dükkanlar ve Çarşılar.....	47
2.3.1.3. Sur Kapıları	48
2.3.1.4. Şam Kalesi.....	52
2.3.1.5. Emevîyye Camii	53
2.3.1.6. Mesire Alanları ve Yeşil Alanlar.....	55

2.3.1.7. Nehirler.....	58
2.3.2. Şahıs Tasvirleri.....	60
2.3.3. Ağıt.....	65
2.3.4. Mukayese.....	68
2.4. Risâlenin Şekil ve Üslup Özellikleri	71
2.4.1. Şekil Özellikleri.....	71
2.4.2. Üslup Özellikleri	74
2.4.2.1. Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerden Yararlanma.....	79
2.4.2.2. Arap Şiirinden Yararlanma (Tazmîn).....	91
2.4.2.3. Beyân ve Bedi' Sanatlarının Kullanımı.....	96
2.4.2.3.1. Teşbih	97
2.4.2.3.2. İstiare	98
2.4.2.3.3. Cinas.....	99
2.4.2.3.4. Seci	101
2.4.2.3.5. Tıbak.....	103
2.4.2.3.6. Mukabele	105
2.4.2.3.7. Tevriye.....	105
SONUÇ.....	109
KAYNAKLAR.....	111
EKLER.....	119
Risâlenin Orijinal Metni.....	119
Risâlenin Türkçe Çevirisi.....	131
Haritalar.....	143

KISALTMALAR

b.	: Bin, İbn
Bkz./bkz	: Bakınız
Hız.	: Hazreti
MÖ.	: Milattan Önce
ö.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radıyallahu Anh
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri

ÖN SÖZ

İnsan çevresinden bağımsız yaşayan, münzevi bir varlık değildir. İçerisinde bulunduğu fiziksel ve sosyal çevreden, yaşadığı dönemin şartlarından etkilenir. Düşünce yapısı ve duygu dünyası kendisini çevreleyen muhitten etkilenen insan, aynı zamanda sosyal bir varlıktır. Düşüncelerini ve duygularını paylaşmak, bunlar üzerine konuşmak ister. İnsanın kendisini ifade etme yollarından birisi de edebiyattır. Edebî bir tür olan risâle, insana duygularını ve düşüncelerini ifade etme, bunları diğer insanlarla paylaşma imkânı sunan bir alandır.

Yazının yaygınlaşması ve kitabetin devlet işlerinde kullanılmaya başlamasının ardından hızla gelişen risâle sanatı Arap edebiyatında önemli bir yere sahip olmuştur. Devlet işlerinde büyük bir rol oynayan risâle aynı zamanda ulaşım ve iletişimin kolay olmadığı dönemlerde edebiyatçılar ve alimlerin birbirleri ile fikir alışverişinde ve duygu paylaşımında bulunmasına imkân vermiştir.

Bu çalışma, risâle sanatının Memlûkler dönemindeki durumu ile İbn Hicce el-Hamevî'nin (ö. 837/1434), siyasi çekişmeler sonucu Şam şehrinde meydana gelen büyük yangın üzerine yazdığı *Yâkûtü'l-keîâm fî nâri's-Şâm* adlı risâlesini ele almaktadır. Çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynaklarına yer verilmiştir. Birinci bölümde Câhiliye döneminden Memlûkler dönemine kadar risâle sanatının gelişimi, ardından risâle sanatının Memlûkler dönemindeki durumu ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Memlûkler dönemi katiplerinden İbn Hicce el-Hamevî tanıtılmış, ardından *Yâkûtü'l-keîâm fî nâri's-Şâm* adlı risâlesi tahlil edilmiştir.

Çalışma esnasında yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve önerileri ile yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Mücahit Küçükşarı'ya teşekkürlerimi sunarım.

Emine SARI

Konya 2024

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı

“Memlûkler Dönemi Risâle Edebiyatı: İbn Hicce el-Hamevî’nin “Yâkûtü’l-*kelâm fî nâri’ş-Şâm*” Adlı Risâlesi Örneği” başlıklı bu çalışmada risâle türünün gelişimi ve Memlûkler dönemindeki durumu ele alındıktan sonra Memlûkler döneminin önde gelen edebiyatçılarından İbn Hicce el-Hamevî’nin *Yâkûtü’l-*kelâm fî nâri’ş-Şâm** adlı risâlesi teknik ve tematik açıdan incelenmiştir. Risâle muhteva, şekil ve üslup özelliklerinin incelenmesi yoluyla tanıtılmış ve tahlil edilmiştir. Araştırmanın amacı, tanıtımı ve tahlili yoluyla risâlenin edebî değerini tartışmak ve Memlûkler döneminde kaleme alınan edebî risâlelere bir örnek sunmaktır.

İlk örnekleri hicri ikinci yüzyılda Abdülhamîd el-Kâtib (ö. 132/750) tarafından kaleme alınan edebî risâleler Abbâsîler döneminde İbnü’l-‘Amîd (ö. 360/970) ile zirveye ulaşmıştır. Yazılış amaçları ve muhteva özellikleri risâle yazarlarına ve eserlerin yazıldığı döneme bağlı olarak değişiklik göstermekle birlikte edebî risâlelerin yazımı modern döneme kadar devam edegelmiştir. Nesir türleri arasında önemli bir yer tuttuğu anlaşılan risâle türü üzerine yapılan çalışmaların, nazım türleri başta olmak üzere diğer edebî türler üzerine yapılan çalışmalara kıyasla eksik olduğu görülmektedir. Risâlenin tahlili ve tanıtımı, Arap edebiyatında risâle türüne dair yapılan çalışmalara zenginlik katacaktır. Risâle türü üzerine yapılan çalışmaların Abbâsî ve Endülüs dönemleri üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Çalışmada ele alınan risâle ihmal edilmiş bir dönem olan Memlûkler dönemine aittir. İbn Hicce tarafından Memlûkler döneminde hicrî sekizinci yüzyılda kaleme alınan *Yâkûtü’l-*kelâm fî nâri’ş-Şâm** adlı risâlenin şekil ve üslup özelliklerinin incelenmesi, risâle sanatının Memlûkler dönemindeki durumunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Çalışma, Memlûkler döneminde kaleme alınan edebî risâlelere örneklik teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir.

Araştırma kapsamında öncelikle Arap edebiyatında risâle türünün gelişimini izlemek amacıyla Câhiliye devrinden başlayarak Memlûkler dönemine kadar risâle sanatının gelişimi aşamalı olarak incelenmiştir. Bu dönemler risâle sanatının gelişimini takip etmek amacıyla incelendiği için kısa ve öz bilgiler içermektedir. Ardından risâle sanatının Memlûkler dönemindeki durumu kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Resmî, edebî, vasfî vb. risâleler olmak üzere farklı sınıflandırılmalara tabi tutulan risâlelerin; Mısır, Hicaz ve Suriye’yi kapsayan geniş bir bölgede yaklaşık üç asır boyunca hüküm sürmüş olan Memlûkler

Devleti'ndeki durumunu tüm ayrıntıları ile ele almak müstakil bir çalışma gerektireceğinden bu çalışmada Memlûkler döneminde risâle sanatı, bölge ve zaman ayrımı yapılmaksızın genel hatlarıyla tanıtılmıştır. Memlûkler dönemi risâlelerine örneklik teşkil etmesi için Memlûkler döneminin önde gelen edebiyatçıları ve katiplerinden birisi olan İbn Hicce el-Hamevî'nin *Yâkûtü'l-kelâm fî nâri's-Şâm* adlı risâlesi seçilmiştir. Risâlenin yazarı olan İbn Hicce el-Hamevî'nin hayatı ve edebi kişiliği kısaca tanıtıldıktan sonra risâlenin yazımına yol açan tarihi olaylara dair bilgi verilmiş, böylece dönemin siyasi olaylarının Arap edebiyatına ve risâle türüne etkisi ortaya konulmuştur. Yazarın risâlesini kaleme almasına yol açan tarihî olayların açıklanmasının ardından risâle teknik ve tematik açıdan incelenmiştir. Muhteva, şekil ve üslup özellikleri tahlil edilerek risâlenin edebî değeri tartışılmıştır.

2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Arap edebiyatı tarihini ele alan temel kaynaklardan yola çıkarak risâle türünün tarihsel gelişimi takip edilmiştir. Klasik ve modern dönemde yazılmış edebî tenkit kitaplarından ve katiplik usûlüne dair yazılan edebî'l-küttâb eserlerden risâlelerin farklı dönemlerde sahip olduğu yapı ve üslup özellikleri tespit edilmiştir. Risâle sanatına dair bilgilere ulaşmak için Türkçe ve Arapça literatürde konuya dair yazılmış kitap, tez ve makalelerden istifade edilmiştir. Tarihsel yöntem kullanılarak Memlûkler döneminde yaşanan siyâsî, sosyal ve edebî gelişmelerin belirlenmesine yardımcı olacak veriler elde edilmiştir. Verileri elde etmek için Memlûkler döneminin tarihini ele alan kitaplar taranmıştır. Elde edilen veriler nitel bir araştırma yöntemi olan doküman analizi kullanılarak bir araya getirilmiş ve değerlendirilmiştir. Risâle edebiyatının gelişimine, risâlelerin yapı ve üslup özelliklerine ve *Yâkûtü'l-kelâm fî Nâri's-Şâm* adlı risâlenin yazımına sebep olan tarihi olaylara dair verilerin toplanması ve değerlendirilmesi sonucunda elde edilen bulgular bilimsel bir bakış açısıyla yorumlanarak sunulmuştur.

Edebi bir metin olan *Yâkûtü'l-kelâm fî Nâri's-Şâm* risâlesi metin incelemesi için uygun görülen yöntemler ışığında teknik ve tematik açıdan analiz edilmiştir. Risâle metninin Şam şehrinde Zâhiriyye Kütüphanesi'nde, Almanya'da Berlin Eyalet Kütüphanesi'nde (Staatsbibliothek) ve Hindistan'da Hudâbahş Kütüphanesi'nde bulunan nüshaları vardır. Bu çalışmada esas alınan risâle metni İbn Hicce el-Hamevî'nin, Rudolf Vesely tarafından tahkik edilerek 2005 yılında basılan *Kahvetü'l-inşâ* adlı kitabında yer alan risâledir. Risâlenin muhteva ve üslup özellikleri incelenirken risâle metninden konu ile alakalı kısımlar alıntılanarak şahit olarak kullanılmıştır. Alıntılanan cümlelerin *Kahvetü'l-inşâ* adlı eserdeki

sayfa numaraları dipnot olarak belirtilmiştir. Risâlenin şekil ve üslup özellikleri Memlûkler döneminde yazılan risâlelerin şekil ve üslup özellikleri ile kıyaslanarak değerlendirilmiştir. Meşhur risâlelerin şerhleri ve tahlilleri, bu risâleler üzerine yazılan tezler ve bilimsel makaleler İbn Hicce'nin risâlesini analiz etmede yol gösterici olmuştur. Büyük oranda mekân tasvirlerinden oluşan ve içerisinde Şam şehrindeki pek çok bölge isminin söz sanatlarıyla gizlenerek kullanıldığı risâleyi tematik açıdan analiz etmek için Şam tarihini, Şam şehrinin coğrafi ve mimari özelliklerini ele alan eserlerden faydalanılmıştır. Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemu'l-Büldân* ve Kuteybe eş-Şihâbî'nin (ö. 1428/2008) *Mu'cemu Dimeşk et-Târîhi* adlı sözlükleri, Ebu'l-Bekâ Abdullah el-Bedrî'nin (ö. 894/1488) *Nüzhetü'l-enâm fi mehâsini's-Şâm*, Muhammed Kürd Ali'nin (ö. 1876-1953) *Ğûţatu Dimeşk*, Selâhaddin el-Müneccid'in (ö.1431/2010) *Huţatu Dimeşk* adlı eserleri bu konuda yararlanılan başlıca kaynaklar arasındadır.

Ḥannâ el-Fâhûrî'nin (ö.1432/2011) *el-Câmi' fi târîhi'l-'Arab ve Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* adlı eserleri, Şevkî Dayf'ın (ö.1910-2005) *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî el-'Asru'l-Câhilî, el-'Asru'l-Umevî, el-'Asru'l-'Abbâsî, 'Aşru'd-düvel ve'l-imârat Mısr ve 'Aşru'd-düvel ve'l-imârat eş-Şâm* adlı eserleri, Ömer Musa Paşa'nın (ö.1437/2016) *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî el-'Aşru'l-Memlûkî* adlı eseri risâle türünün tarihsel gelişiminin takip edildiği temel kaynaklar arasındadır.

Risâlelerin şekil ve üslup özelliklerinin incelenmesinde klasik dönemden Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Şubhu'l-'a şâ fi şina'ati'l-inşâ* adlı eseri ile Ebu'l-Kasım el-Kelâî el-İşbîlî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmu şun'ati'l-keâm* adlı eseri, modern dönemden ise Nebîl Halid Ebû Ali'nin *Naḫdu'n-neşr fi türâsi'l-'Arabi'n-naḫdî* adlı eseri faydalanılan başlıca kaynaklardır. Risâle türüne dair yazılmış kitaplar arasından Ömer Ferrûh'un (ö. 1407/1987) *er-Resâil ve'l-maḫâmât* adlı eseri, doktora ve yüksek lisans tezleri arasından Ürdün Üniversitesi'nden Celal Yusuf el-'Atţârî tarafından 1995 yılında yazılan *en-Nesru'l-fennî fi'l-'aşri'l-Memlûkiyyi'l-evvel* adlı doktora tezi bulunmaktadır.

Risâlenin yazarı İbn Hicce el-Hamevî'nin hayatı ve edebi kişiliğine dair bilgiler Şemseddin es-Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *ed-Ḍav'u'l-lâmi' li ehli'l-ḳarni't-tâsi'* ve Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *el-Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-ḳarni't-tâsi'* adlı tabakat kitaplarından, Mahmud er-Rabdâvî'nin *İbn Hicce el-Hamevî şâ'iran ve nâḳiden* ve Mücahit Küçüksarı'nın *İbn Hicce el-Hamevî ve Dîvânı* adlı eserlerinden elde edilmiştir.

Memlûkler döneminde meydana gelen sosyal ve ilmî gelişmeleri tespit etmek için Muhamed Rızk Selîm'in *'Aşru Selâtinî'l-Memâlik*, Muhammed Süheyl Taqqûş'un *Târîhu'l-Memâlik fî Mısr ve bilâdiş-Şâm*, İsmail Yiğit'in *Memlûkler* adlı eserleri ile Nejdet Gürkan tarafından Süleyman Demirel Üniversitesi'nde 2000 yılında yapılan *Arap Edebiyatında Memlûkler (Moğollar) Dönemi* adlı doktora tezinden; risâlenin tarihi arka planını oluşturan siyâsî olayları ve 791/1389 yılında Şam şehrinde meydana gelen yangına dair bilgileri tespit etmek için el-Maqrîzî'nin (ö.845/1442) *es-Sülûk limarîfeti düveli'l-Memlûk*, İbnü'l-İmâd el-Hanbelî'nin (ö.1089/1679) *Şezeratu'z zeheb fî aḥbâri men zeheb*, İbn Kâḍî Şühbe'nin (ö. 851/1448) *Târîhu Kâḍî Şühbe*, Hakîm Emîn Abdusseyyid'in *Kıyâmu devleti'l-Memâlik es-Şâniye*, Muhammed b. Şaşrâ'nın *ed-Dürretü'l-muḍiyye fî'd-Devleti'z-Zâhiryye* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Sözlükte “gönderilen şey, sözlü yahut yazılı ileti, mektup, elçilik” anlamlarına gelen risâle kelimesi İslam devletinin kurumsallaşması ve genişlemesi gibi siyasî; nesrin şiirle yarışacak kadar ilerlemesi gibi edebî gelişmelere paralel olarak anlam değişimine uğramış ve zamanla sanatsal yöne sahip resmî ve şahsî mektupları ifade eden bir terim haline gelmiştir.⁵

Çeşitli evrelerde farklı anlamlara delalet eden risâle kelimesi; Câhiliye ve ilk İslam döneminde elçinin, taşıdığı haberi karşı tarafa şifahi olarak bildirmesi ve aktarmasını ifade etmekten Emevîler döneminde karşı tarafa taşınan haberin yazılı metnini de (kitâb) kapsar hâle gelmiştir.⁶ Emevîler döneminin sonlarından itibaren daha önce siyasî ve ticarî gayelerle kaleme alınan *kitâb* ve *risâle*ler edebî bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Kendine has biçim ve muhteva özelliklerine sahip edebî risâleler ilk defa Emevîler döneminde görülmüş, bu dönemde kaleme alınan risâleler müstakil bir edebî tür olan sanatsal mektupların ilk örnekleri kabul edilmiştir.⁷ Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise *risâle* kelimesinin belâgat ve fesâhat kurallarına uygun olarak kaleme alınan, mukaddime, arz ve hâtîme gibi belirli biçim özelliklerine sahip resmi ve özel mektuplar için kullanılması sistematik hale gelmiştir. Bu dönemde sanatsal yönü bulunan edebî risâleler en az şiir kadar önemli bir yer tutmuş, kimi zaman şiire tercih edilmiştir.⁸

Risâle kelimesi hicri ikinci yüzyıldan itibaren ilim, sanat, edebiyat vb. alanlarda tek bir konu üzerinde yapılan araştırma (monografi) ve makaleleri ifade etmek için de kullanılmıştır.⁹ Bu tür araştırma ve makalelere risâle isminin verilmesi, araştırmaların belirli bir şahsa ithafen yapılması veya belirli bir şahsa sunulmasından kaynaklanmaktadır.¹⁰ Bu araştırmada ele alınan risâleler; bir kâtibin, edebî hünerini ortaya koyarak temelde bilgi aktarımında bulunmak veya bir mesaj iletmek amacıyla karşı tarafa göndermek üzere yazdığı edebî nitelikteki risâlelerdir.

2. Arap Edebiyatında Risâlenin Gelişimi

Risâle sanatının Memlûkler dönemindeki durumunun daha iyi anlaşılması için, risâle sanatının bu döneme ulaşmaya kadar geçirdiği süreci genel hatlarıyla ele almak faydalı olacaktır.

⁵ Ahmed el-İskenderî - Mustafa ‘Înânî, *el-Vasît fi’l-edebi’l-‘Arabî ve târîhihi* (Kahire: Matba’atu’l-Ma’arif, 1919), 111-112.

⁶ İsmail Durmuş, “Mektup” (Ankara: DİA, 2004), 29/14.

⁷ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi fi târîhi’l-edebi’l-‘kadîm* (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1986), 376-377.

⁸ Şevki Dayf, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî el-‘asru’l-‘Abbasiyyi’l-evvel* (Kahire: Dâru’l-Ma’arif, ts.), 497.

⁹ Rahmi Er, “Risâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: DİA, 2008).

¹⁰ Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî* (Beyrut: el-Matba’atu’l-Bûlisiyye, 1953), 338.

2.1. Memlûkler Dönemine Kadar Risâle Edebiyatı

Arap edebiyatının takip edilebilen ilk evresi olan Câhiliye döneminden günümüze ulaşan edebî nesirler oldukça kısıtlı miktardadır. Edebî birikimlerini ezber yoluyla muhafaza eden ve gelecek nesillere şifahi olarak aktaran Araplar; nazım ve kafiye esasına dayanan, ezberlenmesi ve akılda tutulması nesre göre daha kolay olan şiirleri ezberlemeyi nesre tercih etmişlerdir.¹¹ Câhiliye döneminde yazının oldukça nadir olması ve edebî birikimi oluşturan şiir ve nesirlerin ancak hicri ikinci yüzyılda, tasnîf ve derleme döneminde tedvîn edilmeye başlanması da¹² Câhiliye döneminden günümüze ulaşan nesirlerin az olmasının sebeplerinden birisidir. Günümüze ulaşılan edebî malzemeler incelendiğinde Câhiliye döneminde hitabet, mesel, hikmet, kıssa, kahinlerin seci olarak söylediği parçalar gibi edebi türlerin var olduğu görülecektir. Fakat bu dönemde edebî nitelik taşıyan risâlelerin var olduğuna dair bir delil bulunmamaktadır.

Genel kanaate göre Câhiliye dönemi Arapları sıklıkla olmasa da aralarında mektuplaşmaktaydılar. Ancak bu mektuplar siyasî ve ticarî amaçlarla yazılmış ve edebi kaygı taşımamıştır.¹³ Bu mektuplaşmaların devlet başkanları ve kabile reisleri gibi üst makamlarda bulunan kişiler arasında gerçekleşmesi sebebiyle mektupların içeriğinin tutarlı ve etkileyici, lafızlarının açık ve anlaşılır olmasına önem verilmiştir. Fakat bu özellikler risâlelerin edebi bir tür olarak kabul edilmesi için yeterli görülmemiştir. Genel kaniye göre risâlelerde kullanılan dil ve üslup edebî olmaktan daha çok hitabî özellikler taşımaktadır.¹⁴ Bu sebeple Câhiliye döneminde yazılan risâleler müstakil bir edebi tür olarak kabul edilmez.¹⁵ Bu dönemde kaleme alınan risâleler (بِاسْمِكَ اللَّهُمَّ)¹⁶, (مِنْ فُلَانٍ إِلَى فُلَانٍ), (أَمَّا بَعْدُ)¹⁷ gibi kalıp ifadeler barındırmıştır. Mekke müşrikleri ile imzalanan Hudeybiye Antlaşması'nın giriş kısmına Hz. Peygamber'in isminin yazılmasına razı olmayan müşriklerin, antlaşmaya Allah'ın adı ile başlama konusuna itiraz etmemeleri Câhiliye döneminde böyle bir geleneğin var olduğunu doğrular niteliktedir.

¹¹ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 204.

¹² Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicazî (Riyâd: Câmi'atu'l-imâm Muhammed b. Su'ud, 1991), 1/38.

¹³ Şevkî Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fi'n-nesri'l-'Arabî* (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 19.

¹⁴ Mârûn 'Abbûd, *Edebu'l-'Arab muhtaşaru târîhi neş'etihî ve ta'avvurihi ve siyeri mezâhîri ricâlihî ve huûtu ulâ min şuverihim* (Newyork: Müessesetü Hindavî, 2014), 130.

¹⁵ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fi'n-nesri'l-'Arabî*, 19.

¹⁶ el-İskenderî - 'Înânî, *el-Vasît fi'l-edebi'l-'Arabî ve târîhihi*, 29.

¹⁷ Salâhuddîn Hâdî, *el-Edeb fi 'asri'n-Nubuvve ve'r-Râşidîn* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1987), 134.

İlk İslam döneminde Câhiliye dönemine kıyasla yazı yazma kültürü artmış ve nesir yaygınlaşmıştır. Okuma ve yazmanın öğrenilmesi teşvik edilmiş, Mekke ve Medine’de bulunan kâtiplerin sayısında artış görülmüştür.¹⁸ Yazının yaygınlaşmasında Kur’an-ı Kerim’in kayıt altına alınması büyük bir rol oynamıştır. Hz. Peygamber Kur’an-ı Kerim’in yazımından sorumlu kâtipler edinmiş, onlara kendisine indirilen vahyi tedvin ettirmiştir. Vahiy kâtiplerinin görevi yalnızca Kur’an’ı yazmakla sınırlı kalmamış, onlar Hz. Peygamber’in mektuplarını da yazmışlardır. Bu mektupların metni kimi zaman bizzat Hz. Peygamber tarafından yazdırılmış olup kimi zaman da kâtiplerin kendi ifadelerinden oluşmuştur.¹⁹ Yeni kurulmuş olan İslam devleti ve İslam davetini yayma fikri risâlelerin farklı alanlarda kullanımını gerektirmiştir. Hz. Peygamber gayrimüslim ülkelerin yöneticilerine İslam’a davet mektupları, Müslüman vali ve komutanlara ise yol gösterici nitelikte risâleler yollamıştır.²⁰ Yine bu dönemde İslam devleti ile diğer devlet ve kabileler arasında yazışmaların gerçekleştiği görülür. Bu dönemde yazılan, kullanım alanları ve yazılma amaçları çeşitlilik gösteren dinî ve siyasi içerikli risâleler, râşid halifeler ve Emevîler döneminde yazılan risâlelerin temelini oluşturmuştur.

Hicretin ilk yıllarından itibaren yazılan risâlelerde anlatılmak istenen husus oldukça basit ve sade bir şekilde sunulmuş, nadir durumlar hariç süslü ve sanatlı bir anlatıma yer verilmemiştir. Oldukça kısa olan bu risâlelerde, dile getirilmek istenen konuya direkt giriş yapılmış, amaç konuyu karşı tarafa aktarmaktan ve risâlenin mesajını iletmekten öteye geçmemiştir. Bu dönemde yazılan risâlelerde İslam dininin ve Kur’an-ı Kerim’in izleri açıkça görülmektedir. Risâlelere besmele ile başlanmış gönderen ve gönderilenin adı risâlenin başlangıcında zikredilmiştir. Asr-ı saâdet’in son yıllarına gelindiğinde ise risâlelerin edebi boyutu belirgin hale gelmiş, risâlelerde sanatsal özellikler ortaya çıkmaya başlamıştır.²¹ Risâleler mukaddime, arz ve hatime gibi belirli bölümlere ayrılmış, önceki risâlelere kıyasla risâlelerde süslü ifadelerin kullanımına daha çok rastlanmıştır. Bununla beraber risâlelerde kullanılan dil gündelik konuşma dilinden büyük bir farklılık arz etmemiştir.²² Risâle yazarları risâlelerin şekil özelliklerine her zaman bağlı kalmamışlar, risâlelerin şekil ve üslubu risâlenin

¹⁸ ‘Abbûd, *Edebu’l-‘Arab muhtaşaru târîhi neş’etihî ve taṭavvurihi ve siyeri meşâhîri ricâlihî ve ḥuṭûṭ ulâ min şuverihim*, 131.

¹⁹ el-İskenderî - ‘Înânî, *el-Vasît fi’l-edebi’l-‘Arabî ve târîhihi*, 111.

²⁰ el-İskenderî - ‘Înânî, *el-Vasît fi’l-edebi’l-‘Arabî ve târîhihi*, 111; Hâdî, *el-Edeb fi ‘asri’n-Nubuvve ve’r-Râşidîn*, 137.

²¹ Hâdî, *el-Edeb fi ‘asri’n-Nubuvve ve’r-Râşidîn*, 143.

²² ‘Abbûd, *Edebu’l-‘Arab muhtaşaru târîhi neş’etihî ve taṭavvurihi ve siyeri meşâhîri ricâlihî ve ḥuṭûṭ ulâ min şuverihim*, 130.

gönderildiği kişiye ve gönderilme amacına göre değişiklik göstermiştir.²³ Bu dönemde kaleme alınan risâlelerde teşbihler ve deyimleşmiş kalıplar kullanılsa da îcâz ön planda olmuş, temel gaye mesaj iletme ve tebliğ olmuştur.²⁴

Râşid halifeler döneminin ilk yıllarında risâleleri yazma görevini halifenin bizzat kendisi üstlenmiştir.²⁵ Zamanla İslam devletinin sınırları genişlemiş, halifenin emri altında bulunan komutan ve valiler hilafet merkezine uzak bölgelere dağılmıştır. Merkezden uzakta bulunan vali ve komutanları dini, siyasi ve idari konularda yönlendirmek amacıyla ülkenin dört bir yanına risâleler gönderme zarureti doğmuştur. İlk defa Hz. Ömer döneminde, resmi yazışmaları gerçekleştirmek ve halifelik işlerinde kullanılmak üzere divanlar inşa edilmiş, Hz. Ömer'den sonra gelen halifeler de mektuplarını fesahati kuvvetli Arap ve mevali kâtiplere yazdırmıştır.²⁶ İslam devletinin genişlemesi ve büyümesiyle beraber Şam, Irak, Mısır ve Kûfe gibi farklı şehirlerde inşa divanları kurulmuş ve risâle alanında gözle görülür gelişmeler meydana gelmiştir. Bu dönemde yazılan risâleler dil, üslup ve muhteva açısından önceki döneme göre daha zengindir.²⁷ Risâlelerde kullanılan lafızların seçiminde daha titiz davranılmış, ayrıca risâlelerin uzunluğunda artış gözlenmiştir. Bununla beraber bu dönemde yazılan risâleler genel olarak Hz. Peygamber dönemi risâleleri ile büyük benzerlikler arz etmektedir. Bu dönemde yazılan risâlelerde de lafız ve mana bakımından Kur'ân-ı Kerîm'in etkisi açıkça görülmektedir. Her zaman uyulan bir kaide olmamakla birlikte risâleler mukaddime, arz ve hatime olarak üç bölüme ayrılmış, risâlelerin mukaddime ve hatime bölümlerinde bedî' sanatlarının kullanımı görülmemiştir. Risâlelere besmele ile başlanmış, ardından gönderen ve gönderilenin ismi zikredilmiştir. Yazılış amacı devletin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olan risâlelerde, mesaj karşı tarafa açıkça ulaştırılmak istendiği için beyan esas olmuştur. Abartma ve aşırı övgüden kaçınılmış, maksut itnâba başvurulmadan mücezz tabirlerle ifade edilmiştir.²⁸ Bu dönemde dini ve siyasi içerikli edebi risâlelerin yanında tevki'at adı verilen yeni bir tür ortaya çıkmıştır. Tevki'; halife, vali veya kâtiplerinin kendilerine sunulan dilekçelerin alt kısmına cevap niteliğindeki yazdıkları kısa ve öz

²³ Hüseyin Naşşar, *Neş'etü'l-kitabe'l-fenniyye fi'l-edebi'l-Arabi* (Kahire: Mektebetü's-Sekafe'd-Dininye, 2002), 43.

²⁴ Hâdî, *el-Edeb fi 'asri'n-Nubuvve ve'r-Râşidîn*, 143.

²⁵ 'Abbûd, *Edebu'l-Arab muhtaşaru târihi neş'etihî ve ta'avvurihi ve siyeri meşâhiri ricâlihî ve huṭûṭ ulâ min suverihim*, 132.

²⁶ el-Fâhûrî, *el-Câmi fi târihi'l-edebi'l-kadîm*, 374.

²⁷ Mücahit Küçüksarı, "Ebu'l-Fadl İbnü'l-'Amîd'e Ait Bir Risâlenin Edebî Tahlili", *Marife* 16/2 (2016), 312.

²⁸ 'Abbûd, *Edebu'l-Arab muhtaşaru târihi neş'etihî ve ta'avvurihi ve siyeri meşâhiri ricâlihî ve huṭûṭ ulâ min suverihim*, 132.

risâlelerdir.²⁹ Tevki'ler genellikle duruma uygun bir ayet, hadis, birkaç beyit ya da özlü sözden oluşur.

Emevîler döneminde yazışmalar; Şam, Kûfe ve Mısır gibi farklı şehirlerde kurulan inşa divanlarında (*Divanu'l-inşâ*) Arap ve mevâlî kâtipler tarafından yürütülmüştür. Arapçanın konuşulmadığı bölgelerde bulunan divanlarda; Mısır'da Kıptîce, Irak ve çevresinde Farsça, Şam bölgesinde Rumca³⁰ olmak üzere halkın kendi dili kullanılmıştır. İslam devletinin ilk başkanı olan Hz. Peygamber'in de Arapça bilmeyen halklarla iletişimi kolaylaştırmak amacıyla kâtiplerini yabancı dil öğrenmeleri konusunda teşvik ettiği bilinmektedir.³¹ Yine bu dönemde Arap ve mevalilerden oluşan seçkin bir kâtipler sınıfı ortaya çıkmıştır. Emevîler döneminin başlarında yazılan risâleler Hz. Peygamber ve raşid halifeler döneminde yazılan risâlelerle benzerlik göstermiş sade, akıcı ve yapmacık olmayan hitabî bir üslupla yazılmıştır. Emevîler döneminin sonlarına gelindiğinde mevâlî kâtiplerin yanında yetişmiş olan Arap kâtipler yazı işlerinde ustalaşmaya başlamıştır. Emevî halifesi Mervan b. Abdülmelik (ö. 86/705) zamanında Arapça devletin resmi dili olarak kabul edilip fethedilen bölgelerde bulunan divanlarda yazışma dili Arapça'ya çevrilince mevali kâtiplerin görevlerini bizzat Arap yahut Arapça'yı iyi bilen kâtipler üstlenmiştir.³²

Arapça'nın yazışmalarda hâkim dil olmasının ardından Arap nesrinde uzatma ve ayrıntılara girmeye dayalı yeni bir dönem başlamış, risâle yazma sanatını ifade etmek üzere “*teressül*” terimi ortaya çıkmıştır.³³ İran ve Rum asıllı kâtiplerin üslubundan etkilenen Arap kâtiplerin risâlelerinde süslü bir anlatım görülmeye başlanmış, mübalağa ve bedî' sanatlarının kullanımı artmıştır. Kelime seçimine özen gösterilmiş, lafızların birbirine ses bakımından uyumlu olmasına dikkat edilmiştir. Kâtipler sanatkarane risâleler yazma konusunda birbiriyle yarışmaya başlayınca risâlelerin nasıl yazılması gerektiğine dair kurallar belirlenmiş, önceleri doğal olarak ve irticalen ortaya konulan risâleler artık bir zanaata dönüşmüştür.³⁴ Bu dönemde “*er-resâilu'd-dîvâniyye*” ya da “*er-resâilu'r-resmiyye*” olarak adlandırılan siyasi içerikli resmî risâleler edebi bir nitelik kazanmıştır. Yine bu dönemde resmi risâlelerin yanında çeşitli münasebetlerle tebrik, teşekkür, sitem, özür vb. niteliğinde yazılan kişisel ve toplumsal risâleler de (*er-resâilu'l-ihvâniyye* veya *er-resâilu's-şahsiyye*) ortaya çıkmıştır. Bu risâlelerin

²⁹ el-Fâhûrî, *el-Câmi fî târihi'l-edebi'l-kadîm*, 371.

³⁰ el-Fâhûrî, *el-Câmi fî târihi'l-edebi'l-kadîm*, 375.

³¹ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fî'n-nesri'l-'Arabî*, 95-96.

³² 'Abbûd, *Edebu'l-'Arab muhtaşaru târihi neş'etihî ve ta'avvurihi ve siyeri meşâhîri ricâlihî ve hutûtu'ulâ min şuverihim*, 133; el-Fâhûrî, *el-Câmi fî târihi'l-edebi'l-kadîm*, 375.

³³ el-Fâhûrî, *el-Câmi fî târihi'l-edebi'l-kadîm*, 375; el-Fâhûrî, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, 338.

³⁴ el-Fâhûrî, *el-Câmi fî târihi'l-edebi'l-kadîm*, 375.

doğuşunda edebiyatçıların risâlelerini edebi bir üslupla yazmaya, risâlelerinde beyan ve bedî sanatlarını kullanmaya önem vermeleri etkili olmuştur.³⁵

Edebiyat araştırmacıları kendine özgü sanatsal özelliklere sahip, müstakil edebi bir tür sayılan ilk risâlelerin, son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in kâtibi Abdülhamid Yahya el-Kâtib (ö. 132/750) tarafından yazılmış olduğunu kabul ederler. Abdülhamid risâle yazımının ana kurallarını belirlemiş ve sınırlarını çizmiş, onun metodunu benimseyen kâtipler açtığı yolda ilerlemişlerdir. Abdülhamid'in bu alanda özel bir üslûba sahip olması ve sonraki risâle yazarlarını etkilemesi sebebiyle³⁶ “*Risâle Abdülhamid ile başlar, İbnü'l-Amîd ile son bulur.*” denilmiştir.³⁷ Taha Hüseyin; Abdulhamid el-Kâtib ve onun önde gelen öğrencilerinden birisi olan İbn Mukaffa'nın Arap edebî nesrinin öncüleri olduğunu ifade etmiştir.³⁸ Abdulhamid el Kâtib'in risâlelerinin genel üslup özellikleri şöyledir:

- Giriş bölümüne hamdüsena ile başlamak
- Konuya uygun bir giriş bölümü ve hazırlığın ardından asıl konuya girmek
- Fikirlerin akışı ve birbirini takip etmesi
- Uzatma, ayrıntılara girme ve itnab
- Seciye dayanmayan bir ses uyumu
- Teşbih, istiare ve kişileştirme unsurlarından yararlanarak betimleme yapmak
- Anlaşılır ve açık lafızları kapalı lafızlara tercih etmek.³⁹

Emevîler döneminin sonlarına doğru sanatsal özellikleri tam olarak ortaya konulan⁴⁰ edebi risâleler Abbâsîler döneminde zirveye ulaşmıştır. Fesâhat sahibi kâtiplerin selîka olarak fasih bir dil ve açık ibarelerle yazdığı risâleler yavaş yavaş tâlimat ve tavsiye niteliğinden çıkmış, risâle yazarlarının hünerlerini sergiledikleri bir meydana dönüşmüştür.⁴¹ Bu dönemde yazılan risâleleri konuları itibariyle resmi risâleler ve şahsi risâleler olmak üzere iki ana gruba ayırmak mümkündür. Resmi risâlelerin gelişmesinde devletin büyümesi, divanların çeşitlenip sayılarının artması sebebiyle yazışmaların çoğalması etkili olmuştur. Nitekim bu dönemde sultan, komutanlar, valiler ve devlet görevlileri arasında gerçekleşen siyasi yazışma ve

³⁵ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fi'n-nesri'l-'Arabî*, 111.

³⁶ Ebu'l-Abbas İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Şâdir, ts.), 3/230.

³⁷ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fi'n-nesri'l-'Arabî*, 114.

³⁸ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî*, 336.

³⁹ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fi'n-nesri'l-'Arabî*, 113; Enîs el-Makdîsî, *Tatavvuru'l-esâl'ibi'n-nesriyye fi'l-'edebi'l-'Arabî* (Beyrut: Menşûrâtu'd-Dâirati'l-'Arabiyye, ts.), 153; Nebîl Hâlid Ebû Ali, *Naqdu'n-nesr fi turaşi'l-'Arabî'n-naqdi* (Kâhire: el-Hey'tü'l Mısıriyyetü'l-âmme lil-kütüb, 1993), 53.

⁴⁰ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî*, 323.

⁴¹ el-Fâhûrî, *el-Câmi fi târihi'l-'edebi'l-'kadîm*, 641.

ahitlerin yanında; kazanılan bir zaferin kutlanması, göreve yeni başlayan bir kimsenin tebrik edilmesi, görev sahibine biat edildiğini belirtmek gibi çeşitli gayelerle yazılan pek çok resmi risâle görülmektedir.⁴² Abbâsîler döneminde kültür ve medeniyetin gelişmesiyle beraber refah seviyesi artmış, bu durum şahsi risâlelerin gelişmesi için uygun sosyal ortamın oluşmasını sağlamıştır. Övgü, tebrik, teşekkür, sitem, taziye, özür, vb. niteliğinde yazılan şahsi risâleler Abbâsîler döneminde oldukça yaygınlaşmıştır.⁴³

Abbâsîler dönemi risâlelerine hâkim olan, Abbâsîlerden sonraki dönemlerde de büyük bir değişim göstermeden devam ederek⁴⁴ kendisinden sonra yazılan risâlelerde izleri açıkça görülen⁴⁵ genel şekil ve üslup özellikleri şöyledir:

- Arap dili ve edebiyatı alanlarındaki çalışmalar bakımından en parlak dönemlerden birisi olan⁴⁶ Abbâsîler döneminde Arap nesri Fars edebiyatından etkilenmiş, bunun neticesinde risâlelerde şiir ve darbı mesellere sıklıkla yer verilmiştir.
- Fars edebiyatının etkisinin bir sonucu olarak devlet ricaline yazılan mektuplarda tazim ifadeleri yer almaya başlamıştır.
- Bu dönemde yazılan risâlelerin üslubu risâlenin yazılış amacına göre değişiklik arz etse de genel olarak risâlelerde bedî' sanatlarının kullanımı artmış, özellikle seci sıkça kullanılmıştır.⁴⁷
- Kimi zaman risâlelerin şekil özelliklerine anlamdan daha fazla önem verilmiş, hacmi büyüyen risâlelerin mukaddime arz ve hatime bölümlerine ayrılması gelenek haline gelmiştir.⁴⁸
- Risâlelere kâtibinin acizliğini belirtmek amacıyla hamd ve övgü ifadeleri kullanılarak başlanmıştır.⁴⁹
- Eğer risâle taziye için kaleme alınmışsa giriş kısmında taziyeye, tebrik için kaleme alınmışsa tebriğe işaret eden uygun kelimelerin ve üslubun kullanılması esasına dayalı

⁴² el-Makdîsî, *Taṭavvuru'l-esâl'ibi'n-nesriyye fî'l-edebi'l-'Arabî*, 230.

⁴³ Halid el-Halbûnî, "er-Resâilî'n-Neşriyye's-Şaḥsiyye fî'l-aşri'l-'Abbâsî", *Mecelletü Câmî'ati Dimeşk* 25/1-2 (2009), 37.

⁴⁴ el-Makdîsî, *Taṭavvuru'l-esâl'ibi'n-nesriyye fî'l-edebi'l-'Arabî*, 233-234.

⁴⁵ Ahmed el-İskenderî vd., *el-Mufaṣṣal fî târihi'l-edebi'l-'Arabî* (Kahire: el-Matba'atu'l-Emîriyye, 1936), 197.

⁴⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: DİA, 1988), 1/41.

⁴⁷ Osman Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa Sanatının Gelişmesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1996), 181.

⁴⁸ el-Fâhûrî, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, 724.

⁴⁹ Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'sa fî şina'ati'l-inşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1987), 6/278.

beraatu'l-istihlal sanatı (içeriğe yakışan bir giriş ile başlamak) kullanılmıştır. Nitekim yetkin bir kâtibin risâlesine konunun gereğine göre başlaması beklenilmiştir.⁵⁰

- Fetih, cihat, vergi talebi gibi önemli konularda yazılan risâlelere anlatılmak istenen konuya hazırlık olması için risâlenin maksadına uygun kapsamlı bir mukaddime yazılmıştır. Eğer konu mukaddime gerektirmeyen bir konu ise mukaddime gerekli görülmemiştir.⁵¹
- Ayeti kerime ve Arap şiirinden iktibaslara rastlanmıştır. Yapılan alıntılar belirli bir kurala tabii tutulmamış, risâle yazarları amaçları doğrultusunda, kendi yöntemlerine göre iktibasta bulunmuşlardır.⁵²
- Risâle yazarı zamanın ve makamın durumuna uygun olacak şekilde risâlesini kısa tutmuş (îcaz), uzatmış (itnab) ya da sadeleştirmiştir (tabsit).⁵³ Kâtipleri bu konuda eğitmek amacıyla “edebü'l-kâtip” adlı eserler yazılmıştır.
- Risâlenin ana fikrini desteklemek ve karşı tarafı ikna etmek için ilim, felsefe ve mantık alanlarından faydalanılmıştır.⁵⁴

Abbâsîler döneminin önde gelen risâle yazarları arasında İbnü'l-Amîd (ö. 360/970), Kadı el-Fâzıl (ö. 596/1200), Ebu Bekir el-Havârezmî (ö. 383/993), Sehl b. Hârûn (ö. 215/830), Ebî İshâk es-Sâbî es-Sâhib b. 'Abbâd (ö. 385/995) Bedî'uzzaman el-Hemedanî (ö. 398/1008) zikredilebilir.

2.2. Memlûkler Dönemi Risâle Edebiyatı

Memlûkler Devleti Eyyübî ordusundaki Türk asıllı âzatlı köleler (memlûkler) tarafından 648/1250 yılında Mısır'da kurulmuştur. Yaklaşık üç asır boyunca Mısır Suriye ve Hicaz bölgelerinde hüküm süren Memlûkler,⁵⁵ Abbasi devletinin Moğollar tarafından yıkılmasının ardından hilafet kurumunu Mısır'da tekrar canlandırmış, böylece döneminin en güçlü devletlerinden birisi konumuna gelmiştir. İslam ülkelerini işgal eden, şehirleri yakıp yıkarak halk arasında büyük bir korkuya sebep olan Moğolları ilk defa yenmeleri⁵⁶ ve Haçlılara karşı büyük zaferler kazanmalarına ek olarak Müslümanlar için kutsal kabul edilen Hicaz bölgesini ellerinde bulundurmaları Memlûkler Devleti'nin İslam tarihindeki önemini artırmıştır. Askeri bir yapıya sahip olan Memlûkler yüz elli yıl boyunca Türk asıllı

⁵⁰ Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'sa fî şina'ati'l-inşâ*, 1987, 6/276.

⁵¹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'sa fî şina'ati'l-inşâ*, 1987, 6/278-279.

⁵² Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'sa fî şina'ati'l-inşâ*, 1987, 6/306-312.

⁵³ Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'sa fî şina'ati'l-inşâ*, 1987, 6/315-322.

⁵⁴ el-İskenderî vd., *el-Mufaşşal fî târihi'l-edebi'l-'Arabî*, 198.

⁵⁵ İsmail Yiğit, “Memlûkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2004, 29/97.

⁵⁶ İsmail Yiğit, *Memlûkler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015), 38.

komutanlar tarafından yönetilmiştir. 784/1382 yılında Çerkez asıllı azatlı köle Seyfuddin Berķûķ Yelboĝâvî'nin saltanatı ele geçirmesiyle Türk hanedanlığının hükmü bitmiş; Memlûkler, Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim tarafından 923/1517 yılında yıkılana dek yüz otuz beş yıl sürecek olan Çerkez komutanların hakimiyeti başlamıştır.⁵⁷ Tarihçiler Memlûkler tarihini, Türk asıllı hükümdarların yönetimi ellerinde bulundurdıkları Bahrî Memlûkleri (Birinci Memlûkler) ve Çerkes asıllı hükümdarların yönetimde bulunduğu Burcî Memlûkleri (İkinci Memlûkler) olmak üzere iki döneme ayırmaktadır.

Arap Edebiyatı tarihi üzerine yapılan çalışmalarda Abbâsîlerden sonra Arap edebiyatının çöküş ve gerileme dönemine girdiği görüşü hâkim olmuştur. Memlûkler döneminde özellikle de Burcî Memlûklerinin sonlarına doğru nazım ve nesrin giderek zayıfladığı ifade edilmiştir.⁵⁸ Nazım ve nesir alanında görülen bu gerilemenin nesir türlerinden birisi olan risâle sanatında da göze çarptığı, Abbâsîlerden sonraki dönemlerde yazılan risâlelerin edebi özellikleri bakımından zayıf olduğu belirtilmiştir.⁵⁹ “Risâle Abdülhamid b. Kâtip ile başlar, İbnü'l-‘Amîd ile son bulur” ifadesi edebiyat araştırmacılarının İbnü'l-‘Amîd'in risâlelerinin diğer kâtipler tarafından aşılamadığını kabul ettiğinin bir göstergesidir. Nitekim araştırmacılar bu ifadeleri ile Abbâsî dönemi kâtiplerinden birisi olan İbnü'l-‘Amîd'in risâle türünün en üst düzey örneklerini verdiğini, sonraki dönemlerde kâtiplerin onun yazdığı risâleleri aşabilecek kalite ve niteliğe sahip risâleler yazamadığını, bunun sonucu olarak risâle sanatını ileriye taşıyamadıklarını ileri sürmektedir. Memlûkler döneminde yazılan risâlelerin özgünlüğü ve risâle sanatına kattığı yenilikler tartışmaya açık olsa da Memlûkler döneminde kitabet sanatında gözle görülür ilerlemeler olmuştur. Yöneticiler ile emri altında çalışan kişiler ve naipleri arasında karşılıklı iletişim dili (لغة التخاطب) olan kitabet gelişmiş,⁶⁰ bu dönemde kalemlerinin kuvvetiyle temayüz eden pek çok edebiyatçı yetişmiştir.⁶¹ Ayrıca Memlûkler döneminde, yazılan risâlelerin sayısında artış görüldüğü dikkat çekmektedir.

⁵⁷ Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 11.

⁵⁸ Ahmed Seyyid Derrâc, *Şinâ'atu'l-kitâbe ve ta'avvuruha fi'l-'usûri'l-İslâmiyye* (Mekke: Matbû'âtu Râbî'atî'l-Âlemi'l-İslâmiyye, ts.), 164.

⁵⁹ 'Abbûd, *Edebu'l-'Arab muhtaşaru târîhi neş'etihî ve ta'avvurihi ve siyeri meşâhîri ricâlihî ve huţûţ ulâ min suverihim*, 269.

⁶⁰ Ömer Musa Paşa, *el-Edeb fi bilâdi's-Şâm 'uşuru'z-Zenkiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik* (Şam: el-Mektebetu'l-'Abbâsiyye, 1964), 733.

⁶¹ el-Makdisî, *Ta'avvuru'l-esâl'ibi'n-nesriyye fi'l-edebi'l-'Arabî*, 234.

2.2.1. Risâle Edebiyatının Gelişiminde Rol Oynayan Etkenler

Memlûkler döneminde İslam aleminin liderliğini yürütmekte olan Mısır, ilim ve edebiyat yurdu olmuştur. Müslüman alim ve edipler İslam ülkelerinden göç ederek Mısır'a gelmiş, burada güven ve refah içerisinde yaşamıştır. Bağdat'ın yerini alan Kahire şehri;⁶² kütüphaneler, ilim meclisleri, medreseler ve kitap çarşıları ile dolmuştur. Aynı durum Şam şehrinde de gözlenmektedir.⁶³ Bu dönemde bayındırlık faaliyetlerinde büyük gelişmeler kaydedildiği, özellikle Nasır b. Kâlavûn döneminde Mısır ve Şam bölgesinde birçok bina inşa edildiği görülür. Memlûkler daha önce Eyyûbîler'in yaptığı gibi eğitime önem vermişler, bu sebeple inşa edilen binaların arasında medreseler de önemli bir yer tutmuştur. Memlûkler döneminde Şam şehrinde yüz altmış, Kahire'de yetmiş beş civarında medrese bulunduğu ifade edilir.⁶⁴ Memlûkler döneminde ilmi faaliyetlerin revaçta olması bu dönemde yetişen kâtiplerin ciddi bir bilgi birikimine sahip olarak yetişmelerine olanak sağlamıştır.

Memlûkler sosyal, kültürel ve ilmi kalkınmaya önem verdikleri gibi edebiyata ve edebiyatçılara da önem vermişlerdir.⁶⁵ Devletin en önemli kurumlarından birisi olan inşa divanında kâtiplik yapan kişiler fesahati ve belagati ile tanınan, meşhur edebiyatçılar arasından seçilmiştir. Kâtiplik görevi yapan edebiyatçılar sultanlar nezdinde seçkin bir yere sahip olup sultanın yakınında bulunmuşlardır. Memlûkler döneminin önde gelen edebiyatçılarından Kalkaşendî, kâtiplere kitabet sanatının gereklilikleri ve incelikleri hususunda bilgi vermek için kaleme aldığı *Subhu'l a'ş'a* adlı eserinde kâtiplerin Memlûk sultanları yanındaki konumunu açıklayarak Memlûk sultanının sağında dört mezhepten başkadıların, sol tarafında ise inşa divanının reisinin (*kâtibu's-sır*) oturduğunu⁶⁶ belirtmiştir. Divanu'l-inşada görev yapan kâtipler çoğunlukla vezirlik/bakanlık konumuna kadar yükselmişlerdir. Böylece kâtiplik makamı edebiyatçıların ulaşmak için bütün hünelerini sergiledikleri ve birbirleri ile yarıştıkları bir konum durumuna gelmiştir. Kuzey Afrika, Hicaz ve Şam bölgesi olmak üzere oldukça geniş bir coğrafyada hüküm süren Memlûkler Devleti'nde inşa divanı iç ve dış siyasi işlerinde iletişimi sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Bu dönemde Antakya ve Trablus gibi önemli bölgeler fethedilmiş,⁶⁷ fetihlerin ardından devletin yüzölçümünün artması sonucu inşa divanlarına olan ihtiyaç artmıştır. Nitekim

⁶² 'Abbûd, *Edebu'l-'Arab muhtaşaru târîhi neş'etihî ve ta'avvurihî ve siyeri meşâhîri ricâlihî ve huṭûṭ ulâ min suverihim*, 269.

⁶³ Muhammed Zağlûl Selâm, *el-Edeb fi'l'asri'l-Memlûkî* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 108.

⁶⁴ Yiğit, "Memlûkler", 29/24.

⁶⁵ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fi'n-nesri'l-'Arabî*, 377-378.

⁶⁶ Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'ş'a fi şına'ati'l-inşâ*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsettin (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1987), 4/46.

⁶⁷ Yiğit, "Memlûkler", 29/91.

Memlûkler dönemine gelindiğinde Mısır ve Suriye bölgelerindeki büyük vilayetlerin her birinde bir inşa divanı bulunmaktaydı.⁶⁸ İnşa divanlarına duyulan ihtiyacın ardından divan sayılarında görülen artış bir arz-talep dengesi meydana getirmiştir. Böylece siyasi ve askeri gelişmeler bu dönemde risâle türünün yaygınlık kazanmasını ve ilerlemesini sağlamıştır.

Bu dönemde sultan, emirler ve önde gelen komutanlar arasında belirli münasebetlerle törenler ve kutlamalar gerçekleşirdi. Ramazan ve Kurban bayramları, mübarek günler, sultanın yakalandığı bir hastalıktan iyileşmesi, kazandığı bir zaferin müjdelenmesi, saray halkından bir kimsenin düğünü veya sünneti, doğumlar ve cenazeler, bir mescit ya da medresenin inşa edilerek kullanıma açılması sosyal hayata da yansıyan bu münasebetlere örnek olarak zikredilebilir.⁶⁹ Tüm bu münasebetler dolayısıyla gerçekleşen yazışmalar risâle yazımının gelişimine katkı sağlamıştır.

Böylece bu dönemde kitabetin gelişiminde; Memlûk sultanlarının ilmi hareketlere ve edebiyatçılara değer vererek onları desteklemesinin, siyasi ve sosyal münasebetlerin, kâtiplik görevinin edebiyatçılar tarafından arzulanan bir makam konumuna gelmesinin ve devletin kitabete duyduğu ihtiyacın etkili olduğu görülmektedir.

2.2.2. Risâle Türleri ve Konuları

Câhiliye ve İlk İslam döneminde temelleri atılmış olan edebi risâleler Emevîler döneminin sonlarında asıl şeklini kazanmış, Abbâsîler döneminde ise altın çağını yaşamıştır. Bu süreçte risâle sanatı olgunlaşmış ve gelişmiş, konuları çeşitlenerek artmış, risâleler belirli şekil ve üslup özelliklerine sahip olmuştur. Memlûkler dönemine kadar siyasi, dini, toplumsal ve bireysel konularda pek çok edebi risâle kaleme alındığı görülmektedir. Kaleme alınan bu risâlelerin konuları, yazılma sebepleri ve amaçları farklılık göstermiştir. Bu farklılıklara dayanarak risâlelerin çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulduğu, Arap edebiyatında risâle türünü inceleyen çalışmalara bakıldığında edebiyat eleştirmenleri ve araştırmacıların üzerinde fikir birliğine vardığı ortak bir sınıflandırmanın söz konusu olmadığı görülmektedir.

Risâleler “divaniyye, ihvaniyye ve edebiyye”⁷⁰ “sultaniyye, divaniyye ve ihvaniyye”⁷¹ “divaniyye ve edebiyye”⁷² “divaniyye ve şahsiyye”⁷³ “siyasiyye, ictimaiyye diniyye”⁷⁴

⁶⁸ Şevki Dayf, *‘Asru’l-duvel ve’l-‘imârât Mısr* (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, ts.), 402.

⁶⁹ Muhammed Rızk Selim, *‘Asru selâfîni’l-Memâlik ve nitâhucu’l-‘ilmî ve’l-edebî* (Kahire: Mektebeu’l-Âdâb, 1947), 2/322-392.

⁷⁰ Şevki Dayf, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî el-‘asru’l-İslâmî* (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, ts.), 129-136; Dayf, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî el-‘asru’l-‘Abbasiyyi’l-evvel*, 91-476; Şevki Dayf, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî el-‘asru’l-‘Abbasiyyi’s-ğânî* (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, ts.), 550-562.

“divaniyye ihvaniyye, vasfiyye”⁷⁵ “sultaniyyat ve ihvaniyyat”⁷⁶ olmak üzere farklı sınıflandırmalara tabii tutulmuştur.

Yapılan sınıflandırmalarda inşa divanında, sultan veya halifenin emriyle, resmi gayelerle yazılmış olan risâleler “divaniye” “sultaniyye” veya “resmiyye” olarak adlandırılmıştır. Siyaset ve idari işleyişle alakalı risâlelerin divan risâleleri olarak adlandırılması, inşa divanında yazılmayan fakat siyasi bir içeriğe sahip olan risâleleri kapsamadığı için eksik bir adlandırma sayılmaktadır. Halk tarafından valilere ve siyasilere arz edilen risâleler, savaş ve benzeri sebeplerle uzak bölgelerde divan dışında kaleme alınan risâleler, siyasi/resmi bir içeriğe sahip olmakla birlikte bu tanıma göre divan risâleleri kapsamına girememektedir.⁷⁷ Risâlelerin edebi ve divani risâleler olarak sınıflandırılması, inşa divanından çıkan risâlelerin edebi olmadığı izlenimi uyandırmaktadır. Bu sınıflandırmada edebi risâleler, resmi risâlelerde işlenen konular dışında kalan diğer konuları ele alan risâleleri tanımlamak için kullanılmaktadır. “Divaniyye, ihvaniyye, edebiyye” şeklinde yapılan sınıflandırmalarda ise “edebiyye” terimi; salt edebi gayelerle kaleme alınan, edebi hüner sergilemenin içerikten daha önemli görüldüğü risâleleri ifade etmek için kullanılmıştır. Aynı şekilde dostlar veya tanıdıkların belirli münasebetler dolayısıyla birbirlerine gönderdikleri *ihvaniyyat* adı verilen mektupların medih, şekva ve sitem gibi içeriğe sahip olanların edebi risâlelerden kesin sınırlarla ayırt edilmesi oldukça zordur.⁷⁸ Nitekim ihvaniyyat türündeki bazı risâleler, risâlenin yöneltildiği tarafa bir fikri veya duyguyu iletmekten daha çok belirli konular üzerinden edebi hüner sergileme amacı taşımaktadır. Salt edebi gayelerle yazılan fakat konu itibarıyla şahsi risâlelerin (ihvaniyyât) içerisine dahil edemeyeceğimiz risâleler de vardır. Bu risâleler “edebi risâleler” müstakil başlığı altında incelenmiştir. Fakat çoğunlukla edebi risâlelerin şahsi risâleler kategorisine dahil edildiği görülmektedir. Risâle türünün genel geçer bir sınıflandırmaya tabii tutulmasının birtakım kusurlar barındırdığını göz önünde bulundurmakla birlikte bu çalışmada risâlelere hâkim olan konulara göre Memlûkler dönemi risâleleri “divaniyye” (resmiyye), “ihvaniyye” (şahsiyye) ve “vasfiyye” olmak üzere üç grupta incelenmiştir. Memlûkler döneminde sıklıkla rastlanan, konu itibarıyla şahsi risâleler

⁷¹ Abdülhakim Balba‘, *en-Nesru ‘l-fennî ve eşeri ‘l-Câhız fîh* (Kahire: Mektebetü Anglo‘l-Mısriyye, 1955), 83.

⁷² el-Fâhûrî, *el-Câmi ‘fî târihi ‘l-edebi ‘l-kadîm*, 1030; el-Fâhûrî, *Târîhu ‘l-edebi ‘l-‘Arabî*, 878.

⁷³ Şevki Dayf, *Târîhu ‘l-edebi ‘l-‘Arabî ‘aşru ‘d-düveli ve ‘l imârât Şam* (Kahire: Dâru‘l-Ma‘ârif, ts.), 295-310.

⁷⁴ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fî ‘n-nesri ‘l-‘Arabî*, 102-105.

⁷⁵ Mahmud Rızık Selim, *el-Edebu ‘l-‘Arabî ve târihu fî ‘asri ‘l-Memâlik ve ‘l-‘Uşmâniyyîn ve ‘l-‘asri ‘l hadîs* (Kahire: Ma‘âbi‘u Dâri‘l-Kitâbi‘l-‘Arabî, 1957), 30-32.

⁷⁶ Ali Bulut, “Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Ortaya Çıkışı ve Başlıca Temsilcileri”, *İslâm‘da Medeniyet Bilimleri Tarihi* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021), 335.

⁷⁷ Ebû Ali, *Naḳdu ‘n-neşr fî turaşi ‘l-‘Arabî ‘n-naḳdî*, 267-268.

⁷⁸ Ebû Ali, *Naḳdu ‘n-neşr fî turaşi ‘l-‘Arabî ‘n-naḳdî*, 268.

kapsamına dahil edilemeyen vasıf risâlelerinin ayrı bir kategoride değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

er-Resâilü'd-dîvâniyye: Temelde siyasi konularda, sultan ve devlet büyüklerinden çıkan kararları taşımak üzere yazılan resmi mektuplardır. Bu mektupların büyük bir kısmı özel bir kurum olan divanu'l-inşada kaleme alınmıştır. Divanu'l-inşada kaleme alınan risâleleri yazma görevini seçkin kâtipler üstlenmiştir. Çünkü risâle yazımı dil kuvveti gerektirdiği kadar kâtiplerin kültürel ve ilmi birikime sahip olmasını aynı zamanda siyaset adabını ve inceliklerini bilmelerini de gerektirmektedir.

Memlükler döneminde inşa divanında “*kâtibu's-sır*”, “*kâtibu'd-dest*” ve “*kâtibu'd-derc*” olmak üzere üç ayrı kâtiplik makamı bulunmaktaydı. “*Kâtibu's-sır*” unvanını ilk defa taşıyan kişi Memlük sultanı Qalâvûn'un kâtipliğini yapan Fethuddin b. Abduzzâhir (ö.691/1292) olmuştur. Sultan Melik Zâhir döneminde sultana bir kararname sunulmuş, kendisine sunulan kararnamenin güvenilirliğinden şüphe duyan sultan, kâtibi Muhyiddin b. Abduzzâhir'i (ö. 692/1293) çağırıştır. Abduzzâhir fermanda yazan her cümleinin Seyfeddin Balaban tarafından söylediğini teyit edince sultan ikna olmuş, “sultanın kendisine ulaştırılan kararnameleri şifahi olarak okuyacak bir kâtibu's-sır'ı olmalı” demiştir. Bu sözler o esnada sultanın huzurunda bulunan Qalâvûn'un aklında yer etmiş, tahta çıktığında (Muhyiddin b. Abduzzâhir'in oğlu) Fethuddin b. Abduzzâhir'i kendisine sır kâtibi edinmiştir.⁷⁹ Kâtibu's-sır'ın görevi sultana ulaşan belgeleri okumak ve bu belgelere sultanın dilinden cevaplar yazmaktı. Kâtibu's-sır adalet divanında oturarak hadiseleri sultana okur, gözden geçirilmeye ihtiyaç olan yerleri sultanın gözden geçirmesinin ardından vezaret kalemi ile bunlara mühür basardı. Sultanın önüne oturarak yazı yazmaları sebebiyle, bir şeyin önünde bulunmak anlamına gelen Arapça “بين يدي” tabiri ile Farsça el “دست” kelimesi ilişkilendirilmesi sonucu “*kâtibu'd-dest*” olarak adlandırılan kâtipler kuttabu's-sırrın yanında adalet divanında bulunur ve ulaşan belgeleri sultana okur ve imzalarlardı. Üzerinde yazı yazdıkları nesneye (الدرج) nispetle kendilerine “*kâtibu'd-derc*” adı verilen kâtipler ise kâtibu'd-dest ve kâtibu's-sır'ın imzalayacağı belgeleri hazırlamakla görevliydi.⁸⁰

Fatımiler ve Eyyûbîler döneminde olmayan “*kâtibu's-sır*” ve “*kâtibu'd-dest*” ayrımı Memlükler döneminde ortaya çıkmıştır. Nitekim Fatımiler ve Eyyûbîler döneminde “inşa

⁷⁹ Celaleddin Abdurrahman Suyutî, *Hüsni'l-muhâdara fî târîhi Mısr ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebu'l Faḍl İbrahim (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1967), 2/234.

⁸⁰ Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'sa fî şina'ati'l-inşâ*, 1987, 4/30.

divanının başkanı” anlamına gelen “kâtibu’s-sır” ve “kâtibu’d-dest” unvanları birbirinin yerine kullanılmaktaydı.⁸¹ Memlûkler döneminin en gözde inşa türlerinden birisi divan risâleleriydi. İnşa divanında yazılan risâleler şunlardır:

Mulûkiyye (الملوكية): Sultanın dilinden başka bir sultana veya bir emire önemli bir konu hakkında yazılan risâlelere verilen addır. Bu risâleler inşa divanında kaleme alınan risâlelerin en önemlileri olup dostluk kurmak, savaş tehdidi, yardım desteği, gönderilen bir hediyeye teşekkür niteliğinde yazılırdı.

Uhud (المهود): Halife veya sultanın kendisinden sonra göreve kimin geçeceğini belirlediği risâlelerdir.

Mubâya’at (المبايعات): Sultanın halifeye, halifenin de sultana bağlılığını bildirdiği biat risâleleridir.

Tekâlîd (التكاليد): Kâdu’l-kudâtlık görevi, inşa divanı başkanlığı gibi önemli makamlara yapılan tayinler için yazılan risâlelerdir.

Bişârât (البشارات): Sultanın bir yolculuk ya da zaferden dönüşünü, ordunun kazandığı bir zaferi, nil nehrinin su ile dolup taşmasını müjdelemek amacıyla yazılan risâlelerdir.⁸²

er-Resâilü’l-ihvaniyye (er-Resâilü’ş-şahşiyye): Daha genel bir sınıflandırmaya tabi tutarak edebi risâleler olarak da isimlendirebileceğimiz⁸³ bu risâleler, inşa divanlarında kaleme alınan veya siyasi içerik taşıyan resmi risâlelerin yanı sıra bir kimsenin dostuna, yakın bir meslektaşına, alimlerin birbirlerine, kimi zaman da bir aile üyesine gönderdiği medih, tebrik, teşekkür, taziye, sitem, istirham, özlem, özür, şaka⁸⁴ niteliğinde yazılan kişisel; irşat, öğüt vb. konularda kaleme alınan toplumsal içerikli risâlelerdir. Şahsî risâlelerin içerikleri genel olarak sınırlıdır. Bununla beraber risâle yazarları kaleme aldıkları risâleleri uzatmak, risâlelerde kullanılan ibareleri süslemek, bedî’ sanatlarından lafzi ve manevi güzelleştiriciler

⁸¹ Abdurrahim el-Ğureşî, *Me’âlimu’l-kitâbe ve meğânimi’l-işâbe*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsettin (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1988), 44.

⁸² el-Fâhûrî, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, 878; Selim, *el-Edebu’l-‘Arabî ve târihuhu fî ‘asri’l-Memâlik ve’l-‘Uşmâniyyîn ve’l-‘asri’l hadîs*, 30-31.

⁸³ el-Fâhûrî, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, 877.

⁸⁴ Selim, *el-Edebu’l-‘Arabî ve târihuhu fî ‘asri’l-Memâlik ve’l-‘Uşmâniyyîn ve’l-‘asri’l hadîs*, 31.

kullanmak suretiyle hünerlerini sergilemek istemişlerdir. Böylece risâleyi gönderdikleri kişinin beğenisini kazanmayı ve onda hedefledikleri hayranlığı uyandırmayı amaçlamışlardır.⁸⁵

Meml kler döneminde şahsi risâleler Abbâsîler döneminde olduğu kadar yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde edip, kâtip ve şairlerin birbirlerine çok sayıda şahsi risâle gönderdikleri görülmektedir.⁸⁶ Sadece edebî kaygılarla kaleme alınan, konunun önemli bir yer tutmadığı risâleler de bulunmaktadır. Edebiyatçılar, şahsi risâleleri çoğu zaman dostane kaygılarla değil, eğlenmek ve yeteneklerini geliştirmek amacıyla alıştırma yapmak üzere kaleme almıştır. Meml kler döneminin önde gelen edebiyatçılarından  bn 'l-Verdî ( . 749/1349) şiir ve nesirlerini bir araya topladığı, çok sayıda şahsi risâle içeren divanında; ş h bedd n Mahmud el-H leb  ( . 725/1325) ise risâlelerini ihtiva eden “*H sn 't-tevessül*” adlı eserinde bu duruma değinmiş, risâlelerini daha çok edebi gayelerle yazdıklarını, edebi bir metin kaleme alma fikrinin muhtevanın önüne geçtiğini belirtmişlerdir.⁸⁷

er-Res il 'l-vasfiyye: Bu dönemde siyasî ve şahsî risâlelerin yanı sıra bir nesnenin veya canlının, dikkat çeken bir manzaranın, önemli bir olayın, gerçekleştirilen bir yolculuğın işlendiği vasıf risâleleri de kaleme alınmıştır. Edebiyatçılar vasıf risâlelerinde ele aldıkları konuları ayrıntılarıyla betimlemişlerdir. Edebiyatçıların muhitleri ile kaynaşmaları, çevrelerinden etkilenmeleri, yaşadıkları yerde meydana gelen hadiseleri gözlemlemeleri ve bu hadiseleri derinlemesine kavramaları risâlelerinde vasıf üslubuna sıklıkla yer vermelerine yol açmıştır.⁸⁸ Meml k döneminde yazılan kimi resmî ve özel risâleler olayları ve çevreyi tasvir üzerine kurulmuştur. Tasvir edilen konuların çoğunluğu ise, şiirlerde söz konusu olan konulardan oluşmaktadır. Hemen hemen çoğu şiirde yer alan Mısır ve Suriye (şam) evresinin tab i güzellikleri ve zenginliği benzer teşbih ve mecazlarla nesre yansımaktadır.⁸⁹ Meml kler döneminde yazılan risâleler arasında vasıf risâleleri önemli bir yer tuttuğu için bu çalışmada şahsi risâlelerden içeriği itibariyle ayrılan vasıf risâlelerinin ayrı bir başlık açılması uygun görülmüştür.

Meml kler döneminin meşhur katiplerinden  bn H cce el-H mev 'nin ( . 837/1434) “*Semeratu'l-Evrak*” ve “*Mecra's-Sevab k*” adlı eserleri, Bedreddin el-H leb 'nin

⁸⁵ Dayf, *Aşru'd-duvel ve'l-imârât Mısır*, 404.

⁸⁶ Dayf, *Aşru'd-duvel ve'l-imârât Mısır*, 427.

⁸⁷ Selim, *el-Edebu'l-Arabî ve t rişuhu fi 'asri'l-Memâlik ve'l-Uşmâniyyîn ve'l-'asri'l hadîş*, 31.

⁸⁸ Selim, *el-Edebu'l-Arabî ve t rişuhu fi 'asri'l-Memâlik ve'l-Uşmâniyyîn ve'l-'asri'l hadîş*, 32-33.

⁸⁹ Nejdet Gürkan, *Arap Edebiyatında Meml kler/Moğollar Dönemi* (Süleyman Demirel  niversitesi, 2000), 182.

(ö.779/1377) “*Nesîmu’s-Şîbâ*” adlı eseri, İbnu’l-Verdî’nin (ö. 749/1349) nesir türünde kaleme aldığı yazılarını da içeren divanı vasıf risâleleri içeren eserlere örnek olarak zikredilebilir.

2.2.3. Risâlelerin Şekil ve Üslup Özellikleri

Bir döneme ait üslup özellikleri doğduğu ve geliştiği ortama bağlıdır ve toplumsal, kültürel, siyasi, dini ve doğal pek çok farklı etmenden etkilenir. Memlûkler dönemi risâlelerine hâkim olan üslubun oluşumunda iki ana etken bulunmaktadır.⁹⁰ Bunlardan ilki Kadı Fâzıl’ın (ö. 596/1200) üslubudur. Memlûkler dönemi kâtipleri tevriye, cinas, tıbak, mûraatü’n-nazir ve tasvir başta olmak üzere çeşitli bedî’ sanatlarına risâlelerinde bolca yer veren, Eyyûbîler döneminin meşhur kâtiplerinden Kâdî el-Fâzıl’ın (ö. 596/1200) üslubunu örnek almışlardır. Bedî’ sanatlarının bolca kullanılması esasına dayanan bu üslup Memlûkler döneminde yazılan risâlelerin genel özelliği durumuna gelmiştir.⁹¹ Şevki Dayf; Eyyûbîler döneminde Kâdî el-Fâzıl’ın önderlik ettiği, Fâziliyye adı verilen, Memlûkler döneminde yazılan risâlelerin genel üslubunu etkileyen bu ekolün salt Kâdî Fâzıl’ın üslubuna dayanmadığını; Eyyûbîler dönemine ulaşıncaya dek geçirilen sürede, özellikle Fatımîler döneminde kitabete verilen önemin bir meyvesi olarak değerlendirilebileceğini ifade etmiştir.⁹² Böylece Memlûkler dönemi kâtipleri Kâdî el-Fâzıl’ın, kendisinden öncekilerin birikimi ile yoğurarak meydana getirdiği üslubunu taklit etmiş ve kaleme aldıkları risâleleriyle onun risâlelerini aşmayı hedeflemişlerdir.

Memlûkler döneminde yazılan risâlelerin üslubunda etkili olan ikinci etken ise Memlûkler döneminde sürdürülmekte olan yaşam tarzıdır. Bu dönemde giyilen elbiselerde, inşa edilen binalarda, düzenlenilen tören ve kutlamalarda süs ve renk önemli bir unsur olmuş, tüm bu ihtişama düşkünlük, süs ve yapmacıklık risâlelerin üslubunu da etkilemiştir.⁹³

Memlûkler dönemi risâlelerinde görülen genel üslup ve şekil özellikleri şöyledir:

- Bu dönemde nesir türünde kaleme alınan edebi eserlerde seci’nin hakimiyeti görülür. Risâlelerde seci’ yoğun bir şekilde kullanılmış, tevriye⁹⁴ ve cinas başta olmak üzere bedî’ sanatlarına sıklıkla yer verilmiştir.⁹⁵

⁹⁰ Selim, *el-Edebu’l-‘Arabî ve târihuhu fî ‘asri’l-Memâlik ve’l-‘Uşmâniyyîn ve’l-‘asri’l hadîş*, 47.

⁹¹ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fî ‘n-nesri’l-‘Arabî*, 379.

⁹² Dayf, *‘Aşru’d-duvel ve’l-‘imârât Mısr*, 404.

⁹³ Selim, *el-Edebu’l-‘Arabî ve târihuhu fî ‘asri’l-Memâlik ve’l-‘Uşmâniyyîn ve’l-‘asri’l hadîş*, 49.

⁹⁴ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fî ‘n-nesri’l-‘Arabî*, 379.

⁹⁵ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fî ‘n-nesri’l-‘Arabî*, 379; Dayf, *‘Aşru’d-duvel ve’l-‘imârât Mısr*, 427.

- Risâlelere süslü bir anlatım hâkim olmuş, söz sanatlarının aşırı kullanımı ve yapmacıklık edebi risâlelerin güzelliğini azaltmıştır.⁹⁶
- Memlûkler dönemi kâtipleri risâlelerinde kullandıkları lafızlara manadan daha çok önem vermişler, bunun sonucu olarak şeklin içerikten daha önde tutulduğu bir üslup ortaya çıkmıştır.⁹⁷
- Bu dönemde kaleme alınan siyasi risâlelerde eşref, şerif, kerim, âlî⁹⁸ el-cânibu's-şerif, halife, sultan, veliyyu'l-ahd, el-makamu'l-âli, el-meclisu'l-âli li'l-emîr, devâdar⁹⁹ vb. lakaplar kullanılmış, risâlelerin daha önce bu alanda yazılan eski örneklerle uygun kalıplarda olmasına dikkat edilmiştir.¹⁰⁰
- Risâlelere besmele, Hz. Peygamber'e salat ve hamdele ifadeleri ile başlanmıştır.¹⁰¹
- Özellikle inşa divanında kaleme alınan risâlelerde girişte veya hatimede inşa divanına has istilâhlar kullanılmıştır.¹⁰²
- Risâlelerde Türkçe'nin etkisi açıkça görülmektedir.
- Bazı risâlelerde ammicenin fasih Arapçaya galip geldiği olmuştur.¹⁰³
- Risâlelerde Kuran'ı Kerimden iktibaslar yapılmıştır.¹⁰⁴ Kâtipler ayetleri risâlelerinin başlangıcında ve duruma uygun olarak diğer kısımlarında istişad niteliğinde kullanmışlardır.¹⁰⁵
- Kuran'ı Kerimden sıklıkla iktibas yapan kâtipler hazfin yaygın olarak kullanıldığı Kur'an-ı Kerim'in üslubundan etkilenmişler, bunun sonucu olarak risâlelerinde bir ibarenin sonunu kısa tutarak bitirmek suretinde ortaya çıkan "iktifa" üslubu görülmüştür.¹⁰⁶
- Risâlelerin üslubu yazıldığı çevreden izler taşımıştır. Risâlelerde Mısır ve Şam bölgelerinden mekân isimleri zikredilmiş, bu bölgenin insanların başına gelen eğlenceli veya önemli olaylar hikâyeye edilmiştir. Atasözleri, hikmet ve kıssalar ile dolan risâlelerde

⁹⁶ el-Fâhûrî, *el-Câmi fî târihi'l-edebi'l-kadîm*, 877.

⁹⁷ 'Abbûd, *Edebu'l-'Arab muhtaşaru târihi neş'etihî ve ta'avvurihi ve siyeri meşâhîri ricâlihî ve huâtûl ulâ min şuverihim*, 269.

⁹⁸ el-Fâhûrî, *Târihu'l-'edebi'l-'Arabî*, 878.

⁹⁹ Selim, *el-Edebu'l-'Arabî ve târihuhi fî 'asri'l-Memâlik ve'l-'Uşmâniyyîn ve'l-'asri'l hadîs*, 51.

¹⁰⁰ el-Fâhûrî, *Târihu'l-'edebi'l-'Arabî*, 877.

¹⁰¹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'sa fî şîna'ati'l-inşâ*, 1987, 6/220; Ebû Ali, *Naḳdu'n-neşr fî turaşi'l-'Arabî'n-naḳdî*, 287-288.

¹⁰² Selim, *el-Edebu'l-'Arabî ve târihuhi fî 'asri'l-Memâlik ve'l-'Uşmâniyyîn ve'l-'asri'l hadîs*, 50.

¹⁰³ Derrâc, *Şîna'atu'l-kitâbe ve ta'avvuruha fî'l-'usûri'l-İslâmiyye*, 164.

¹⁰⁴ Dayf, *'Asru'd-duvel ve'l-'imârât Mısr*, 428.

¹⁰⁵ Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'sa fî şîna'ati'l-inşâ*, 1987, 6/306.

¹⁰⁶ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fî'n-nesri'l-'Arabî*, 379-380.

tevriye, istihdam, telmih, edebi ta'lil gibi söz sanatlarının ve nüktenin kullanımı görülmüştür.¹⁰⁷

- Vasıf ve betimlemenin büyük bir yer tuttuğu risâlelerde teşbih, istiare ve mecaz sanatları kullanılmıştır.¹⁰⁸
- Risâlelere; uygun kelimeler, manalar ve söyleyiş biçimlerini kullanmak yoluyla içeriği yansıtan bir giriş yapılmıştır.¹⁰⁹ (beraatu'l-istihlal)
- Risâleler temelde giriş (mukaddime), gelişme (ğaraz), sonuç (hatime) olmak üzere üç bölümden oluşur. Girişten gelişmeye, gelişmeden de sonuca uygun ifadelerle geçişin yapıldığı bölümler tehallus olarak adlandırılır.¹¹⁰
- Risâlelerin uzunluğu ve kısalığı konuya göre farklılık gösterse de kâtipler risâlelerini uzatma eğilimi göstermiştir.

2.2.4. Kâtiplerde Aranan Şartlar ve İnşa Usulü Eserleri

Devletin en önemli kurumlarından birisi olan inşa divanında kâtiplik vazifesini beyan ve fesahat kabiliyetlerine sahip, belîğ edebiyatçılar üstlenmiştir.¹¹¹ Kâtiplik görevine getirilen edebiyatçılar vezirlik konumuna kadar yükselerek sultanın meclisinde bulunmuşlardır. İç ve dış siyasette etkin rol oynayan risâlelerin yazımından sorumlu olan kâtipler yalnızca kalemleri güçlü edebiyatçılar olmakla kalmayıp aynı zamanda ilmi donanıma sahip, siyasetten anlayan bilge kimseler arasından seçilmiştir. İnşa divanında görev yapan kâtibin görevi; istişare edebilme, doğru karar verebilme, ilişkilerde dikkatli davranma, muhatabın mizacını anlama, belagat üsluplarını bilme, kabul görmek ve karşı tarafı hoşnut edebilmek amacıyla bu üslupları yerine ve durumuna göre kullanabilme yeteneklerine sahip olmayı gerektirmektedir.¹¹²

Kalkaşendi (ö.821/1418), *Şubhu'l-'a'sa* adlı eserinde divan kâtiplerinde bulunması gereken birçok özellikten bahsetmiştir. Ona göre kâtipler güler yüzlü, dili fasih ve akıcı, asil bir nesepten gelen, vakur, yumuşak huylu, ciddi, sabırlı ve hoşgörülü, acele etmeyen, az gülen, ağırbaşlı bir şekilde oturan, oldukça zeki, keskin bir kavrayışa sahip, konuştuğunda hoş sözlü, kendisine hitap edildiğinde iyi bir dinleyici, kolay razı olan, hızlı öfkelenmeyen, din adamlarına karşı sevecen, ilim adamlarına karşı sevgi besleyen, onlara yardımcı olmaya

¹⁰⁷ Selim, *el-Edebu'l-'Arabî ve târihuhu fî 'asri'l-Memâlik ve'l-'Uşmâniyyîn ve'l-'asri'l hadîs*, 49.

¹⁰⁸ Selim, *el-Edebu'l-'Arabî ve târihuhu fî 'asri'l-Memâlik ve'l-'Uşmâniyyîn ve'l-'asri'l hadîs*, 50.

¹⁰⁹ Musa Paşa, *el-Edeb fî bilâdi's-Şâm 'uşuru'z-Zenkiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, 734.

¹¹⁰ Ebu'l-Kasım el-Kelâî, *Ahkâmu şun'atu'l-keâm*, thk. Muhammed Rıdvanuddin (Beyrut: Dâru's-Şekâfe, 1966), 69.

¹¹¹ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuhu fî'n-nesri'l-'Arabî*, 378.

¹¹² el-Fâhûrî, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî*, 877.

gönüllü, çalışmayı boş durmaktan daha çok seven, zamanını işlerine göre taksim edebilen kimseler olmalıdır.¹¹³

Kâtiplerde bulunması gereken özelliklerin belirlenmesi ile yetinilmemiş ayrıca onların bu özellikleri nasıl edineceğine, kitabet sanatında nasıl ustalaşacağına dair yol gösterici ve teşvik edici eserler de yazılmıştır. Memlûkler Devleti'nin ilk yıllarında inşa divanına başkanlık yapmakta olan Muhyiddin b. Abduzzâhir (ö.692/1292) kitabete dair yeni terimler türetmiş, divan nizamına ilişkin kurallar koymuştur.¹¹⁴ Onun ardından İbn Fehd lakabıyla tanınan Şehabeddîn Mahmud b. Süleyman el-Halebî (ö.779/1377) belirli vasıflara sahip kâtipler yetiştirmek ve onları bu önemli göreve hazırlamak amacıyla inşa ve kitabete dair kuralları ele aldığı *Hüsni't-tevessül ilâ sinaati't-teressül* adlı eserini telif etmiştir. Sultan Qalâvûn döneminde kâtibu's-sır olarak görev yapan Şehabeddîn Ahmed b. Fadlullah el-Umeri'nin (ö.749/1348) telif ettiği eserler Memlûkler döneminde inşa kâtiplerinin başvurduğu temel kaynaklar haline gelmiştir. Umeri *Mesâlik'il-ebşâr fî memâliki'l-emşâr* adlı eserini inşa kâtiplerine hizmet etmesi, *et-Ta'rîf bi'l-muştalâhü's-şerîf* adlı eserini ise divan kâtiplerinin divan işlerinde örnek alabilecekleri bir rehber olması amacıyla kaleme almıştır. Umeri'nin yazdığı ikinci kitap Memlûkler döneminde kitabet sanatıyla iştigal eden herkes için başucu kitabı haline gelmiştir.¹¹⁵

Sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Kadı Takiyyuddin Abdurrahman (ö.498/1104), Şehabeddîn Ahmed'in el-Umeri'nin *et-Ta'rîf* adlı kitabını örnek alarak *Teşķif'it-ta'rîf* adlı kitabını kaleme almıştır. Kısaca *Teşķif* olarak tanınan kitapta yazar, Şehabeddin Ahmed'in ihmal ettiği konuları ve kitabın yazımından sonra ortaya çıkmış olan yeni ıstılahları ele almıştır. *et-Ta'rîf*'ten sonra *Teşķif* yazarlar için ikinci bir başucu kitabı konumuna gelmiştir. Bahrî Memlûkları döneminin sonlarına doğru, inşa kâtiplerine yardımcı olması amacıyla yazılan diğer bir kitap ise günümüzde Paris Milli Kütüphanesinde el yazma nüshası bulunan *İcâbetu's-sâil ilâ ma'rifeti'r-resâil* adlı eserdir. Yazarı meçhul olan bu eser daha önce yazılan kitaplardan farklı olarak ahitler, tekâlid, tevkiatlar, eman risâleleri gibi inşa divanında yazılmış olan pek çok örneği içerecek şekilde yazılmıştır. Memlûkler Devleti'nin ikinci safhası olan Burcî Memlûkları döneminde Bahrî Memlûkları döneminde kaleme alınan eserlerin benzeri özellikler taşıyan eserler kaleme alınmıştır. Kalkaşendî'nin *Mesâlik'il-ebşâr*

¹¹³ Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'sa fî sina'ati'l-inşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 1/105-106.

¹¹⁴ Muhyiddin b. Abduzzâhir - Murat Kamil, *Teşķifu'l-eyyâm ve'l-'usûr fî şîreti'l-Meliki'l-Manşûr* (Neşri'l-İdâre'l-'Âmme li's-Şekâfe, 1961), 9.

¹¹⁵ Derrâc, *Şinâ'atu'l-kitâbe ve ta'avvuruha fî'l-'usûri'l-İslâmiyye*, 165-166.

adlı eseri örnek alarak yazdığı *Şubhu'l- 'a'şâ fî şina'ati'l-inşâ* adlı eseri ile Hâlîdî'nin *et-Ta'rif* ve *Teşķif* kitapları örnek alınarak yazdığı *el-Maķşidu'r-refî' el-menşâ'l-hâdî li-dîvâni'l-inşâ* adlı eseri Burcî Memlûkleri döneminde kaleme alınmış eserlerdir.¹¹⁶

Memlûkler döneminde Muhyiddin b. Abduzzâhir (ö. 692/1292) Salâhuddîn es-Safedî (ö. 764/1363), İbn Nubâte el-Mısırî (ö. 768/1366)), Şehâbeddin el-Halebî (ö. 779/1377), Şehabeddîn b. Fazlullah el-Umerî (ö. 749/1348), Şehabeddin el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), Ömer İbnü'l-Verdî (ö. 749/1349) ve İbn Hicce el-Hamevî başta olmak üzere kalemlerinin kuvvetiyle temayüz eden pek çok edebiyatçı yetişmiştir.

¹¹⁶ Derrâc, *Şinâ'atu'l-kitâbe ve taṭavvuruha fî'l- 'usûri'l-İslâmiyye*, 169.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HİCCE EL-HAMEVÎ'NİN “YÂKÛTÜ'L-KELÂM FÎ NÂRİ'Ş-ŞÂM” ADLI RİSÂLESİ

Bir dönemde kaleme alınan eserler, kaleme alındığı dönemin edebî özelliklerini taşır ve bu edebî özellikleri yansıtır. Buradan hareketle risâle sanatının yaygınlaştığı ve büyük bir değer gördüğü Memlûkler döneminde İbn Hicce el-Ḥamevî tarafından kaleme alınan *Yâkûtü'l-kelâm fî nâri'ş-şâm* adlı risâle Memlûkler dönemi risâlelerine bir örnek olması amacıyla incelenmiştir.

1. İbn Hicce el-Ḥamevî

İbn Hicce el-Ḥamevî olarak tanınan Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Ḥamevî el-Ezrârî, Memlûkler döneminin önde gelen edebiyatçı, şair ve katiplerinden biridir. 767/1366 yılında Hama şehrinde dünyaya gelmiş ve orada yetişmiştir.¹¹⁷ İbn Hicce el-Ḥamevî'nin çocukluk ve gençlik yıllarında ipekçilik ve düğme yapımı ile meşgul olmuştur. İbn Hicce'ye el-Ḥamevî lakabı doğduğu yer olan Hama şehrine, el-Ezrârî lakabı ise iştiğal ettiği mesleğe nisbetle verilmiştir.¹¹⁸

İpekçilik ve düğme yapımı ile meşgul olan İbn Hicce bir süre sonra ilme ve edebiyata ilgi duymuş, Hama şehrinin ileri gelen alim ve edebiyatçılarından ders almıştır. Güzel söz söyleyebilme ve şiir yazabilme kabiliyetini keşfeden İbn Hicce, hocalarını ve Hama şehrinin önde gelenlerini öven şiir ve nesirler yazmış; zecel, mevâliya, kaside ve medih yazımında ustalaşmıştır.¹¹⁹ Ardından Hama şehrinde ayrılmaya karar vermiş, Şam'a ve Mısır'a yolculuk yapmıştır. Yolculukları esnasında Şam şehrinde Maḳrîzî (ö. 845/1442), Mısır'da ise İbn Haldûn (ö. 808/1406) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi önde gelen pek çok edebiyatçı ve alim ile tanışma fırsatı elde eden İbn Hicce, tanıştığı alimlere ve ziyaret ettiği beldenin ileri gelenlerine methiyeler yazmıştır. Şam kadısı Burhâneddin İbn Cemâa (ö. 733/1333) için kaleme aldığı methiyesiyle büyük şöhret kazanmıştır.¹²⁰ Kahire'de vezir ve

¹¹⁷ Şemseddin Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-ḳarni't-tâsi'*, thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 11/53; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâli' bi-meḥâsini men ba'de'l-ḳarni't-tâsi'*, thk. Muhammed b. Muhammed ez-Zubâre (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1/112.

¹¹⁸ Mahmud er-Rabdâvî, *İbn Hicce el-Ḥamevî şâ'iran ve nâḳiden* (Dâru Kuteybe, 1982), 40.

¹¹⁹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-ḳarni't-tâsi'*, 11/53.

¹²⁰ Nasuhi Ünal Karaarslan, “İbn Hicce”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/65.

şair Fahreddin b. Mekânîs (ö. 794/1392) ile tanışarak kendisi ile sıkı bir bağ kurmuştur.¹²¹ Şam'a yaptığı seyahatlerden birisi esnasında Memlûk sultanı el-Melikü'z-Zâhir Berkûk'un şehri kuşatması sonucunda Şam'da meydana gelen büyük yangına şahit olan ve yangından etkilenen İbn Hicce Fahreddin İbn Mekânîs'e yangından bahseden bir mektup göndermiştir.¹²²

Hama ve Şam divanlarında katiplik yapan İbn Hicce Hama, Halep, Trablus, Şam ve Kahire'ye birçok seyahat gerçekleştirmiştir. Seyahatleri sonucunda Mısır'daki bazı edebiyatçılar ile arkadaşlık kurmuş, el-Melikü'l-Müeyyed zamanında hemşerisi Nâsîrüddin İbnü'l-Bârizî'nin (ö. 738/1338) aracılığıyla Mısır'daki inşa divanında katiplik görevine getirilmiştir.¹²³ Zamanla adı duyulmuş ve şöhreti artmış, dönemin ileri gelenlerinden birisi haline gelip devlet adamlarıyla görüşmüştür. Uzun bir müddet inşa divanında katiplik yaptıktan sonra Mısır'da şartların değişmesinin ardından 830/1427 yılında Hama'ya geri dönmüş, ömrünün son yıllarını ilim ve edebiyatla meşgul olarak geçirmiştir. 837/1433 yılı Şaban ayında doğduğu şehir olan Hama'da vefat etmiştir.¹²⁴

İbn Hicce ilim ve edebiyatla meşgul olan seçkin bir aileden gelmemesine rağmen ilme ve edebiyata ilgi duymuş, alimlerin ve edebiyatçıların meclislerine katılarak kendisini yetiştirmiştir. Maceracı bir ruha sahip olup farklı beldelere seyahat etmekten zevk almıştır. İbn Hicce'nin kendisini beğenen, düşünceleriyle övünç duyan bir yapısı vardır. Çağdaşlarını ve seleflerini küçümsemiş ve onları eleştirmekten çekinmemiştir.¹²⁵ Bazı araştırmacılar İbn Hicce'nin, yaşadığı dönemdeki edebiyatçıların reisi ve şiir sanatlarını en iyi bilen kimse olduğunu belirtir. Bununla beraber İbn Hicce sergilediği kendini beğenmiş ve kibirli tavırlar sebebiyle çağdaşları tarafından karalayıcı şiirler ve eserler yazılarak hicvedilmiştir. Şemseddin Muhammed b. Hasan en-Nevâcî (ö. 859/1455) İbn Hicce'yi eleştirmek amacıyla *el-Hucce fî serîkâti İbn Hicce* adında bir kitap dahi te'lif etmiştir.¹²⁶

İbn Hicce'nin nazım ve nesir türünde, pek çok farklı konuda verdiği eserler onun kültürel ve edebi birikiminin bir göstergesidir. Onun, kaynaklarda *ed-Divânu'l-Hamevî*, *Cene'l-cenneteyn*, *es-Semerâtu's-şehiyye mine'l-fevâkihi'l-hameviyye* ve *'z-zevâ'idi'l-misriyye*

¹²¹ Sehâvî, *ed-Đav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi*, 11/53.

¹²² İbn Hicce el-Hamevî, *Şemerâtu'l-evrâk*, thk. Muhammed Ebu'l Fağl İbrahim (Beyrut: el-Mektebe'l-'Aşriyye, 2005), 250-251.

¹²³ Sehâvî, *ed-Đav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi*, 11/53-54.

¹²⁴ eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâlu' bi-meĥâsini men ba'de'l-karni't-tâsi*, 1/112.

¹²⁵ er-Rabdâvî, *İbn Hicce el-Hamevî şâ'iran ve nâkıden*, 51-52.

¹²⁶ eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâlu' bi-meĥâsini men ba'de'l-karni't-tâsi*, 1/112.

şekillerinde de isimlendirilen, hayatının farklı dönemlerinde yazdığı şiirlerinden oluşan müstakil bir dîvânı bulunmaktadır. Bu şiirler genelde dönemin idarecilerine söylediği methiyeler ve edebiyatçı dostlarının şiirlerine yaptığı muarazalardır.¹²⁷ Hz. Peygamber'e methiye niteliğinde kaleme aldığı, her bir beyitte bir söz sanatı bulunan yüz kırk iki beyitlik kasidesi *el-Bedî'yye* ve el-Bedî'yye'nin şerhi niteliğindeki *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb* adlı eseri İbn Hicce'nin en meşhur eserlerindendir. Nesir türünde verdiği eserlere örnek olarak ise farklı konularda dostlarına yazdığı edebi risâleler, divan risâleleri, muhâdarat türünde kaleme aldığı eserler, belâgat, tenkit ve teracim alanında kaleme aldığı eserler zikredilebilir. İnşa divanında kaleme aldığı tekâlîd, tevķî'ât gibi resmi risalaları ile divan haricinde yazdığı edebi risâlelerini bir araya topladığı, “er-Resâ'ilü'd-dîvâniyyât” ve “er-Resâ'ilü'l-ihvâniyyât” olmak üzere iki bölüme ayrılan *Qahvetü'l-inşâ'* adlı eseri ile muhâdarat türünde kaleme aldığı, derlemelerden meydana gelen *Semerâtü'l-evrâk (fi'l-muhâdarât)* adlı eseri İbn Hicce'nin nesir alanında vermiş olduğu eserlerin en önemlilerindendir. İbn Hicce'nin kaynaklarda zikredilen diğer eserleri şunlardır:

1. Zeylû Semerâti'l-evrâk (Te'hîlû'l-ğarîb)
2. Bulûğu'l-emel fî fenni'z-zecel
3. Keşfü'l-lişâm 'an vechi't-tevriye ve'l-istiḥdâm
4. Şübûtü'l-ḥucce 'ale'l-Mevsılî ve Ḥillî li'bn Hicce
5. Bulûğu'l-murâd mine'l-ḥayevân ve'n-nebât ve'l-cemâd
6. Bulûğu'l-merâm min Sîreti İbn Hişâm ve'r-Ravzü'l-ünûf ve'l-İ'lâm
7. Bürûku'l-Ġays (ellezî insecem fî şerḥi Lâmiyyetü'l-'Acem)
8. Şerḥu Kaşîdeti Bânet Sü'âd
9. Ezhârü'l-envâr, Mülteḳatâtü İbn Hicce,
10. Mecra's-sevâbık
11. Taḥmîsü Kaşîdeti'l-bürde
12. Tağrîdü's-Şâdiḥ
13. Taḥrîrû'l-Kîrâtî
14. Zâviyetü Şeyḥi's-şüyûḥ
15. Beyâzü'n-nebât
16. Emânü'l-ḥâ'ifîn min ümmeti seyyidi'l-mürselîn
17. Lezḳatü'l-bayṭâr fî 'aḳri İbni'l-'Atṭâr
18. Reşfü'l-menhel

¹²⁷ Mücahit Küçüksarı, *İbn Hicce el-Ḥamevî ve Dîvânı* (Konya: Palet Yayınları, 2018), 54.

19. Taḥmîsü's-Süheyli
20. Büyûtü'l-'aşere
21. Qabûlü'l-beyyinât

İbn Hicce'nin kaleme aldığı *Yâkûtu'l-kelâm fî nâri's-Şâm* adlı risâlenin tanıtımı ve tahlili yoluyla Memlûkler dönemi edebi risâlelerine bir örnek sunmayı amaçlayan bu çalışmada çok yönlü bir edebiyatçı olan İbn Hicce bir kâtip olarak ele alınmıştır. Nitekim uzun bir müddet divan katipliği yapan İbn Hicce kâtip kimliği ile meşhur olmuş, devlet dairelerinde tanınmış ve sultan ile yakınlık kurmuştur.¹²⁸ İnşa divanındaki vazifesi onun sayısız yazışmalara ve çok sayıda risâle örneğine şahit olup tecrübe kazanmasına yardımcı olmuş, çeşitli münasebetlerle farklı içeriğe sahip risâleler yazmasına fırsat vermiştir. Divan haricinde dostlarına yazdığı şahsi risâlelerden de onun maharetli bir kâtip olduğu anlaşılmaktadır.

Musa Paşa, İbn Hicce'nin nesir türünde kaleme aldığı eserlerinde iki farklı üslub kullandığını ifade etmektedir. Bunlar resmi ve sınırları belirli üslub (el-üslûbu'r-resmîyyu'l-mukayyed) ile sınırları belirlenmemiş doğaçlama üsluptur. (el-üslûbu'l-'afevîyyi'l-mutlak)¹²⁹ İbn Hicce'nin resmi yazışmalarda Memlûkler dönemine hakim olan edebiyat anlayışına ve belirli üslup özelliklerine bağlı kalması gerekmiştir. Mukayyed üslup olarak adlandırılan bu üslup risâle metninde yoğun seci kullanımı, beyan sanatlarından mecaz teşbih ve istiarenin, bedî' sanatlarından ise cinas tıbak, mukabele, tevriye ve istihdamın yaygın bir biçimde kullanımı, ayetlerden ve Arap şiirinden iktibasta bulunmak şeklinde kendini gösterir. İbn Hicce inşa divanı dışında kaleme aldığı eserlerini kalıplarla sınırlı olmayan, kendine özgün mutlak bir üslupla kaleme almıştır. Musa Paşa İbn Hicce'nin eserleri üzerine çalışma yapan edebiyat eleştirmenlerinin mukayyed üslup özellikleri ile ilgilendiklerini ve mutlak üslup özelliklerine gerekli önemi vermeyip bu özellikleri göz ardı ettiklerini belirtir.¹³⁰

¹²⁸ Sehâvî, *ed-Ḍav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, 11/54.

¹²⁹ Musa Paşa, *el-Edeb fî bilâdi's-Şâm 'uşuru'z-Zenkiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, 594.

¹³⁰ Musa Paşa, *el-Edeb fî bilâdi's-Şâm 'uşuru'z-Zenkiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, 594-597.

2. Yâkûtu'l Kelâm fî Nâri's-Şâm Adlı Risâlesi

Bu bölümde risâlenin yazılma sebebi, tarihi arka planı ve konusuna ayrıntılı olarak değinilmiş, ardından risâle şekil ve üslup açısından incelenmiştir.

2.1. Risâlenin Te'lif Sebebi

Memlükler döneminin önde gelen kâtiplerinden İbn Hicce el-Ḥamevî tarafından yazılan risâle, Şam şehrinin 791/1389 yılında Memlükler tarafından kuşatılması esnasında meydana gelen büyük yangını ele almaktadır. Halep nâibi Yelboğa en-Nâsirî ve “Mıntâş” lakabıyla tanınan Malatya nâibi Timurboğa el-Efdalî, Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Berkûk'a karşı ayaklanarak onu tahttan indirmeyi başarmıştır. Tahttan indirilerek Mısır'daki Kerek kalesine hapsedilen sultan Berkûk, destekçilerinin yardımıyla hapisten kaçmayı başarmış, beraberindeki ordusuyla Şam'a yürüyerek 791/1389 yılı Şaban ayında şehri kuşatmıştır.¹³¹ Kuşatma esnasında şehrin dört bir yanını saran geniş çaplı bir yangın çıkmıştır. Bu sırada Şam şehrinde bulunan İbn Hicce el-Ḥamevî yangına bizzat şahit olmuş; yangının şehri harap, halkını perişan ettiğini görmüştür. Şam şehrinin saran yangının boyutunu gözler önüne sermek ve şehrin başına gelen bu büyük musibete karşı duyduğu üzüntüyü dile getirmek amacıyla bir risâle kaleme almış, yangının vasfı niteliğindeki risâleye içeriğiyle ilişkili olarak *Yâkûtu'l-kelâm fî nâri's-Şâm* (Şam Yangını Hakkında Değerli Söz) adını vermiştir.

İbn Hicce el-Ḥamevî derlemelerden meydana gelen, farklı yazarlara ait risâleler de barındıran¹³² “*Şemerâtu'l-evrâk*” adlı eserinde “Yâkûtu'l-kelâm” adlı risâlesine bir giriş yazısı yazmış; burada 791/1389 yılında Mısır'dan çıkıp seyahat amacıyla Şam'a gittiğini, Şam'da bulunduğu esnada Memlük sultanının Şam'ı kuşattığını, bunun sonucunda yaşanan çatışmalarda şehirde büyük bir yangın çıktığını zikretmiş ve yangın hakkında yazdığı bu risâleyi dönemin Mısır nâzırı Fahreddin b. Mekânîs'e gönderdiğini söylemiştir:

" وَذَكَرْتُ...أَيْضًا رِحْلَتِي مِنَ الدِّيَارِ الْمِصْرِيَّةِ إِلَى دِمَشْقَ الْمَحْرُوسَةِ الْمُحْمِيَّةِ سَنَةَ إِحْدَى
وَتِسْعِينَ وَسَبْعِمِائَةً وَالْمَلِكُ النَّاصِرُ قَدْ خَرَجَ مِنَ الْكَرْكِ وَنَزَلَ عَلَيْهَا وَتَصَدَّى لِجِصَارِهَا وَقَدْ

¹³¹ Taqiyyuddîn el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti duveli'l-Memlûk*, thk. Muhammed 'Abdulkâdir el-'Aṭâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 5/260.

¹³² Küçüksarı, *İbn Hicce el-Ḥamevî ve Dîvânı*, 47.

اجْتَمَعَتْ عَلَيْهِ الْعَسَاكِرُ الْمِصْرِيَّةُ وَالشَّامِيَّةُ وَحَدَّثَ بِدِمَشَقَ الْمَحْرُوسَةَ مَا حَدَّثَ مِنَ الْقِتَالِ
وَالْحِصَارِ وَالْحَرِيقِ فَكَتَبْتُ إِلَى مَقَرِّ الْمَرْحُومِيِّ الْفَخْرِ الْقَاضِي ابْنِ مَكَانِسٍ فِي شَرْحِ ذَلِكَ
رِسَالَةً لَمْ يُنْسَجَ عَلَى مِنْوَالِهَا وَلَمْ تَسْمَحْ عَلَى غَلَبَةِ الظَّنِّ قَرِيحَةً بِمِثَالِهَا"¹³³

“[Burada] 791 yılında Mısır diyarından çıkıp korunaklı Şam şehrine yaptığım yolculuğumu da zikrettim. el-Meliku’n-Nâşır, Kerek’den çıkmış ve Şam’a ulaşmıştı. Halk onun şehri kuşatmasına karşı koymuş, Mısır ve Şam askerleri ona karşı toplanmıştı. Bunun ardından Şam’ın başına gelenler geldi: şehir kuşatıldı, şehirde çatışmalar yaşandı ve yangın çıktı. Vezir Fahreddin b. Mekânîs’e bu olayları açıklamak üzere benzerine rastlanmamış ve kuvvetle muhtemel ki, hiçbir ilham kaynağının benzerini sunamayacağı bir mektup yazdım.”

İbn Hicce *Semerâtu’l-evrâk* adlı eserinde bulunan risâle metnine bir giriş olarak yazdığı bu yazıda yangının “el-Meliku’n-Nâşır” döneminde meydana geldiğini ifade etmektedir. Fakat tarihçiler yangının el-Meliku’z-Zâhir Berkûk döneminde meydana geldiği üzerinde ittifak etmiştir.¹³⁴ Yangının tarihi hakkında ihtilaf bulunmakla birlikte tarihçilerin zikrettiği tarihler 791-795/1389-1393 yılları arasında olup bu ihtilaf yalnızca birkaç yıl fark arz etmekte, hicri 801/1399 yılında babasının ölümü üzerine tahta çıkan el-Meliku’n-Nâşır el-Ferec dönemine kadar uzanmamaktadır. Bu durumda kitapta sehven el-Meliku’n-Nâşır’ın adının zikredildiği düşünülmektedir.

İbnü’l-‘Îmâd el-Ĥanbelî *Şezeratu’z zeheb fi aĥbari men zeheb* adlı eserinde Şam’da meydana gelen yangından bahsetmiştir. Yangını 794/1392 yılında meydana gelen olaylar arasında zikreden İbnü’l-‘Îmâd; 794/1393 yılının Şaban ayında Şam şehrinde büyük bir yangın çıktığını ve bu yangında çok büyük maddi kayıplar yaşandığını belirttikten sonra İbn Hicce el-Ĥamevî’nin yangın hakkında olağanüstü güzellikte sanatlarla dolu bir makâme yazdığını söylemiştir.¹³⁵

Takiyyuddîn el-Makrîzî de (ö. 845/1442) *es-Sulûk li ma’rifeti düveli’l-Memlûk* adlı eserinde Memlûkler döneminde Şam’da çeşitli sebeplerle meydana gelen yangınlardan

¹³³ el-Ĥamevî, *Semerâtu’l-evrâk*, 250-251.

¹³⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu’l-ğumr bi ebnâil’l-‘aşr*, thk. Hasan Ĥabeşî (Kahire: Lecnetü İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1979), 1/375; Takiyyuddîn İbn Şühbe, *Târîh-u Kâdi İbn Şühbe*, thk. Adnan ed-Dervîş (Dımaşk: el-Ma’hedü’l-İlmî el-Ferensî, 1977), 3/292-302; el-Makrîzî, *es-Sulûk li ma’rifeti duveli’l-Memlûk*, 5/260.

¹³⁵ ‘Abdulḥayy b. Aḥmed b. Muḥammed b. el-‘Îmâd el-‘Akrî el-Ĥanbelî İbnü’l-‘Îmâd, *Şezeratu’z-Zeheb fi Aĥbâr men Zeheb*, thk. Maḥmûd el-Ernâvût (Dımaşk; Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1986), 568.

bahseder. Bu yangınlardan bazılarının, araştırmamızın konusu olan 791/1389 tarihli Şam yangınından kısa bir süre önce veya sonra yaşanmış olması, bu dönemde siyasi istikrarsızlık sonucu bölgede kısa aralıklarla pek çok yangın çıktığını göstermektedir. Haçlılar ve Moğollar tarafından da hücumu uğrayan şehirde meydana gelen yangınlara; 757/1356 yılında haçlıların şehri yakmasıyla başlayan, bölgedeki yaklaşık altı yüz haneyi kapsayan büyük yangın¹³⁶ ve İbn Hicce'nin şahit olduğu yangından on bir yıl önce 780/1379 yılında Timurlenk tarafından Bâbu'n-naşr ve çevresinin yakılmasıyla¹³⁷ başlayan büyük yangın örnek verilebilir. İbn Hicce'nin risâlesinde büyük bir esefle bahsettiği 791/1389 yılında Şam şehrinde meydana gelen yangından on iki yıl sonra 803/1401 yılında ise Şam şehri Timurlenk tarafından ele geçirilmiş ve tamamen yakılıp yıkılmıştır. Makrîzî araştırmamızın konusu olan yangını 791/1389 yılı Şaban ayında yaşanan olaylar kapsamında ele almıştır. Memlûk Sultanı Zâhir Berkûk'un Şam şehrini kuşattığını, halkın kalelere sığındığını ve şehri teslim etmek istemediklerini, bunun üzerine Berkûk'un Kûbeybât bölgesini yaktığını ve yangında pek çok kişinin hayatını kaybettiğini belirtmiştir.¹³⁸

İbnu'l-İmâd ve Makrîzî'ye ek olarak İbn Hacer el-'Askalânî (ö. 852/1449) "*İnbâu'l-gumr bi ebnâi'l-'umr*", Kâdî Şühbe (ö. 851/1448) "*Târîhu Kâdî Şühbe*" adlı eserinde yangından bahsetmiştir.¹³⁹ Muhammed b. Şaşrâ "*ed-Dürretü'l-muğiyye fî'd-Devleti'z-Zâhiriyye*" adlı kitabında 791/1389 yılında meydana gelen yangını ve yangına yol açan tarihi olayları ayrıntılı olarak ele almıştır.¹⁴⁰

İbn Hicce'nin yangın hakkında yazdığı risâle ilgi görmüş, bu nedenle döneminde birçok el yazması nüsha ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında günümüzde Şam'daki Zâhiriyye Kütüphanesi'nde, Berlin Eyalet Kütüphanesi'nde (Staatsbibliothek) ve Hindistan'da Hüdâbağş Kütüphanesi'nde bulunan nüshalar vardır. Suriyeli tarihçi ve araştırmacı Ahmed Tarbîn 1956 yılında "Mecelletü'l-Mecma'il-İlmîyyi'l-'Arabî" dergisinde Hüdâbağş nüshasını *Yâkûtu'l-keâm fî mâ nâbe's-Şâm* başlığıyla yayınlamıştır. Risâleye; risâlenin yazılmasına neden olan tarihi olaylardan bahseden ve kısa bir değerlendirme içeren üç sayfalık bir giriş

¹³⁶ el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti duveli'l-Memlûk*, 5/227.

¹³⁷ el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti duveli'l-Memlûk*, 5/46.

¹³⁸ el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti duveli'l-Memlûk*, 5/260.

¹³⁹ el-Askalânî, *İnbâu'l-gumr bi ebnâi'l-'aşr*, 1/375; İbn Şühbe, *Târîh-u Kâdî İbn Şühbe*, 3/292-302.

¹⁴⁰ Muhammed İbn Ahmed Şaşrâ, *ed-Durretu'l-muğie fî'd-devleti'z-Zâhiriyye*, thk. Arif Ahmed Abdulğani (Şam: Dâru'l-Kenân, 2014), 37-62.

yazısı yazmıştır. Metninde kapalı olduğunu düşündüğü yerlere dipnotlar eklemiş, risâle metninde zikredilen ayetleri ve bazı bölge isimlerini belirtmiştir.¹⁴¹

İbn Hicce'nin, söz sanatlarıyla donatarak secili bir üslupla kaleme aldığı *Yâkûtu'l-kelâm fî nâri's-Şâm* adlı risâlesi sahip olduğu edebi değerin yanı sıra tarihi bir belge olma niteliğine de sahiptir. Nitekim risâle dönemin tarihi olaylarına ışık tutmakta; genelde Şam tarihi, özelde de Şam'da meydana gelen yangınlar hakkında yapılan çalışmalara kaynaklık teşkil etmektedir.

2.2. Risâlenin Tarihi Arka Planı

Türk asıllı memlükler tarafından kurulan Memlükler Devleti'nin Çerkes asıllı memlükler tarafından yönetilmeye başlaması Memlükler tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Türk asıllı memlükler (Bahrî Memlükleri) ile Çerkes asıllı memlükler (Burcî Memlükleri) arasında bir geçiş dönemi olması sebebiyle el-Meliku'z-Zâhir Berķûķ dönemi oldukça çalkantılı ve hareketli geçmiştir. İbn Hicce on yedi yaşında iken tahta çıkan Berķûķ yedi yıl sonra tahttan indirilmiş ardından 791/1389 yılında iktidarı tekrar ele geçirmek için harekete geçmiştir. Berķûķ'un iktidarı ele geçirme çabaları, Şam şehrinin yanması ile neticelenen savaşlar çıkmasına sebep olmuştur. Bu bölümde yangına sebep olan kuşatmanın tarihi arka planının anlaşılması için Berķûķ'un hükümdarlığı süresince gelişen olaylar ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Burcî Memlüklerinin ilk hükümdarı olan el-Meliku'z-Zâhir Berķûķ henüz küçük yaştaiken memleketinden çıkartılmış ve yirmili yaşlarda Kırım'da köle olarak satılmıştır. Berķûķ'u Kırım'da satın alan Fahreddin Osman b. Musâfir onu Mısır'a götürmüş, Kahire şehrinde Sultan Muhammed b. Hâcî'nin atabeği olan Emir Seyfeddin Yelboğa el-Ömerî el-Hasekî'ye satmıştır.¹⁴² Berķûķ, Seyfeddin Yelboğa tarafından satın alındıktan sonra Yelboğa'nın özel eğitime tabii tuttuğu memlükleri arasına katılmış ve askeri eğitim almıştır. Kısa sürede diğer memlüklerden farkını ortaya koyan Berķûķ kavrayışı ve zekasıyla öne çıkmış, ayrıca yüzünün güzelliği ile de dikkat çekmiştir. Berķûķ'un savaşta ve ata binmede oldukça usta olduğu söylenir.¹⁴³ Satın alındıktan dört yıl sonra azat edilmiş ve Seyfeddin Yelboğa el-Ömerî'nin yakın çevresindeki memlüklerin arasına katılmıştır. Yelboğa el-Ömerî

¹⁴¹ Bkz. Ahmed Tarbîn, “Yâkûtu'l-kelâm fî mâ nâbe's-Şâm”, *Mecelletü'l-mecma'il-ilmîyyi'l-Arabî* 31/4 (ts.), 614-630.

¹⁴² İbrahim Hâtib el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nufûs ve'l-edbdân fî tevârihi'z-zemân*, thk. Hasan Hâbeşî (Matba'atu Dâri'l-Kütüb, 1970), 33-34.

¹⁴³ Hakîm Emin Abdusseyyid, *Ḳıyâmu Devleti'l-Memâlikî's-Şâniye* (Mısır: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1996), 38.

hicri 768 yılında Memlûk sultanı el-Meliku'l-Eşref Şaban'a karşı ayaklanmış; efendisine oldukça bağlı olan Berķûķ, Yelboķa Türkleri ile ayaklanmaya katılmıştır. İsyân başarısızlıkla sonuçlanıp Yelboķa el-Ömerî öldürölmesine rağmen Yelboķa Türklerinin el-Meliku'l-Eşref'e karşı giriştiēi ayaklanmalar devam etmiştir. Bu ayaklanmalara katılan Berķûķ, el-Meliku'l-Eşref tarafından 769/1368 yılında Kerek'e sürgüne gönderilmiştir.¹⁴⁴ Berķûķ, ancak el-Meliku'l-Eşref'in Kahire'de iktidarı ele geçirmek isteyen bazı Eşrefiyye Türklerine karşı bir tür denge oluşturmak istemesi ve bunun sonucunda Yelboķa Türklerini affedip geri çağırmasıyla Kahire'ye geri dönebilmiştir.¹⁴⁵

Kahire'ye dönen Yelboķa Türkleri, sultanın yakın çevresinde bulunup iktidarı ele geçirmek isteyen Eşrefiyye Türklerinden bazı emirlerle birlik olup sultanı tahttan indirmenin yolunu aramaya başlamıştır. Berķûķ, Türklerin el-Meliku'l-Eşref'i tahttan indirme çabalarını dikkatle izlemiş ve gizliden gizliye desteklemiştir. el-Meliku'l-Eşref'in 778/1376 yılında hacca gitmeye karar vermesi ve beraberinde Halife Müttevekkil'i de götürmesi¹⁴⁶ sultanı tahttan indirmek isteyenlere uzun süredir bekledikleri fırsatı vermiştir. Sultanın hacca gitmek için Kahire'den çıkmasını fırsat bilen memlûkler el-Meliku'l-Eşref'in yerine henüz ufak bir çocuk olan oēlu Ali'yi tahta çıkartmış ve kendisine Manşûr lakabını vermişlerdir.¹⁴⁷ Hac yolunda ölümle tehdit edilen sultan gizlice Kahire'ye dönmüş, Kahire'de bir kadının evinde saklanırken yakalanmış ve öldürölmüştür.¹⁴⁸

Bu olayların ardından Berķûķ giderek güçlenen Aynabek'in hizmetine girmiş ve onun, rakiplerinden kurtularak atabeylik görevine gelmesine yardım etmiştir. Rakiplerinden kurtulan Aynabek iktidarı ele geçirmeye niyetlenince Aynabek'in iktidar hırsından rahatsız olan Şam'daki Yelboķa Türkleri, Taştımur başkanlığında isyan etmiştir. Berķûķ, Aynabek'e Şam'a gitmesini ve isyanı bastırmasını tavsiye etmiş böylece Kahire'de büyük bir otorite teşkil eden Aynabek'ten kurtulmuştur. Aynabek'in Kahire'den çıkmasıyla Kahire'deki güç üç büyük emirin (Berķûķ, Yelboķa en-Nâsirî ve Berke el-Cûbanî) eline geçmiştir. Oldukça zeki

¹⁴⁴ Muhammed Suheyl Taķķuş, *Târihu'l-Memâlik fî Mısr ve bilâdi's-Şâm* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1997), 341.

¹⁴⁵ Taķķuş, *Târihu'l-Memâlik fî Mısr ve bilâdi's-Şâm*, 342.

¹⁴⁶ Abdurrahman İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, thk. Halil Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 5/665; Yiēit, *Memlûkler*, 92.

¹⁴⁷ Taķiyyuddîn el-Makrîzî, *el-Meva'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-huṭaṭi ve'l-âşâr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 3/421.

¹⁴⁸ Cemaleddin İbn Taēriberdi, *Mevridi'l-leṭafe fî men veliye's-şaltane ve'l hilâfe*, thk. Nebîl Muhammet Abdulaziz Ahmet (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye, 1997), 2/102.

bir insan olan Berķûķ, Yelboĝa en-Nâşirî ve Berke'nin de gücünü kırdıktan sonra Kahire'deki tek otorite konumuna gelmiştir.¹⁴⁹

783/1382 yılı Safer ayında Sultan Ali vefat etmiş, hedefine ulaşmak için yeterli güce sahip olana dek iktidarı ele geçirme emellerini gizli tutan Berķûķ, halktan yeteri kadar destek ve muhabbet göremeyince el-Meliku'l-Eşref Şaban'ın henüz dokuz yaşlarındaki diğer oğlu Salih Zeyneddin II. Hâcî'nin sultan ilan edilmesini desteklemiştir.¹⁵⁰ Fakat kısa bir süre sonra sultanın yaşının küçük ve devlet işlerini idare etmede yetersiz olduğunu belirtmiş, 784/1382 yılı Kasım ayında Hâcî'yi tahttan indirerek tahta çıkmıştır. Öğle vakti tahta çıkmasından dolayı halifenin kendisine el-Meliku'z-Zâhir lakabı verdiği söylenir.¹⁵¹

el-Meliku'z-Zâhir Berķûķ'un Sultan II. Hâcî'yi tahtan indirerek iktidarı ele geçirmesi el-Meliku'l-Eşref döneminde hakimiyeti ellerinde bulunduran, sultanın yakın çevresi ve destekçileri olan Eşrefiyye Türkleri'nin düşmanlığını kazanmasına sebep olmuştur. el-Meliku'l-Eşref'in tahttan indirilmesinde rol oynayan Yelboĝa Türkleri ise farklı bir hânedan gelen, Çerkez asıllı bir memlûĝün iktidarı ele geçirmesinden hoşlanmamıştır. Nitekim Berķûķ'un tahta çıkışı Türk komutanlar ile arasında yıllarca sürecek ve savaşlarla sonuçlanacak siyasi çekişmelere ve isyanlara yol açmıştır. Berķûķ'un saltanatının ilk yılları oldukça çalkantılı geçmiş, bu süreçte tahta oturmadan önce mücadele ettiği Türk asıllı emirlerin isyanlarını bastırmakla uğraşmıştır.¹⁵²

Durumun farkında olan ve Türklerin hükmü tekrar ele geçirmek istemelerinden korkan Zâhir Berķûķ birtakım önlemler almıştır. İlk olarak güvenmediği kimseleri azletmek ve yerlerine güvendiği kimseleri yerleştirmek suretiyle devlet içerisindeki konumunu ve gücünü sağlamlaştırmış, yakın çevresine güvendiği kimseleri yerleştirmiştir.¹⁵³ Kendisine sadakat gösteren Türk komutanlara ihtiyatla yaklaşması ve isyan etmelerinden korktuğu için belirli tedbirler alması kendisine sadık olan Türk komutanların da sadakatlerini kaybetmelerine ve gerçekten isyan etmelerine sebep olmuştur. Eşrefiyye Türklerinin, efendileri el-Meliku'l-Eşref'e ihanet eden hain kimseler olduklarını ve kendilerine güvenilmeyeceğini söyleyen

¹⁴⁹ Taķķuş, *Târihu'l-Memâlik fî Mısr ve bilâdi's-Şâm*, 344; Acar - Kılıç, "Berkûk Dönemi Siyasi Olayları ve Memlûkler 'nin Sosyopolitik Yapısının Deĝerlendirilmesi", 228.

¹⁵⁰ Abdusseyyid, *Kıyâmu Devleti'l-Memâliki's-Şâniye*, 55; Taķķuş, *Târihu'l-Memâlik fî Mısr ve bilâdi's-Şâm*, 349.

¹⁵¹ el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nufûs ve'l-edbdân fî tevârihi'z-zemân*, 38.

¹⁵² Küçüksarı, *İbn Hicce el-Hamevî ve Dîvânı*, 15.

¹⁵³ Taķķuş, *Târihu'l-Memâlik fî Mısr ve bilâdi's-Şâm*, 355.

Berķûķ pek çok Eşrefiyye Türkünü görevden alıp sürgüne göndermiştir.¹⁵⁴ Yerlerine Çerk ezleri yerleştirerek onları önemli mevkilere getirmiş, Yelboğa Türklerine ise saltanatı ele geçirmesine yardımcı oldukları için göstermelik mevkiiler vermiştir. Görünürde Yelboğa Türklerini devlet idaresine ortak etmiş, böylece Eşrefiyye Türkleri ile savaşırken Yelboğa Türklerinin ayaklanmalarını önlemek istemiştir.¹⁵⁵ Berķûķ'un aldığı sert tedbirler Türklerde olumsuz bir intiba bırakmış, kendisini korumak amacıyla yaptığı hamleler Türklerin Şam civarında birikmelerine sebep olmuştur.

Yelboğa emirlerinden Yelboğa en-Nâsırî'yi Halep naipliğine getiren Berķûķ kendisinden çekindiği için ona cömertçe ikramlarda bulunmuştur. Ancak diğer Yelboğa Türkleri gibi Yelboğa en-Nâsırî de Zâhir Berķûķ'un tahta geçmesinden hoşnut olmamıştır. Türklerin Şam civarında toplandığını ve Halep naibi en-Nâsırî'nin verdiği emirlere uymak konusunda ihmalkarlık gösterdiğini farkedenden Berķûķ, Nâsırî'yi Kahire'ye çağırıp hapse attırmıştır.¹⁵⁶ Mintâş lakabıyla tanınan Malatya naibi Timurboğa el-Efdalî, etrafına toplanan Türklerle birlikte isyan hazırlıklarına girişince Berķûķ 789/1388 yılında en-Nâsırî'yi hapisten çıkartıp Halep naipliğine geri getirmiş ve onu Eşrefiyye Türklerini etrafına toplayan Mintâş'a karşı kullanmak istemiştir.¹⁵⁷ Böylece Berķûķ farketmeden kendisine karşı girişilen isyanlar arasında en geniş çaplı olanına zemin hazırlamıştır. en-Nâsırî hapisten çıktıktan üç gün sonra Mintâş isyan etmiş, hatasını fark eden Berķûķ, en-Nâsırî'nin Mintâş'ı destekleyeceğini anlamıştır. Halep'e döndüğünden beri sultana karşı ayaklanma arzusu içerisinde olan en-Nâsırî açıkça Mintâş'a katıldığını belirtmemiş, sözle de olsa sultana bağlılığını sürdürmüştür. Malatya'ya girip Mintâş önderliğinde başlatılan isyanı bastırma imkânına sahip olan en-Nâsırî isyanı bastırmaya yönelik hiçbir girişimde bulunmamış ve Mintâş'ın güçlenmesine izin vermiştir. Fırsat buldukça gizliden gizliye Mintâş'ı sultana karşı ayaklanmaya teşvik etmiş ve onu desteklemiştir.¹⁵⁸

Şam bölgesindeki Çerkezlerin sayı bakımından Türklerden az olması sebebiyle endişelenen ve Suriye'nin hakimiyetini kaybetmekten korkan Berķûķ, Halep naibi en-Nâsırî'ye bazı hediyeler göndererek onu Mintâş konusunda meşveret yapmak için huzuruna çağırınca Berķûķ'un kendisinden kurtulmak istediğini ve tekrar hapsedileceğini anlayan Yelboğa; Mintâş ve çetesinin Halep'e saldırabileceğinden korktuğunu, Halep'i boş bırakmak

¹⁵⁴ el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nufûs ve'l-edbdân fî tevârihi'z-zemân*, 50.

¹⁵⁵ Abdusseyyid, *Qıyâmu Devleti'l-Memâlikî's-Şâniye*, 61-62.

¹⁵⁶ el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti duveli'l-Memlûk*, 5/177.

¹⁵⁷ el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti duveli'l-Memlûk*, 5/184.

¹⁵⁸ Abdusseyyid, *Qıyâmu Devleti'l-Memâlikî's-Şâniye*, 65.

istemediğini söyleyerek sultanın yanına gitmekten kaçınmıştır.¹⁵⁹ Bu arada perde arkasından Mısır halkını sultana karşı kışkırtmaya devam etmiştir. Berkûk, en-Nâsırî'nin özrünü kabul etmiş gibi görünmüş ve Şam valisini Nâsırî'ye karşı kışkırtmıştır. Bunu farkedenden en-Nâsırî, Halep atabeyi ile fiili bir çatışmaya girmiş, böylece sultana düşmanlığını ilk defa alenen belirtmiştir.¹⁶⁰

Türkleri bir araya toplamayı başaran Yelboğa en-Nâsırî'ye Malatya naibi Timurboğa el-Efdali de katılmış, böylece Yelboğa en-Nâsırî ve Timurboğa el-Efdali birlikte Kahire'ye kadar gidip Berkûk'u tahttan indirmeye muvaffak olmuşlardır. Yerine Melik Şaban'ın oğlu Salih Zeyneddin el-Hâcî'yi ikinci kez tahta oturtmuş ve kendisine manşûr lakabı vermişlerdir.¹⁶¹ Minţâş, Berkûk'u öldürmek istese de en-Nâsırî sultana zarar verildiği takdirde Çerkeslerin intikam almasından korktuğu için Berkûk'un Kerek'e sürülmesi ve Kerek Kalesi'ne hapsedilmesine karar vermişlerdir.¹⁶²

Sultanı tahttan indirdikten sonra Minţâş ve Nâsırî aralarında anlaşamamış, askerî açıdan daha güçlü olan Minţâş, Yelboğa'yı hapse attırarak Mısır'ın kontrolünü tek başına eline geçirmiştir.¹⁶³ Minţâş daha sonra kendisiyle birlikte savaşa katılanları mevkii ve rütbesine göre ödüllendirmiş fakat Berkûk'un memlûklerinden hiçbirine emirlik ve iktâ' vermemiştir. en-Nâsırî'ye karşı zafer kazanmaları halinde Berkûk'u serbest bırakacağına dair söz vererek Zâhirî memlûklerini etrafına toplamış olan Minţâş, sözünde durmadığı gibi savaştan sonra ödül dağıtmak bahanesiyle yanına çağırdığı Zâhirî Memlûklerini hapse atmıştır. Minţâş'ın bu hareketi Berkûk'un hapisten kurtulmasının ve tekrar iktidara gelmesinin yolunu açmıştır.¹⁶⁴ Kerek'e hapsedilen Berkûk, memlûklerin desteğiyle tahta yeniden çıkmak için teşebbüslere girişmiş ve Kerek halkının da yardımını alarak hapisten çıkmayı başarmıştır. Yeterli miktarda para ve asker toplayan Berkûk, yaklaşık bin Arap ve beş yüz Türk atlı askerle beraber Kerek'ten çıkmaya karar vermiş, gitgide artan ordusuyla Suriye'ye yürümüştür.¹⁶⁵ Şam naibi Cantemûr ile Halep naibi Altınboğa el-Halebî, Zâhir Berkûk'a karşı savaşmak için hazırlanmış, Gazze nâibi Hüsâmeddin b. Bâkîş askerlerini toplayarak Cantemur ve Altınboğa'nın yardımına gelmiştir. Berkûk'u Şam yakınlarındaki

¹⁵⁹ Cemaleddin İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z Zâhire*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 259.

¹⁶⁰ Abdusseyyid, *Kıyâmu Devleti'l-Memâlikî's-Sâniye*, 68.

¹⁶¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z Zâhire*, 271.

¹⁶² Abdusseyyid, *Kıyâmu Devleti'l-Memâlikî's-Sâniye*, 79.

¹⁶³ Tağkûş, *Târîhu'l-Memâlik fî Mısr ve bilâdi's-Şâm*, 366.

¹⁶⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z Zâhire*, 279.

¹⁶⁵ Bedr el-'Aynî, *es-Sultân Berkûk müessisu devleti Memâlikî'l-Cerâkise*, thk. İman Ömer Şükrî (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 2002), 253.

Şahkab mevkiinde karşılayan askerler ile Berķûķ'un askerleri arasında şiddetli bir çatışma meydana gelmiştir. Büyük bir yenilgiye uğrayan Cantemur ve askerleri geriye çekilerek etrafı surlarla çevrili olan Şam şehrine sığınmıştır.¹⁶⁶

Berķûķ, Şahkap savaşında bozguna uğrayan Şam ordusunun atlarına, silahlarına ve mallarına el koyarak peşlerinden Şam şehrine kadar gelmiştir. Şam emirlerinden Berķûķ'a katılanlar olsa da halk şehri teslim etmeye razı olmamıştır. Kûbeybât ve çevresindeki mahallelerin ahalisi ayaklanıp Berķûķ ve ordusunu taşa tutmuş, onlara ağır sözler söylemişlerdir. Kaleden üzerlerine uçları ateşli oklar atarak Berķûķ'u memlûkleriyle beraber şehirden çıkartmaya muvaffak olmuşlardır.¹⁶⁷ Böylece Berķûķ ve askerleri kalenin dışında, Berede Nehri'nin diğer kıyısında kalan Yelboğa Camii'nin yakınlarına kadar gerilemiştir.

Berķûķ'u şehirden çıkartmayı başaran Şamlılar kale kapılarını kapatıp surları güçlendirmiştir. Berķûķ şehri ele geçirmek için yeni bir hamle yaptıysa da Berķûķ'un saldırısına karşı hazırlıklı olan Şam halkı ve Türkler onu püskürtmeyi başarmıştır. Şam halkına karşı öfkesi gittikçe artan Berķûķ yeterli sayıda askeri ve teçhizatı olmadığından Yelboğa camii civarında konuşlanmış ve yardım beklemiştir. İnâl el-Yûsufî, Berķûķ'un amca oğlu Kaçmaz, Halep naibi Gümüşboğa ve beraberlerindeki emirler asker toplayıp Berķûķ'un yardımına geldiğinde yeterli güce ulaştığını düşünen Berķûķ şehri kuşatmıştır. Kendilerine yardım etmek üzere Kahire'den gelmesini bekledikleri ordudan haber alamayan Şam halkı büyük bir korkuya kapılmıştır.¹⁶⁸

Sekiz yüz Zâhirî Memlûkü ile sultanın yardımına gelen Gümüşboğa ve beraberindeki memlûkler sultanın görevlendirmesiyle şehre saldırmıştır.¹⁶⁹ Sultanın emri altında bulunan memlûkler meşaleler atıp evleri ve çarşıları yakmış, Hasâ Meydanı'nı ve Kûbeybât bölgesini ateşe vermişlerdir. Yangın genişlemiş ve şehrin dört bir yanını sarmıştır. Dönemin tarihçilerinden Muhammed b. Ahmed Şaşrâ, o meşum günde yaşlı genç birçok insanın yandığını, malların yağma edilip hürmetlerin çiğnendiğini ve her tür kötülüğün işlendiğini

¹⁶⁶ Şaşrâ, *ed-Durretu'l-muğie fi'd-devleti'z-Zâhiriyye*, 36.

¹⁶⁷ Zeynüddîn İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr fi veķâ'i'i'd-dühûr* (Bûlâķ: el-Matba'atu'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1894), 282; el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti duveli'l-Memlûk*, 5/260; Şaşrâ, *ed-Durretu'l-muğie fi'd-devleti'z-Zâhiriyye*, 38,39.

¹⁶⁸ Şaşrâ, *ed-Durretu'l-muğie fi'd-devleti'z-Zâhiriyye*, 43.

¹⁶⁹ el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti duveli'l-Memlûk*, 5/260.

söyler.¹⁷⁰ Minţâş'ın, Halife Mütevekkil ve Sultan II. Hâcî'yi da yanına alarak Kahire'den Şam'a doğru yola çıktığı haberi Berķûķ'a ulaşana kadar kuşatma devam etmiştir.¹⁷¹

Makrizi ve İbn Ahmed Şaşrâ kuşatmanın Zilkade ayının on beşine, İbn Haldun ise Muharrem ayına kadar sürdüğünü belirtmiştir.¹⁷² Tarihçiler yangının tarihi hakkında farklı görüşler öne sürse de yangının el-Meliku'z-Zâhir Berķûķ döneminde meydana geldiği konusunda ittifak etmişlerdir. İbn Hicce, Şemeratu'l-evrâk adlı eserinde yangın tarihini 791 olarak vermiş, Makrizi de onu teyit etmiştir.¹⁷³

2.3. Risâlenin Muhteva Özellikleri

Yâķûtu'l-keîâm fî nâri's-Şâm adlı risâle, Şam şehrinin Memlûk sultanı el-Meliku'z-Zâhir Berķûķ tarafından kuşatılması ve halkın kuşatmaya karşı koyması sonucu meydana gelen büyük yangının vasfı niteliğindedir. Risâle, Şam şehrinin övölüp İbn Hicce'nin şehre girişinin haber verildiği oldukça kısa bir giriş (mukaddime) ile başlamaktadır. Giriş bölümünü iç içe geçmiş mekân ve şahıs tasvirleri, Şam şehrine ağıt ve şehrin eski haliyle yangın esnasındaki halinin mukayesesini içeren bir gelişme (arz) bölümü takip etmektedir. Ardından savaşın şiddeti azalıp yangın söndükten sonra şehri kaplayan sükûnet ve güven hissinin zikredildiği, Allah'a şükür ve niyaz ile sözün bitirildiği hatime bölümü ile risâle sona ermektedir.

İbn Hicce risâleye besmele ve Kur'an-ı Kerim'den bir ayet ile başlamış, ardından Şam şehrine övgülerini dile getirmiştir. Şam şehrini birçok krallığa ev sahipliği yapmış olan Necd bölgesi ile kıyaslamış, mübalağalı bir üslupla Şam şehrinin Necd'den daha çok sevilip özleildiğini belirtmiştir:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ {كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا}

يُقَبِّلُ الْأَرْضَ الَّتِي مَنْ يَمَمَهَا أَوْ تَيَمَّم بِنَرَاهَا حَصَلَ لَهُ الْفَخْرُ وَالْمَجْدُ، فَلَا بَرَحَ هَيَامُ الْوُفُودِ

إِلَى أَبْوَابِهَا أَكْثَرَ مِنْ هَيَجَانِ الْعَرَبِ إِلَى رَبَا نَجْدٍ، وَلَا زَالَتْ فَحَوْلُ الشَّعْرَاءِ تُطْلِقُ أَعْنَةَ

لَفْظِهَا فَتَرْكُضُ فِي ذَلِكَ الْمَضْمَارِ "

¹⁷⁰ Şaşrâ, *ed-Durretu'l-muğie fî'd-devleti'z-Zâhiriyye*, 46.

¹⁷¹ Abdusseyyid, *Kıyâmu Devleti'l-Memâliki's-Sâniye*, 88.

¹⁷² el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti duveli'l-Memlûk*, 5/261; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 5/555; Şaşrâ, *ed-Durretu'l-muğie fî'd-devleti'z-Zâhiriyye*, 43.

¹⁷³ el-Hamevî, *Şemerâtu'l-evrâk*, 250-251; el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti duveli'l-Memlûk*, 5/260.

“Rahman ve rahîm olan Allah’ın adıyla. Şüphesiz ki bu, kitapta yazılmıştır. Kendisine yönelen yahut kendisiyle teyemmüm eden kimsenin şerefe ve izzete kavuştuğu toprakları (Şam’ı) öper[im]. Elçilerin Şam kapılarına duydukları sevdâ Arapların Necd tepelerine olan özleminden hala daha çoktur. Hala adı duyulmuş şairler [onun için] kelimelerinin dizginlerini serbest bırakıp bu meydana koşturmaktadır.”¹⁷⁴

Ardından Memlûkler’in Şam yakınlarına gelip surların hemen dışında kalan Yelboğa Camii civarında konakladıklarından bahsetmiştir. Yelboğa Camii’ye bakıp oraya Memlûk askerlerini görünce Memlûkler’in burada konaklamalarını bir uğursuzluk belirtisi olarak saydığını söylemiş, bu durum karşısında duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir.

" وَصُولُ الْمَمْلُوكِ إِلَى دِمَشْقِ الْمَحْرُوسَةِ ، فَيَا لَيْتَهُ قُبِضَ قَبْلَ مَا كُتِبَ عَلَيْهِ ذَلِكَ
الْوُصُولُ. وَدُخُولُهُ إِلَيْهَا وَلَقَدْ وَاللَّهِ تَمَنَّى خُرُوجَ الرُّوحِ عِنْدَ ذَلِكَ الدُّخُولِ "

“Kulunuz, korunaklı Şam’a ulaştı. Ah, keşke Şam’a girmesi takdir edilmeden önce ona ölüm takdir edilmiş olsaydı. Şam’a girdiği esnada Allah’a yemin olsun ki ruhunun çıkmasını diledi.”¹⁷⁵

" فَنَظَرَ الْمَمْلُوكُ إِلَى قُبَّةٍ يَلْبَغَا وَقَدْ طَارَ بِهَا طَيْرُ الْحَمَامِ، وَجَثَّتْ حَوْلَهَا تِلْكَ الْأَشْوُدُ
الضَّارِيَّةُ فَتَطَيَّرَتْ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ مِنَ الْقُبَّةِ وَالطَّيْرِ وَتَعَوَّذَتْ بِالْغَاشِيَةِ . "

“Kulunuz Yelboğa Camii’nin kubbesine baktı. Kubbenin üstünde güvercinler uçuşuyor, etrafında o yırtıcı aslanlar (askerler) çömelmiş oturuyordu. O an kubbede ve kuşlarda bir uğursuzluk sezdim ve Gâşiye suresini okuyarak Allaha sığındım.”¹⁷⁶

Şam şehrinin övülüp Memlûkler’in şehrin yakınlarında konakladığı haberinin verildiği giriş bölümünün ardından gelişme bölümü başlamaktadır. Gelişme bölümü büyük ölçüde yangının etkisiyle harap olmuş mekanların tasvirlerini içermektedir. Emevî Camii ve Şam

¹⁷⁴ İbn Hicce el-Hamevî, *Qahvetu'l-inşâ*, thk. Rudolf Vesely (Beyrut: Matba'atu'd-Dırgâm, 2005), 449-450.

¹⁷⁵ el-Hamevî, *Qahvetu'l-inşâ*, 450.

¹⁷⁶ el-Hamevî, *Qahvetu'l-inşâ*, 450.

Kalesi dahil olmak üzere şehrin dört bir yanını saran yangının boyutunu gözler önüne seren risâlede mekân tasvirlerinin yanı sıra bölge halkının durumundan da bahsedilmiş, yangının Şam halkını nasıl etkilediği anlatılmıştır. İbn Hicce sırasıyla şehrin meşhur mahallelerini, Şam Kalesi'ni, Emevîyye Camii'ni, dükkanları, gezinti yerlerini, parkları ve nehirleri dolaşmış, Şam'ın yangın esnasındaki halini eski haliyle kıyaslayarak yangının şehirde meydana getirdiği yıkımın canlı bir tasvirini yapmıştır. Mekân ve şahıs tasvirleri ile dolu olan risâle aynı zamanda bir ağıt ve tahassür niteliği taşımaktadır. Şehirde dolaştıkça harap olmuş bölgeleri ve dört bir yana kaçışan halkı gören yazar, Şam'ın başına gelen bu büyük musibet karşısında duyduğu büyük bir ızdırabı dile getirmektedir. İbn Hicce böyle bir vakitte Şam şehrine geldiği için pişmanlık duymakta ve Mısır'ı özlemektedir. Risâlesini gönderdiği Mısır nazırı İbn Mekânîs'e duyduğu ızdıraptan ve pişmanlıktan bahsederek Kahire ile Şam şehrini kıyaslamakta, Kahire'deki huzur ve refahın Şam'dan ne kadar da uzak olduğunu söylemektedir.

Gelişme bölümünde işlenen ana temalar şunlardır:

2.3.1. Mekân Tasvirleri

İbn Hicce gezintisine surların dışında bulunan ve Memlûklerin ilk konakladıkları yer olan Yelboğa Camii'den başlamış, ilk önce surların ve sur kapılarının çevresinde dolaşmıştır. Ardından gezintisine başladığı yere geri dönerek şehrin içine girmiştir. Kuzeyden başlayarak önce doğuya ardından güneye yönelmiş, şehirde yarım daire çizerek gezinmiştir. Şehrin meşhur mahallelerini ve meydanlarını, Emevîyye Camii'ni, Şam Kalesi'ni, şehri çevreleyen surlardan geçişi sağlayan şehre giriş kapılarını, şehirde akan nehirleri, insanların gezintiye çıktığı mesire alanlarını dolaşmış; gezdiği her bölgede yangın sebebiyle vuku bulmuş felaketleri anlatmıştır. Yangında yanan mekanları mecaz, teşbih, istiare, tevriye ve tıbak gibi edebi sanatlar kullanılarak etkileyici bir biçimde tasvir etmiştir. Tasvirler esnasında sıklıkla Kur'an-ı Kerîm'den iktibasa başvurulmuştur. Bazı mekanların tasvirinde mübalağalı bir anlatım göze çarpar.

Risâlede bu dönemde Şam şehrinde bulunan pek çok yer isminin zikredilerek bu bölgelerde yangının etkisiyle meydana gelen değişimlerden bahsedildiği görülmektedir. Şam kalesinin içerisinde bulunan bazı bölgeler, Emevîyye Camii'nin müştemilatları, bir adet köşk, yedi mahalle, iki çarşı, altı sur kapısı, dokuz nehir ve altı mesire alanı olmak üzere otuzu aşkın mekân tasvir edilmiştir. Mahalleler ve çarşılar gibi geniş bölgelerin tasvirinin yanı sıra

belirli bir kubbenin, minarenin veya sur kapısının tasvir edilmesi gibi dar alanların ayrıntılı tasviri de karşımıza çıkmaktadır.

Risâlede zikredilen yer isimlerinden bazıları günümüzde mevcudiyetini korumakta iken bazı bölgeler ortadan kalkmıştır. Günümüzde mevcudiyetini korumakla birlikte artık farklı bir isim taşıyan bölgeler de bulunmaktadır. İbn Hicce'nin risâlesinde tasvir ettiği bölgeler şunlardır:

2.3.1.1. Mahalle ve Meydanlar

Kubeybât Mahallesi: Kubeybât Mahallesi, eski Şam'ın (الدمشق القديمة) güneybatısında, surların dışında bulunan Meydan semtinde (حي الميدان) bulunmaktadır.¹⁷⁷ Günümüzdeki adı Fevķânî Meydanı Mahallesi'dir (حي الميدان الفوقاني).¹⁷⁸ Kubâb olarak da bilinen bu bölge önce sevgi ifade etmek için kullanılan ismi tasğîr kalıbına (فُعِيل) konulmuş, ardından da çoğul yapılarak Kubeybât olarak isimlendirilmiştir. Bu mahalleye Kubâb adının verilmesi bölgede bulunan evlerin kubbeli bir mimariye sahip olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁷⁹ İlk olarak Kubeybât Mahallesi'ne giren İbn Hicce, halkın yangın sebebiyle evlerini terk ettiğini ve mahallenin boş olduğunu belirtmiştir. Yangından önce evlerin, sahiplerinin varlığıyla şen olduğunu fakat şimdi sevdiklerinden ayrı ve yalnız kaldıklarını söylemiştir.

"وَدَخَلْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْقُبَيْبَاتِ الَّتِي صَغَّرَ اسْمُهَا لِأَجْلِ التَّحْيِيْبِ ، فَوَجَدْتُهَا وَقَدْ خَلَا مِنْهَا كُلُّ مَنْزِلٍ كَانَ آنَسًا بِحَبِيْبِهِ ، فَأَنْشَدَ بِهِ لِسَانُ الْحَالِ : قَفَا نَبْكَ مِنْ ذِكْرِى حَبِيْبٍ ."

"Ardından [kendisine duyulan] sevgiyi ifade etmek için Kubeybât olarak adlandırılan Kubâb'a girdim. Daha önce sevdiklerini (ev halkını) ağırlayan her evin şimdi bomboş kaldığını gördüm. Evlerin lisanı hali şöyle diyordu: 'Durun sevgilinin yurdunun hatırasına ağlayalım.'"¹⁸⁰

¹⁷⁷ Kuteybe eş-Şihabî (Şam: Menşûrâtü Vezâreti's-Şekâfe, 1999), "Mu'cemu Dimeşki't-târihi", 2/50.

¹⁷⁸ Tarbîn, "Yâķûtu'l-kelâm fimâ nâbe's-Şâm", 614.

¹⁷⁹ Ahmed Bubes, *Hayyu'l-Meydâni'd-Dimeşki târihihi ve taķavvuruhi* (Şam: el-Hey'etü'l-'Amme's-Sûriyye lil-Kütüb, 2014), 22.

¹⁸⁰ el-Hamevî, *ķahvetu'l-inşâ*, 450.

Muşalla Mahallesi: Bâbü'l-Musalla Mahallesi (حي باب المصلی) olarak da bilinen mahalle Meydan semtinde (حي الميدان) bulunmaktadır. Musalla Mahallesi günümüzde Yermük Mahallesi (حي يرموك) adını taşımaktadır.¹⁸¹ Kûbâb'tan sonra Musalla mahallesine giren yazar mahallede güzel ve muntazam bir şekilde inşa edilmiş, göz okşayan mimariye sahip evlerin bulunduğunu fakat evlerin düzeninin yangından sonra bozulduğunu söylemiştir. Mahalleyi tasvir ederken teşbih sanatına başvuran yazar bölgeyi Buhturî'nin Yâkub b. İshâk'a yazdığı methiyesinde zikrettiği, büyük bir yangına şahit olan, alevler içerisinde kalmış Ġadâ (الغضا) mevkiine benzetmiştir:

"وَنَظَرْتُ بَعْدَ الْقَبَابِ إِلَى الْمُصَلَّى وَمَا فَعَلْتُ بِهِ سُكَّانُ تِلْكَ الْخِيَامِ ، وَالتَفْتُ إِلَى بَدِيعِ بُيُوتِهِ
الَّتِي حَسَنَ بِنَاءُ تَأْسِيسِهَا وَقَدْ فُسِدَ النَّظَامُ:
فَسَالَ وَقَدْ وَقَفْتُ عَقِيقُ دَمْعِي عَلَى أَرْضِ الْمُصَلَّى وَالْقَبَابِ
وَنَظَرْتُ إِلَى ذَلِكَ الْوَادِي الْفَسِيحِ وَقَدْ ضَاقَ مِنَ الْحَرِيقِ بِسُكَّانِهِ الْفَضَاءُ ، فَتَوَهَّمْتُ أَنَّ وَادِي
الْمُصَلَّى قَدْ تَبَدَّلَ بِوَادِي الْغُضَا."

"Kubâb'dan sonra Musalla'ya ve [Memlük] ordusunun bölgeyi ne hale getirdiğine baktım. Evlerinin güzel ve muntazam bir şekilde inşa edilmiş fakat şimdi harap olmuş olan o muhteşem mimarilerine dönüp baktım.

Muşalla ve Kûbâb'ın toprağına -[orada] durmuştum- gözyaşlarım döküldü.

Yangın sebebiyle gökyüzünün bile sakinlerine dar geldiği bu geniş vadiye baktım ve Musallâ vadisi [şairin zikrettiği] Ġadâ vadisine dönüştü sandım."¹⁸²

Hasâ Meydanı: Bölgeye; geniş ve engebesiz alanının at yarışlarına müsait olması sebebiyle "meydan", Berede Nehrinin kollarının bölgeye taşıdığı çakıl taşlarıyla kaplı olduğu için "Hasâ" ismi verilmiştir. Tahtanî Meydanı (الميدان التحتاني) olarak da bilinen bölge, zamanla günümüzde Meydan olarak bilinen semti kapsayacak şekilde genişlemiştir. Bâbu's-

¹⁸¹ eş-Şihabî, 1999, "Mu'cemu Dimeşki't-târîh", 2/8.

¹⁸² el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 450.

Sağır'ın güneyinde kalan¹⁸³ günümüzde Meydan semtinin kurulu olduğu bölge, yerleşime açılmadan önce Meydanu'l-Hasâ adıyla bilinmekteydi.¹⁸⁴ Musalla Mahallesinden güneye yönelerek Hasâ Meydanı'na ulaşan İbn Hicce alevlerin meydanın dört bir yanını kapladığını ve canlı cansız her varlığı yaktığını belirtmiştir:

"وَرَكُضْتُ فِي مَيْدَانِ الْحَصَى فَوَجَدْتُ أَرْكَانَهُ كَمَا قَالَ تَعَالَى: {وَقُودَهَا النَّاسُ وَالْجِبَارَةُ}"

*"Ardından Hasa Meydanı'na koştum ve meydanın dört bir yanının -Allah'ın buyurduğu gibi- yakıtı insanlar ve taşlar olan alevlerle [kaplı olduğunu] gördüm."*¹⁸⁵

Kasr'ul-Haccâc Mahallesi: Şehrin güneybatısında bulunan Câbiye kapısının dış kısmında kalan büyük bir mahalledir. Bölgede Haccâc b. Yusuf es-Şekafi tarafından inşa edilen saraya (قصر الحجاج) ithâfen mahalleye bu isim verilmiştir. İbn Asâkir ise mahalleye Haccâc Abdulmelik b. Mervan'a ithafen bu ismin verildiğini söylemektedir.¹⁸⁶ Hasâ Meydanı'ndan batıya doğru yönelen İbn Hicce alevlerin sarayın bulunduğu yere kadar uzandığını, bölgede bulunan tarlaları kaplayıp üzerinde bulunan insanları ve ekinleri kavurduğunu söylemiştir:

"وَدَخَلْتُ قَصْرَ الْحَجَّاجِ، وَقَدْ مُدَّتِ النَّارُ بِهِ مِنْ غَيْرِ ضَرُورَةٍ فِي مَوْضِعِ الْقَصْرِ، وَأَصْبَحَ أَهْلُهُ فِي خُسْرِ، وَكَيْفَ لَا وَقَدْ صَارَ عِبْرَةً لِأَهْلِ الْعَصْرِ"

*"Kasru'l-Haccâc [Mahallesi'ne] girdim. Alevler sarayın olduğu yere gereksiz yere uzanmış, bölge sakinleri hüsrana uğramıştı. Nasıl uğramasınlar ki? Zamanın insanlarına ibret olmuşlardı."*¹⁸⁷

"وَوَقَفْتُ أُنْدُبَ عَرَصَاتِهَا الَّتِي قُمَحَتْ بِالْبَيْنِ فَخَابَتْ مِنْ أَهْلِهَا الظُّنُونُ، وَكَمْ دَارُوا بِقَمَحِهَا خَيْفَةً مِنْ طَاحُونِ النَّارِ فَلَمْ تَسْلَمْ"

¹⁸³ Tarbîn, "Yâkûtu'l-kelâm fîmâ nâbe's-Şâm", 615.

¹⁸⁴ Bubes, *Hayyu'l-Meydâni'd-Dimeşkî târihihi ve ta'avvuruhi*, 12-13.

¹⁸⁵ el-Ĥamevî, *Ķahvetu'l-inşâ*, 450.

¹⁸⁶ Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1995), 357.

¹⁸⁷ el-Ĥamevî, *Ķahvetu'l-inşâ*, 450.

“Durup halkının hayal kırıklığına uğradığı, ayrılıklarla öğütölmüş tarlalarına ağıt yaktım. [Halk] yangın değirmeninden korkup buğdayların etrafında dönüp durdu ancak [buğdayları ateşten] kurtaramadılar.”¹⁸⁸

Ferâdîs Mahallesi: Ferâdîs, Rum asıllı bir kelime olan “firdevs” (bahçe) kelimesinin çoğuludur. Araplar bağ ve bahçe bulunan yerlere bu ismi vermişlerdir.¹⁸⁹ Şam şehrinin kuzey kapılarından birisi olan Ferâdîs kapısının dışında kalan bölge (ظاهر الفراديس) Ferâdîs Mahallesi olarak adlandırılmıştır. Bu bölgeye uğrayan İbn Hicce yangında bölgedeki evlerin bahçelerinin alevlerin arasında kaybolduğunu söylemiştir:

" وَوَصَلْتُ إِلَى ظَاهِرِ الْفَرَادِيسِ وَقَدْ قَامَ كُلُّ إِلَى فِرْدَوْسٍ بَيْتِهِ فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ
وَأَنْدَهَشْتُ لِتِلْكَ الْأَنْفُسِ الَّتِي مَاتَتْ مِنَ الْخَوْفِ، وَهِيَ تَسْتَغِيثُ بِالَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ
بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ "

“Ardından Ferâdîs Mahallesi’ne ulaştım. [Mahalle sakinlerinin] her biri evinin bahçesine çıkmış, etraflarına bakınca bahçesini çılgın alevlerin ortasında görmüştü. Korkunun şiddetinden ölecek durumda olan, kendisini yoktan yaratan ve bütün yaratılmışları hakkıyla bilen Allah’tan yardım isteyen bu canları [görünce] dehşete kapıldım.”¹⁹⁰

Seb’a Mahallesi: Tam ismi “Seb’atu Enâbîb” olan¹⁹¹ mahalle Şam şehrinin doğu kapılarından birisi olan Tûmâ kapısının dışında Akşab Camii’nin doğusunda bulunmaktadır.¹⁹² İbn Hicce yangının bu bölgeyi tamamen sardığını söylemiştir:

" وَلَقَدْ وَاللَّهِ عَدِمْتُ لَذَّةَ الْحَوَاسِ الْخَمْسِ، وَضَاقَتْ عَلَيَّ الْجِهَاتُ السَّتِّ فَلَمْ تَرُقْ لِي دَمْعَةٌ،
وَأَكَلْتُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْأَسْفِ لَمَّا سَمِعْتُ بِحَرْبِ أَطْرَافِ السَّبْعَةِ، فَأَعِيدُ مَا بَقِيَ مِنَ السَّبْعَةِ بِالسَّبْعِ
{الْمَثَانِي وَالْقُرْآنُ الْعَظِيمُ} "

¹⁸⁸ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 451.

¹⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 245.

¹⁹⁰ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 454.

¹⁹¹ eş-Şihabî, 1999, “Mu'cemu Dimeşki't-târihi”, 2/37.

¹⁹² Tarbîn, “Yâkûtu'l-keâm fimâ nâbe's-Şâm”, 621.

“Yemin olsun ki beş duyum [ile hissettiğim lezzetler] yok oldu. Dört bir yanımdan dünya bana dar geldi, gözümden yaş bile akmadı. Seb’a Mahallesi’nin çevresini saran yangını duyduğumda üzüntüden parmaklarımı ısırđım. Seb’a Mahallesi’nden geriye kalanları [koruması için] tekrarlanan yedi ayeti (Fatiha suresini) ve Kuran-ı Azîm’i okuyarak Allah’a dua ettim.”¹⁹³

Şellâha Mahallesi: Bâbu’s-Selâm’ın içerisinde bulunan bir mahalledir.¹⁹⁴ İbn Hicce bölgeyi bir elbise ve örtü gibi kaplayan yangının, mahalle sakinlerinin ciltlerini kavurduğunu belirtmiştir:

"وَالِى الشَّلَاحَةِ، وَقَدْ لَبَسَتْ ثِيَابَ الْحُزْنِ وَذَابَتْ مِنْ أَهْلِهَا الْكُبُودُ، وَقَعَدُوا بَعْدَ تِلْكَ الرَّبُوعِ عَلَى أَدِيمِ الْأَرْضِ وَنَضِجَتْ مِنْهُمْ الْجُلُودُ"

“Ardından Şellaha’ya [baktım]. Bölge matem elbisesine bürünmüş, [yangın sebebiyle] halkının ciğerleri erimişti. Önceden evlerinde oturmakta olan halk şimdi kuru zemin üzerine oturmuş ve derileri pişmişti.”¹⁹⁵

Kellâse Mahallesi: Emevîyye Camii’nin kuzeyinde bulunan bir mahalledir. Bu bölge Emevîyye Camii inşa edilirken kireç (كلس) üretimi için kullanıldığı için Kellâse olarak adlandırılmıştır. İbn Hicce yangın esnasında bölgenin toz ve toprakla kaplandığını söylemiştir:

"وَدَخَلْتُ إِلَى الْكَلاَسَةِ وَقَدْ عَلَا بِهَا غُبَارَ الْحُزْنِ فَتَنَهَّدْتُ مِنَ الْأَسْفِ عَلَى كُلِّ نَاهِدَةٍ وَرَثِيْتُ لِلنِّسَاءِ وَقَدْ فَقَدْنَ بَعْدَ تِلْكَ الْأَنْعَامِ مَائِدَةً"

“Ardından Kellâse’ye girdim. Kasvet tozları bölgenin dört bir yanını sarmıştı. Genç kızlar için duyduğum üzüntüden ötürü iç çektim, bunca nimetten sonra sofralarını kaybeden kadınlara yas tuttum.”¹⁹⁶

¹⁹³ el-Hamevî, *Kahvetu’l-inşâ*, 454-455.

¹⁹⁴ eş-Şihabî, 1999, “Mu‘cemu Dimeşki’t-târihî”, 2/67.

¹⁹⁵ el-Hamevî, *Kahvetu’l-inşâ*, 454.

¹⁹⁶ el-Hamevî, *Kahvetu’l-inşâ*, 458.

2.3.1.2. Dükkanlar ve Çarşılar

Ṭavvâkîn Çarşısı: Günümüzdeki Ḥayyâtîn çarşısının güneyinde bulunmaktadır.¹⁹⁷ Gerdanlık (طوق) imalatı ve satımı yapıldığı için gerdanlıkçılar çarşısı (سوق طواقين) olarak adlandırılmıştır.¹⁹⁸ İbn Hicce çarşıya vardığında alevlerin çarşayı tamamen kaplayarak örttüğünü ifade etmiştir:

"وَأَنْتَهَيْتُ إِلَى الطَّوَاقِينَ وَقَدْ أَسْبَلَ عَلَيْهِمُ الْحَرِيقُ قُنْدُسَهُ فَكَشَفُوا الرُّؤُوسَ لِعَالَمِ السَّرَائِرِ، وَكَمْ

ذَاتِ سِتْرٍ خَرَجَتْ بِفَرْقٍ مَكْشُوفٍ وَرَمَتْ الْعَصَائِبَ وَبَعْلَهَا بِغَبْنِهِ دَائِرٌ "

“Sonunda Ṭavvâkîn Çarşısı’na vardım. Yangın çarşının üzerine örtüsünü örtmüş, bölge halkı başlarını her türlü düşünceyi bilene (Allah’a) açmışlardı. O gün kocaları zarar etmiş bir halde dönüp dururken nice örtülü kadın örtüsünü atmış ve saçları açık bir halde dışarı kaçmıştı.” ¹⁹⁹

Haddâdîn Çarşısı: Şam Kalesi’nin alt kısmında bulunan çarşıdır. Çarşının çevresinde bulunan mahalle de bu isimle tanınmaktadır.²⁰⁰ Mahallenin, ismini bölgede demircilik mesleği ile uğraşan insanların bulunduğu çarşıdan aldığı anlaşılmaktadır. İbn Hicce yangının şiddetlenip halkın zincirler, demir halkalar ve çılgın alevlere şahit olduklarını, alevler sebebiyle bölgenin cehenneme benzer bir ortama dönüştüğünü, alevlerin demirleri yutmak istercesine bölgeye yaklaştığını söylemiştir:

"وَتَطَرَّقْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْحَدَّادِينَ وَقَدْ نَادَتْهُمْ النَّارُ بِلِسَانِهَا مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ: {آتُونِي زُبُرَ

الْحَدِيدِ}"

*“Ardından Haddâdîn’e (Demirciler Çarşısı’na) uğradım. Ateş lisanı haliyle ‘Bana demir kütleleri getirin’ diye bağırırmaktaydı.”*²⁰¹

¹⁹⁷ eş-Şihabî, 1999, “Mu‘cemu Dimeşki’t-târihi”, 2/83.

¹⁹⁸ eş-Şihabî, 1999, “Mu‘cemu Dimeşki’t-târihi”, 2/83.

¹⁹⁹ el-Ḥamevî, *Kahvetu’l-inşâ*, 454.

²⁰⁰ Ṭarbin, “Yâkûtu’l-keîâm fî mâ nâbe’s-Şâm”, 616.

²⁰¹ el-Ḥamevî, *Kahvetu’l-inşâ*, 451.

" وَقَدْ كَانَ يَوْمٌ حَرِيقُهَا {يَوْمًا عَبُوسًا قَمْطَرِيرًا} وَ ضَجَّ الْمُسْلِمُونَ فِيهِ مِنَ الْخَيْفَةِ وَقَدْ رَأَوْا
{سَلَاسِلَ وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا}"

“Çarşının yandığı gün ‘asık suratlı, çatık kaşlı, korkunç ve dehşetli bir gündü’
Zincirler, demir halkalar ve çılgın alevler gören Müslümanlar korkudan sağa sola
kaçıştıyordu.”²⁰²

2.3.1.3. Sur Kapıları

Romalılar MÖ. 64 yılında Şam bölgesini ele geçirdiklerinde şehrin etrafını Ârâmî, Yunan ve Nabatîlerin yaşadığı mahalleleri içerecek şekilde, 1500 metre uzunluğunda ve 750 metre genişliğinde bir sur ile çevirdiler.²⁰³ 14/636 yılında Müslüman Araplar Halid b. Velîd (r.a.) komutasında etrafı surlarla çevrili olan Şam şehrini kuşattılar ve iki ay süren kuşatmanın ardından şehri ele geçirdiler. Emevîler döneminde başkent olan Şam şehri giderek büyüdü. Dışarıdan gelebilecek saldırılar karşısında duyulan endişe ortadan kalkınca şehir, surların dışına çıkacak şekilde genişledi.²⁰⁴ Günümüzde Şam şehrinin ortasında kalan bu bölge eski Şam (الدمشق القديمة) olarak bilinmektedir.

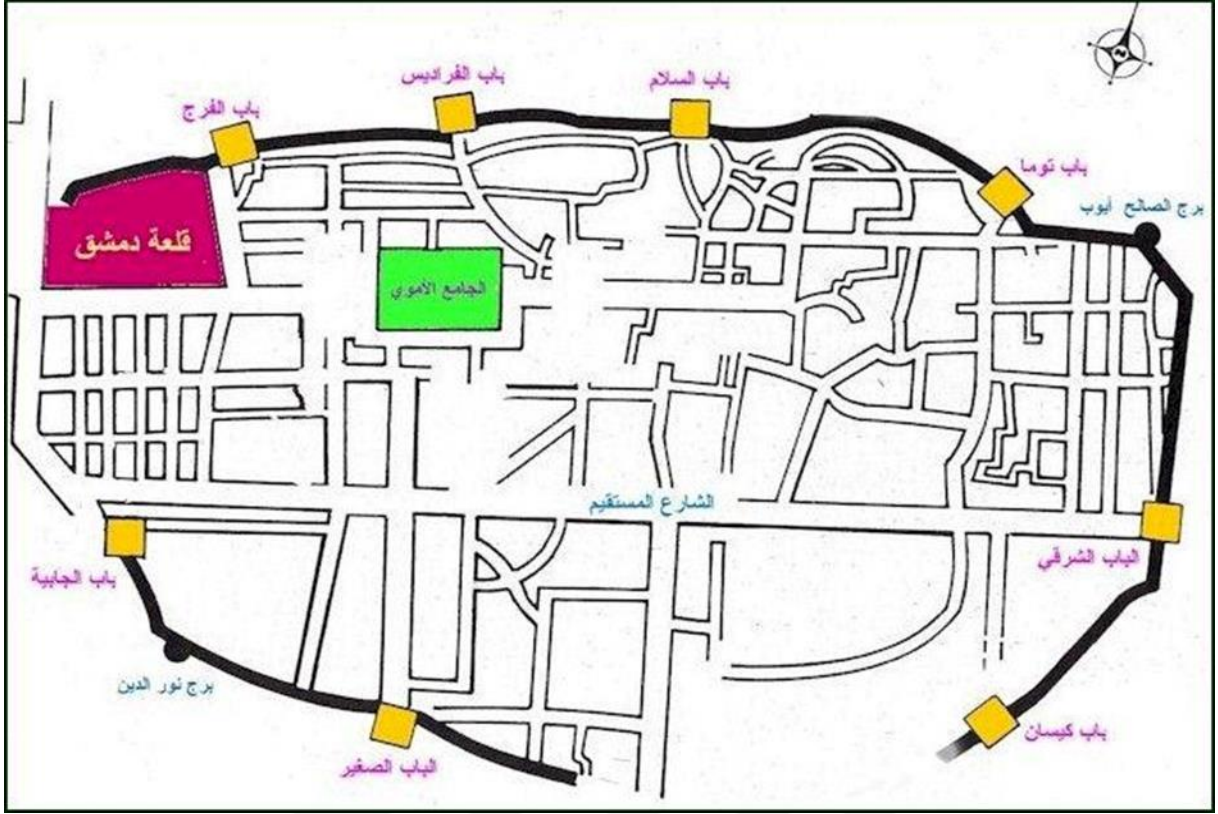
Romalılar döneminde şehri çevreleyen surlardan içeriye girişi sağlayan yedi adet kapı bulunmaktaydı. Bu kapılar şunlardır: Bâbü'l-Ferâdis, Bâbu Tûma, Bâbu Cenîk, Bâbü'l-Câbiye, el-Bâbu's-Sağîr, Bâbu Kîsân ve el-Bâbu's-Şarkî. Romalıların inşa ettiği surlar zamanla değişime uğramış, yalnızca şehrin kuzeyinden kuzey doğusuna kadar uzanan kısmı sabit kalmıştır. Halihazırda eski Şam'ı çevreleyen surlar, büyük ölçüde Zengîler ve Eyyûbîler tarafından inşa edilmiştir. Surlar üzerinde ihtiyaca binaen açılan yeni kapılar olmakla birlikte Roma döneminde inşa edilen eski kapıların yerinde bir değişim olmamıştır.²⁰⁵ İslami dönemde açılan kapılar ise şunlardır: Bâbu'n-Nasr, Bâbu's-Selâme, Bâbü'l-Ferec. Söz konusu bu kapıları aşağıda verilen haritada görmek mümkündür:

²⁰² el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 451.

²⁰³ Kuteybe eş-Şihabî, *Ebvâbu Dimeşk ve ahdâsuha't-târîhiyye* (Şam: Matâbi'u Vezâreti's-Şekâfe, 1996), 27.

²⁰⁴ eş-Şihabî, *Ebvâbu Dimeşk ve ahdâsuha't-târîhiyye*, 43-45.

²⁰⁵ Selâhaddin el-Müneccid, *Huṭaṭu Dimeşk* (Beyrut: el-Matba'atu'l-Kâşûlîkiyye, 1949), 65.

İbn Hicce risâlesinde üç tanesi Romalılar döneminde inşa edilmiş, diğer üçü ise İslamî dönemde açılmış olan altı adet kapı ismi zikretmiştir. Risâlede bahsedilen kapılar şunlardır:

Bâbü'l-Ferec: Şehrin kuzey kapılarından birisidir. İç ve dış olmak üzere iki kapıdan oluşan çift bir yapıya sahiptir. Nureddin Zengi döneminde inşa edilmiş olup eski Roma surunun hizasında, Berede Nehri yakınlarındadır.²⁰⁶

"وَضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ { لَمَّا غُلِقَ فِي وُجُوهِهِمْ بَابُ الْفَرَجِ، فَقُلْتُ: اللَّهُمَّ اجْعَلْ

لَهُمْ مِنْ كُلِّ هُمْ فَرَجًا وَمِنْ كُلِّ ضَيْقٍ مَخْرَجًا"

"Kurtuluş kapısı (Bâbü'l-Ferec) yüzlerine kapandığında 'genişliğine rağmen yeryüzü onlara dar gelmişti.' Dedim ki: Ey Allah'ım! onların her sıkıntısını ferahlığa çevir ve onlara her darlıktan bir çıkış yolu göster."²⁰⁷

Bâbü's-Selâme (Bâbü's-Selâm): Şehrin kuzey kapılarından birisidir. Kapının bulunduğu taraftan şehre saldırı gelmediği için kapıya "güven ve esenlik kapısı" anlamına gelen Bâbü's-Selâme adı verilmiştir. Fevkalade güzellikte bir kemere sahip olan kapı, şehrin

²⁰⁶ el-Müneccid, *Huṭaṭu Dimeşk*, 92.

²⁰⁷ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 454.

en göz alıcı kapılarından²⁰⁸ İbn Hicce, Bâbu's-Selâme'nin yangından etkilenmediğini, kapının adından da anlaşılacağı üzere bölgeyi esenlik, sükûnet ve huzur içerisinde bulunduğunu belirtmiştir.

"وَنَظَرْتُ إِلَى ظَاهِرِ بَابِ السَّلَامَةِ وَقَدْ أَخْفَتِ النَّارُ أَعْلَامَهُ، وَلَقَدْ كَانَ أَهْلُهُ مِنْ صِحَّةِ أَجْسَائِهِمْ
وَمِنْ اسْمِهِ كَمَا يُقَالُ بِالصِّحَّةِ وَالسَّلَامَةِ."

*"Bâbu's-Selâme'ye baktım. Ateş izlerini saklamış, bölge halkı -bölgenin adından da anlaşılacağı üzere- selamet ve afiyet içerisinde idi."*²⁰⁹

Bâbu's-Şarkî: Şehrin doğusunda bulunduğu için bu ismi almıştır. Ortada bir adet büyük, yanlarda ise iki adet küçük kapı olmak üzere üçlü bir yapıya sahiptir. Orta ve güney kapıları kapatıldığı için yalnızca kuzey kapısı kullanılmaktadır.²¹⁰ İbn Hicce, yalnızca alevlerin bu bölgeyi de kapladığını belirtmiş, Bâbu's-Şarkî'yi ayrıntılı olarak tasvir etmemiştir.

"وَتَعَرَّبْتُ إِلَى ظَاهِرِ الْبَابِ الشَّرْقِيِّ فَتَشَرَّقْتُ بِالدَّمْعِ مِنْ شِدَّةِ الْإِلْتِهَابِ"

*"Batıya, Bâbu's-Şarkî'nin dış kısmına doğru gittim. Alevlerin şiddetinden sıcak gözyaşları döktüm."*²¹¹

Bâbu Kîsân (Bâbu Keysân): Roma döneminde inşa edilen kapı şehrin güney doğusunda bulunmaktadır. Kapının Muaviye b. Ebu Süfyan'ın "Kîsân" isimli kölesine nispetle bu adı aldığı rivayet edilir.²¹²

"وَتَوَصَّلْتُ إِلَى ظَاهِرِ كَيْسَانَ، فَأَنْفَقْتُ كَيْسَ الصَّبْرِ لَمَّا افْتَقَرْتُ مِنْ دَنَائِيرِ تِلْكَ الْأَزْهَارِ"

*"Kîsân kapısının dış kısmına ulaştım. O çiçeklerin dinarlarını harcadım bitirdiğimden kesemdeki sabırları harcadım."*²¹³

²⁰⁸ el-Müneccid, *Huṭaṭu Dimeşk*, 93.

²⁰⁹ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 454.

²¹⁰ el-Müneccid, *Huṭaṭu Dimeşk*, 53.

²¹¹ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 455.

²¹² İbn 'Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimeşk*, thk. Muḥibbuddîn el-'Umerî (Şam: Dâru'l-Fikr, 1995), 2/407.

el-Bâbu's Sağîr: Şehrin güney kapılarından. Şehrin en küçük kapısı olması hasebiyle el-Bâbu's-Sağîr olarak adlandırılmıştır. Kapı Romalılar döneminde inşa edilmiş olup ilk olarak Nureddin Zengi, ardından el-Melikü'l-Muazzam İsa tarafından restore edilmiştir. el-Bâbu's-Sağîr pek çok tarihi olaya şahit olmuştur. Şam kuşatmasında Yezid b. Ebî Süfyân bu kapıda konaklamıştır. Timurlenk 803/1401 yılında Şam şehrine bu kapıdan giriş yapmıştır.²¹⁴ İbn Hicce el-Bâbu's Sağîr ve çevresinde bulunan büyük küçük her varlığın alevler tarafından yutulduğunu söylemiştir:

" وَكَابَرْتُ إِلَى أَطْرَافِ الْبَابِ الصَّغِيرِ، فَوَجَدْتُ فَاضِلَ النَّارِ {لَمْ يُعَادِرْ مِنْهَا صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا} "

*"Bâbu's-Sağîr'in çevresine ulaştım. Gördüm ki dizginsiz alevler küçük-büyük hiçbir şey bırakmadan her şeyi yutmuştu."*²¹⁵

Bâbu'n-Nasr: Surların batı tarafında bulunan kapı Hamîdiye çarşısının girişinde bulunmaktadır. Kapının Bâbü'l-Cinân, Bâbu Dâri's-Saâde gibi isimleri de bulunmaktadır.²¹⁶ İbn Hicce Babu'n-Nasr'ın yanından geçtiğini, orada dua etmekte olan insanlara rastladığını belirtmiş fakat kapı ve çevresinin ayrıntılı tasvirini yapmamıştır.

" وَتَصَفَّحْتُ بَعْدَ ذَلِكَ فَاتِحَةَ بَابِ النَّصْرِ فَعَوَّذْتُهُ بِالْإِخْلَاصِ وَزِدْتُ لِلَّهِ شُكْرًا وَحَمْدًا، وَتَأَمَّلْتُ أَهْلَ الْبَلَدِ وَهُمْ يَتَلَوْنَ لِأَهْلِ الْبَلَدِ فِي سُورَةِ الْفَتْحِ وَلِلْمُحَاصِرِينَ: {وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا} "

*"Ardından Bâbu'n-Nasr'ın girişinde gezindim. İhlas ile (İhlas suresini okuyarak) bölgeyi [koruması için] Allah'a dua ettim, Allah'a daha çok şükrettim ve hamt ettim. Kapının bulunduğu bölgede kendilerine [yardımcı olması için] Fetih suresini, şehri kuşatan askerlere karşı ise 'Onların önlerine ve arkalarına bir set çektik' ayetini okumakta olan insanları dikkatle izledim."*²¹⁷

²¹³ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 455.

²¹⁴ el-Müneccid, *Huṭaṭu Dimeşk*, 83.

²¹⁵ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 455.

²¹⁶ Kuteybe eş-Şihabî (Şam: Menşûrâtu Vezâreti's-Şekâfe, 1999), "Mu'cemu Dimeşki't-târîhî", 1/29.

²¹⁷ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453.

2.3.1.4. Şam Kalesi

Miladi dördüncü asırdan kalma Roma Kalesi'nin yerine inşa edilen²¹⁸ Şam Kalesi, eski Şam bölgesini (الدمشق القديمة) çevreleyen surların kuzeybatı köşesinde bulunmaktadır. Eyyûbîlerin Şam, Basra, Humus ve Halep şehirlerinde inşa ettiği kalelerin en büyüklerinden olan Şam Kalesi; deprem, savaş ve yangın gibi pek çok felakete maruz kalmıştır.²¹⁹ Bununla beraber diğer kalelere kıyasla daha az hasar almış, görece orijinallliğini koruyabilmiştir. Şam Kalesi (قلعة الشام) ve Korunaklı Kale (القلعة المحروسة) olarak da adlandırılan dikdörtgen şeklindeki kalenin iki farklı girişi olup etrafında on üç adet burç bulunmaktadır. Savunma yapısı olarak kullanılan Şam Kalesi birçok kez restore edilmiş ve kalenin üzerine çeşitli dönemlerde farklı mimari eklemeler yapılmıştır.²²⁰

Bu dönemde sultan için bir makam, silah deposu, beytü'l-mâl, darphane, hapishane, mescitler, hamamlar ve sultan kabirleri barındıran kale Şam şehrinden ayrı özerk bir bölge gibi idi. Şehre yapılan saldırılar ve hücumlarda işgalciler şehri ele geçirmeyi başarsa dahi kendisini savunabilme imkanına sahip olan korunaklı kaleyi ele geçiremezdi.²²¹ 791/1389 yılında Memlûk sultanı Berķûķ, Kerek kalesindeki hapishaneden çıkmayı başararak Suriye'ye yürüdüğünde Berķûķ'un geliş haberini alan Şam halkı kaleye sığınmış, kalenin surlarını güçlendirerek savunmaya geçmiştir. Kaleyi ele geçirmek isteyen Memlûkler ile Şam halkı arasında gerçekleşen çatışmada Şam Kalesi çevresinde büyük bir çatışma yaşanmıştır. Kalenin saldırılara karşı korunaklı olması, askerlerin kalenin içerisine girmesine imkân vermemiş, içeri girmeyi başaramayan askerlerin dışarıdan kaleye alevli oklar atması sonucunda Şam kalesinin hemen altında bulunan Tārime bölgesi yanmıştır. İbn Hicce risâlesinde, kale etrafında gerçekleşen çatışmaları ve meydana gelen yangını şu şekilde tasvir etmiştir:

" وَنَظَرْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْقَلْعَةِ الْمَحْرُوسَةِ، وَقَدْ قَامَتْ قِيَامَةً حَرْبِيًّا حَتَّى قُلْنَا: {أَزِفَتْ
الْأَزِفَةُ} وَ قَدْ سَتَرُوا بِرُوجِهَا مِنَ الطَّارِقِ بَيْتَكَ السَّتَائِرِ وَهُمْ يَتْلُونَ: {لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ
كَاشِفَةٌ}."

²¹⁸ el-Müneccid, *Huṭaṭu Dimeşķ*, 77.

²¹⁹ eş-Şihabî, 1999, "Mu'cemu Dimeşķi't-târîḫi", 2/125.

²²⁰ Muhammed Yasin el-Ḥamevî, *Dimeşķ fi'l-'aşri'l-Eyyûbî* (Şam: el-Matba'atu'l-Hâşimiyye, 1946), 58.

²²¹ el-Ḥamevî, *Dimeşķ fi'l-'aşri'l-Eyyûbî*, 58.

“Ardından korunaklı kaleye baktım. Savaşın kıyameti kopmuştu ta ki ‘yaklaşmakta olan (kıyamet) iyice yaklaştı’ dedik. [Kaleyi savunan] askerler kalenin burçlarını düşmana karşı örtmüştü, ‘Onu Allah’tan başka açığa çıkaracak yoktur’ ayetini okuyorlardı.”²²²

"وَاسْتُجْلِيَتْ عَرُوسُ الطَّارِمَةِ عِنْدَ زَقَّتِهَا، وَقَدْ تَجَهَّزَتْ لِلْحَرْبِ... وَطَلَبَهَا كُلُّ مَنْ
الْمَحَاصِرِينَ وَقَدْ غَلَا دَسْتُ الْحَرْبِ"

“Târime’nin gelini (Kalenin Târime bölgesinde bulunan minare) düğün günü tüm güzelliğiyle ortaya çıkmıştı ve şavaşa hazırlanmıştı. ... Kaleyi kuşatanların her biri onu elde etmek istedi ve savaş şiddetlendi.”²²³

2.3.1.5 Emevîyye Camii

Emevîlerin Şam’da inşa ettiği eserlerin en güzeli olan Emevîyye Camii, Velid b. Abdulmelik tarafından 96/715 yılında yaptırılmıştır.²²⁴ Müslümanların, dinî ve sosyal hayatta önemli roller üstlenmiş camilerinin en eskilerinden olup milâttan önce birinci yüzyıla ait bir Roma mabediyle onun harabeleri yanında bulunan Aziz Yohannes (Hz. Yahyâ) Kilisesi’nin yerine inşa edilmiştir. Yapımını takip eden asırlar içinde birçok yangına ve tabii tahribata mâruz kalan bina çeşitli onarım ve değişiklikler geçirmiş, buna rağmen mimari hususiyetlerini bir ölçüde koruyabilmiştir.²²⁵ Şam şehrine gerçekleştirdiği gezide Emevîyye Camii’yi de ziyaret eden İbn Hicce risâlesinde öncelikle camiye övgülerini dile getirmiştir.

"وَ اتَيْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْجَامِعِ الْأَمْوِيِّ فَإِذَا هُوَ لِأَشْأَاتِ الْمَحَاسِنِ جَامِعٌ. وَ اتَيْتُهُ طَالِبًا
لِبَدِيعِ حُسْنِهِ فَنَظَرْتُ بِالِاسْتِضَاءَةِ وَ لِقَتَبَاسٍ مِنْ ذَلِكَ النَّفَحَاتِ السَّحَرِيَّةِ "

“Ardından türlü güzellikleri bir arada toplayan Emeviyye Camii’ne geldim. Onun görkemli güzelliğini görmek amacıyla gelmiştim. [Gelmem ile] o parlak ışıktan bir nebze ve aydınlığa eriştim.”²²⁶

İbn Hicce; mermerlerini, kandillerini ve altın rengi yazılarla süslü duvarlarını övdüğü caminin yangın sebebiyle suların kesilmesinin ardından parlaklığını ve canlılığını kaybettiğini

²²² el-Ḥamevî, *Ḳahvetu’l-inşâ*, 452.

²²³ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu’l-inşâ*, 452.

²²⁴ el-Müneccid, *Ḥuṭaṭu Dimeşk*, 55.

²²⁵ Tâlib Yâzîcî, “Emevîyye Camii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: DİA, 1995), 11/108.

²²⁶ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu’l-inşâ*, 458.

ve yaşanmaz bir hale geldiğini söylemiştir. Ardından geniş bir alana yayılmış ve kompleks bir yapıya sahip olan caminin çeşitli bölgelerini ayrıntılı olarak tasvir etmeye başlamıştır. İbn Hicce'nin risâlesinde bahsettiği bölgeler şunlardır:

Mi'zenetü'l-arûs: Emevîyye Camii'nin batıdaki Roma burcu üzerine inşa edilen "el-Mi'zenetü'l-ğarbiyye", doğudaki burç üzerinde yükselen "Mi'zenetü Îsâ" ve kuzey revakının üzerinde yükselen "Mi'zenetü'l-arûs" olmak üzere üç minaresi vardır. Mi'zenetü'l-arûs'a Velid b. Abdulmelik tarafından her gece yanan kandiller yerleştirilmiştir.²²⁷ İbn Hicce minareden Şam'ın gelini (عروس دمشق) diyerek bahseder.

Kubbetü Ebî Nüvâs (Kubbetü'l-fevvâre/Fevvâru Ebî Nüvâs): Camii sahnının ortasında, Bâbü'z-Ziyâde'nin önünde Kubbetü'l-fevvâre (Kubbetü Ebî Nüvâs) adı verilen ufak bir kubbe bulunmaktadır.²²⁸ Kubbe, ismini içerisinden su akan bir fıskiye (فوار) almıştır.

" وَ وَدَّتِ الْعُرُوسُ أَنْ تَكُونَ مُجَاوِرَةً لِحِمَاتِهَا لِتَبْلُ رِيقَهَا بِرَحِيقِ الْأَمْنِ إِذَا نَظَرْتُ إِلَى عَاصِيِ الْمُحَمَّدِيَّةِ وَ قَدْ دَخَلَ إِلَى جَنَّتِهَا وَ نَظَرْتُ إِلَى فَوَّارِ أَبِي وَ نُوَاسٍ وَ قَدْ انْقَطَعَ بَعْدَمَا كَانَ يَثْبُ وَ يَتَجَرَّى وَ كَادَ أَنْ يَنْشُدَ مِنْ شَعْرِهِ لِعَدَمِ الْمَاءِ: أَلَا فَاسْتَقْنِي خَمْرًا "

"Gelin (Mi'zenetü'l-arûs), Âşî Nehri üzerindeki Muhammediyye [adlı su değirmeninin] [Hama şehrinin] bahçelerine girdiğini görünce susuzluğunu giderebilmek için kaynanasına (Hama şehrine) komşu olmak istedi. Ardından Ebu Nüvâs adlı fıskiye baktım, hoplayıp koşuştururken suyu kesilivermişti. Susuzluktan az kalsın 'Yok mu bir şarap verin içeyim' diye terennüm edecekti."²²⁹

Bâbü'l-Berîd: Camii'nin dört ana kapısı bulunmaktadır. Bu kapılardan Bâbu Berîd batıdan, Bâbü's-Sâat olarak da bilinen Bâbü Ceyrûn doğudan, Bâbü'l-ferâdis kuzeyden

²²⁷ Ebû'l Bekâ el-Bedrî, *Nüzhetü'l-enâm fî mehâsiniş-Şâm* (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, 1980), 25.

²²⁸ İbn 'Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimeşk*, 2/112.

²²⁹ el-Hamevî, *Qahvetu'l-inşâ*, 458.

avluya, Bâbü’z-zîyâde ise kible duvarından iç mekâna açılmaktadır. Bunlardan başka kuzeyde Kellâse Medresesi’ne açılan bir kapı daha vardır.²³⁰

" وَ اسْتَطَرَدْتُ إِلَى بَابِ الْبَرِيدِ فَوَجَدْتُ خِيُولَ الْمَاءِ الْجَارِيَةِ قَدْ قُطِعَتْ عَنْ تِلْكَ الْمَرَائِزِ "

*“Yürüyüşümü Bâbü’l-Berîd’e doğru sürdürdüm. Gördüm ki atlılar gibi koşan sular bu yerlere gelmeyi kesmiş.”*²³¹

Kubbetu’n-Nesr: Bir ibadet mekânı ile bir avludan oluşan dikdörtgen planlı caminin ibadet mekânının merkezinde, enine neflerle dikey sahnın kesiştiği kısmın ortasında, kare kesitli dört pâye tarafından taşınan Kubbetü’n-Nesr yer almaktadır.²³²

" مَعْبَدٌ لَهُ قَبَصَاتُ السَّبْقِ وَلَكِنْ كُسِرَتْ عِنْدَ قَطْعِ الْمَاءِ قَنَاثُهُ وَ رَأَيْتُهُ فِي الْقِلَّةِ مِنْ شِدَّةِ الظَّمِّ وَ قَدْ قَوِيَتْ مِنْ ضَجِيجِ الْمُسْلِمِينَ أَنَاتُهُ وَ خَفَضَ النَّسْرُ جَنَاحَ الدَّلِّ وَودَّ بِأَنْ يَكُونَ النَّسْرُ طَائِرًا. "

*“O mabed ki yarışın öncüsü iken sular kesildiğinde boyun eğip teslim oldu. Onu kible yönünde gördüm. Susuzluktan ve Müslümanların gürültüsünden dolayı iniltisi artmıştı. Kubbetu’n-Nesr, boyun eğerek kanatlarını indirmiş ve uçan bir kartal olmayı dilemişti.”*²³³

Bu bölgelere ek olarak İbnü’l-‘Îmâd el-Ĥanbelî, Şezeratu’z-zeheb’inde 791 yılında Şam yangını esnasında Emevîyye Camii’nin doğu minaresinin (Mi’zenetü İsâ) yandığını ve yıkıldığını belirtmiştir.²³⁴

2.3.1.6. Mesire Alanları ve Yeşil Alanlar

Şam’ın doğusu ve güneyi boyunca uzanan, suyu bol, ağaçlıklı bahçe ve köylerin bulunduğu bölgeye Ġûṭa (غوطة دمشق) adı verilmiştir. Etrafı yüksek dağlarla çevrili olan bölge,

²³⁰ Yâzîcî, “Emevîyye Camii”, 11/109.

²³¹ el-Ĥamevî, *Ķahvetu’l-inşâ*, 458.

²³² Yâzîcî, “Emevîyye Camii”, 11/108.

²³³ el-Ĥamevî, *Ķahvetu’l-inşâ*, 458.

²³⁴ İbnü’l-‘Îmâd el-Ĥanbelî, *Şezeratu’z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâûṭ - Abdulkadir el-Arnâûṭ (Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1992), 8/568.

Berede Nehri ve kolları tarafından sulanmakta olup verimli bahçeler, kuşları ötüşen, rengarenk çiçeklerle bezenmiş mesire alanları ve köşklele doludur. Ğûta bö lgesi Şam şehrinin en güzel ve en hoş yerlerindendir. İbn Hicce bu bölgede gezerek Berede Nehri ve kollarını, meşhur mesire alanlarını ve bölgede bulunan bir köşkü tasvir etmiştir. Risâle metninde adı geçen mesire alanları ve nehirler şunlardır:

Rabve: Sözlükte, etrafındaki araziden daha yüksek yer, tepe anlamına gelen Rabve Ğûta bölgesinin en büyük mesire alanlarından birisidir.²³⁵ İbn Asâkîr, Şam şehrinin Fâziletlerinden bahsederken Mü'minun Suresi'nde "وَأَوَيْنَاهُمَا إِلَى رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ" *"İkisini de kalmaya elverişli, kaynak suyu bulunan yüksekçe bir yere yerleştirdik."*²³⁶ ayetinde zikredilen "rabve" kelimesinin bazı müfessirler tarafından Şam şehrinde bulunan "Rabve" bölgesi olarak tefsir edildiğini belirtir.²³⁷

Cenk ve Deff: Şehrin batısında bulunan iki büyük mesire alanının ismidir. Her iki bölge de yakın asırlara kadar şöhretini sürdürmüştür.²³⁸

İbn Hicce bir zamanlar insanların huzur bulmak için çıktıkları bu bahçelerin şimdi harap olduğunu, üzerinde duracakları ağaçlar yok olunca artık şarkı söyleyemeyen kuşların uçup gittiğini söylemiş, bolca tevriye sanatı kullanarak mesire alanlarının tasvirini yapmıştır:

" هَذَا وَكَمْ خَائِفٍ قَبْلَ الْيَوْمِ آوَيْنَاهُ بِهَا {إِلَى رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ} وَكَمْ كَانَ بِهَا مُطْرِبٌ طَيْرٍ
خَرَجَ بَعْدَمَا كَانَ يَطْرِبُ عَلَى عُودٍ وَطَارَ. وَبَطَلَ الْجَنُّ لَمَّا انْقَطَعَتْ أَوْتَارُ أَنْهَارِهِ فَلَمْ يَبْقَ لَهُ
مَغْنَى، وَكُسِرَ الدَّفُّ لَمَّا خَرَجَ نَهْرُ الْمُغْنِيَةِ عَنِ الْمَغْنَى "

"Geçmişte nice korkmuş kişiyi 'bu yerleşmeye elverişli sulu tepede barındırmıştık.' Orada eskiden dal üzerinde (ud çalıp) şarkı söylemekteyken şimdi uçup gitmiş nice kuş vardı. Nehirlerinin telleri kopunca çengi (Cenk isimli mesire alanı) artık çalınmaz oldu, şarkı söyleyeni kalmadı. Nehrin şarkıcısı sahneden çekilince def (Deff isimli mesire alanı) kırıldı."²³⁹

²³⁵ Muhammed Kürd Ali, *Ğûtatü Dimeşk* (Şam: Matbaatu'r-Râkî, 1949), 51-52.

²³⁶ el-Mü'minûn 23/50

²³⁷ İbn 'Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimeşk*, 2/323.

²³⁸ Ali, *Ğûtatü Dimeşk*, 52-53.

²³⁹ el-Hamevî, *Ğahvetu'l-inşâ*, 455-456.

"وَأَضَحَّتْ أَوْقَاتُ الرَّبْوَةِ بَعْدَ ذَلِكَ الْعَيْشِ الْخَضِلِ وَالْيُسْرِ عَسِيرَةً وَلَقَدْ كَانَ أَهْلُهَا { فِي ظِلِّ
مَمْدُودٍ وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ } فَعَبَسَ بَعْدَ ذَلِكَ ثَعْرُ رَوْضِهَا الْبَاسِمِ وَضَاعَ مِنْ غَيْرِ
تَوْرِيَةٍ عَطْرُهُ النَّاسِمِ"

*"Rabve'de hayat neşe ve rahatlıktan sonra zorluğa dönüştü. Rabve sakinleri
'kesintisiz uzayan gölgeler, çağlayarak akan sular, tükenmeyen ve
yasaklanmayan çok çeşitli meyveler içinde (yaşıyor) idiler.' Fakat daha sonra
Rabve'nin gülümseyen yüzü asıldı, hoş kokusu dağıldı."*²⁴⁰

el-Merce: Şam şehrini süsleyen yeşil alanlardan birisidir.²⁴¹ (المرج الاخضر) olarak da
bilinen bölgenin ortasından Berede nehri güneyinden ise Bânâs nehri geçmektedir.²⁴²

eş-Şakrâ': Bu mesire alanı yüksekçe bir alanda el-Merce'ye nâzır bir konumdadır.
Günümüzde bu bölgede Şakra Değirmeni olarak bilinen bir değirmen bulunmaktadır.²⁴³

eş-Şeref: eş-Şerefâni (الشرفان) adıyla bilinen, Yukarı Şeref (الشرف الاعلى) ve Aşağı
Şeref (الشرف الادنى) olmak üzere iki adet mesire alanı bulunmaktadır. Her ikisi de el-Merce,
eş-Şakrâ ve el-Ķasru'l-EblaĶ'a nâzırdır.²⁴⁴

el-Ķasru'l EblaĶ (Alaca Saray): İbn Hicce mesire alanlarının ortasında bulunan Alaca
Sarayı'nı da risâlesinde zikretmiştir. Meliku'z-Zâhir Baybars tarafından yaptırılan saray,
temelinden çatısına kadar sarı ve siyah taşlarla inşa edildiğinden Alaca Saray (القصر الابلق)
adını almıştır. Sarayın doğusunda Merce Meydanı, batı tarafında Berede Nehri
bulunmaktadır. Saray 803/1401 yılında Timurlenk'in Şam'ı işgali esnasında meydana gelen
yangında yanmıştır. Sarayın enkazı üzerine Osmanlı döneminde Süleymaniye Tekkesi inşa
edilmiştir.²⁴⁵

²⁴⁰ el-Hamevî, *Ķahvetü'l-inşâ*, 456.

²⁴¹ el-Bedrî, *Nüzhetü'l-enâm fî meĥâsinîş-Şâm*, 43.

²⁴² Muhammed İzzettin 'Arabî, *er-Ravġatu'l-behiyye fî feġaili Dimeşķi'l-maĥmiyye* (Şam: Matba'atu Muktebes, 942), 44.

²⁴³ Ali, *Ġûġatu Dimeşķ*, 50.

²⁴⁴ Ali, *Ġûġatu Dimeşķ*, 51.

²⁴⁵ Ali, *Ġûġatu Dimeşķ*, 227.

"وَذَبَلْتُ عُصُونُ تِلْكَ الْجَزِيرَةِ الَّتِي كَانَتْ عَلَى وَجَنَاتِ شُطُوطِهِ مُسْتَدِيرَةً. فَقُلْنَا بَعْدَ
عُرُوسِ دِمَشْقَ وَ حَمَاتِهَا: لَا حَاجَةَ لَنَا بِحَمِيصٍ وَ الْجَزِيرَةِ فِينَا لِهَفْنِي عَلَى مَنَازِلِ الشَّرَفِ وَ
ذَلِكَ الْوَادِي الَّذِي نَعَقَ بِهِ غُرَابُ الْبَيْنِ وَ يَا شَوْقِي إِلَى رَأْسِ تِلْكَ الْمَرْجَةِ الَّتِي كَانَتْ
تُجْلِسُنَا قَبْلَ الْيَوْمِ عَلَى الرَّأْسِ وَ الْعَيْنِ"

"Adanın kıyısını (yanaklarını) çevreleyen ağaçlar soldu. Şam'ın gelini ve kaynanasından (Hama şehrinde) sonra artık Hums [Nehri'ne] ve adaya ihtiyacımız kalmadı, dedik. Vah, eş-Şeref [bölgesinde bulunan] evlere ve karga ötüşleriyle yankılanan o vadiye! Vah bizi [yangından önce] baş tacı eden çayırların başına gelenlere!"²⁴⁶

"هَذَا وَ قَدْ اسْوَدَّتِ الشَّقَرَاءُ وَ اَمَسَتْ كَابِيَةً لِمَا حَصَلَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنَ الْجَوْلَانِ ... فَاضْحَتْ
بَاكِئَةً عَلَى فِرَاقِ الْاِبْلَقِ وَ اخْضَرَ ذَلِكَ الْمِيدَانُ"

"Sarışın toprak karardı ve [insanların] sırtında koşuşturması sonucu yüz üstü kapandı... Alaca Saray'dan ve o yeşil meydandan ayrıldığına ağladı."²⁴⁷

2.3.1.7. Nehirler

Berede Nehri: "Mısır, Nil Nehri'nin hediyesidir" denildiği gibi Şam'ın Gûta'sının da Berede Nehri'nin hediyesi olduğu söylenir.²⁴⁸ Şam şehrindeki Yezîd, Mizze, Kānavât, Bânâs ve Şevra nehirlerinin hepsi Berede nehrinin kollarıdır.

Yezid Nehri: Yezid b. Muaviye tarafından kazdırılıp yenilendiği için Yezid adı verilen nehir Şam şehrine on iki kilometre uzaklıktaki Hâme Köyü civarında Berede nehrinden ayrılmaktadır.²⁴⁹

²⁴⁶ el-Ḥamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 457.

²⁴⁷ el-Ḥamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 457.

²⁴⁸ Ali, *Gûṭatu Dimeşk*, 93.

²⁴⁹ el-Müneccid, *Ḥuṭaṭu Dimeşk*, 24-29.

Şevra Nehri: Nehrin İslam'dan önce Ârâmîler döneminde inşa edildiği ve Şevra adındaki bir krala nispetle bu ismi taşıdığı rivayet edilir. Berede nehrinden ayrılan Şevra nehri Yezîd nehrinin güneyinden geçmektedir.²⁵⁰

Bânâs (Bânyâs) Nehri: Aramîler tarafından inşa edilen nehir Berede nehrinden Rabve civarında ayrılmakta ve Şam şehrine girmektedir. Kalenin yanına ulaştıktan sonra ikiye ayrılan nehrin bir kolu kale, diğeri Emevî Camii civarından geçmektedir.²⁵¹

Ķanavât Nehri: Berede nehrinin kollarından birisi olan nehrin Romalılar döneminden kaldığı rivayet edilmektedir.²⁵² Ķâđî Şühbe *Târih*'inde Şam şehri kuşatıldığı zaman Memlük askerlerinin halkı susuz bırakmak amacıyla şehre su sağlayan Bânâs ve Ķanavât nehirlerini kestiklerini belirtir.²⁵³

Mizze Nehri: Berede nehrinden Dummer köyü civarında ayrılmaktadır.²⁵⁴

Ĥalĥâl Nehri: Günümüzde el-Câbiye kapısının batısında bulunan Bâbu's-Serice Mahallesi civarından geçmektedir.²⁵⁵

"وَنَقَصَ يَزِيدُ فَاحْتَرَقَ... وَانْقَطَعَ ظَهْرُ ثَوْرَاهُ فَأَهْلَكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ بِقَطْعِهِ، وَذَابَ بَرْدًا وَحَمِيَّ مَزَاجُهُ لَمَّا شَعَرَ بِالْحَرِيقِ وَلَمْ يَبْقَ فِي نَعْرِهِ الْأَشْنَبُ بِدُرِّ حَصْبَائِهِ مَا يَبُلُّ الرِّيقَ. وَانْقَطَعَ وَقَدْ اعْتَلَّ مِنْ غَيْضِهِ بَأَنَاسٌ، وَلَمْ يَظْهَرْ عِنْدَ قَطْعِهِ خِلَافٌ وَلَا بَانَ آسٍ. وَجَرَى الدَّمُ مِنْ شِدَّةِ الطَّعْنِ بِالقَنَوَاتِ، وَكُسِرَتْ قَنَاءُ المِزَّةِ فَذَاقَتْ مَرُّ العَيْشِ بَعْدَ حَلَاوَةِ تِلْكَ القُطُوفِ الدَّانِيَاتِ. وَكُسِرَ الخَلْخَالُ لَمَّا قَامَ الحَرْبُ عَلَى سَاقِهِ، وَسَقَطَ رَأْسُ كُلِّ غُصْنٍ عَلَى الجَبْهَةِ فَهَاجَتْ البَلَابِلُ عَلَى أَوْرَاقِهِ."

"Yezid Nehri'[nin suyu] azaldı ve yandı... Şevra Nehri'nin suyu kesildi ve kesintisi sebebiyle ekinler ve nesiller mahvoldu. Berede Nehri eridi ve yangını hissettiğinde öfkesi arttı. Beyaz dişli ağzında bir damla dahi su kalmadı. Bânâs

²⁵⁰ el-Müneccid, *Ĥuṭaṭu Dimeşk*, 29.

²⁵¹ el-Müneccid, *Ĥuṭaṭu Dimeşk*, 34.

²⁵² el-Müneccid, *Ĥuṭaṭu Dimeşk*, 33.

²⁵³ İbn Şühbe, *Târih-u Ķâđi İbn Şühbe*, 3/300.

²⁵⁴ el-Müneccid, *Ĥuṭaṭu Dimeşk*, 34.

²⁵⁵ Tarbîn, "Yâĥûtu'l-keĥâm fimâ nâbe's-Şâm", 223.

Nehri kurudu, nehrin suyu kesildiğinde ne anlaşmazlık çıktı ne de üzülen birisi görüldü. Darbenin etkisiyle damarlarda (Kānavât Nehri'nden) kan yürüdü. Mizze Nehri kesildi ve o tatlı meyvelerin ardından acı bir hayat tadı aldı. Savaş ayağa kalkınca halhal (Halhâl Nehri) kırıldı. Her dal yüz üstü yere düştü ve yaprakları üzerine konmuş olan bülbüller uçtu."²⁵⁶

"وَاخْرَ نَهْرٌ حَمِيصٌ خَاضِعًا وَتَكَدَّرَ بَعْدَ مَا كَانَ يُصْفِي لَنَا قَلْبَهُ، وَافْتَقَرَ أَغْنِيَاءُ غُصُونِهِ مِنْ حَبَّاتِ تِلْكَ الثَّمَارِ فَصَارُوا لَا يَمْلِكُونَ حَبَّةً"

*"Hamîş Nehri boyun eğerek teslim oldu. Daha önce bize kalbini açan o temiz suyu bulanıklaştı. Zengin dallarında bir tane dahi meyve kalmadı."*²⁵⁷

2.3.2. Şahıs Tasvirleri

Gelişme bölümünde mekân tasvirleri ile Şam halkının tasviri iç içe geçmiş haldedir. Şehirde dolaşırken tasvir ettiği bölgelerdeki halkın durumuna şahit olan İbn Hicce, Şam halkından kiminin yangında can verip kiminin ise canını kurtarmak için kaçtığını, halkın büyük bir zaiyatla karşılaşp hüsrana uğradığını ve o dönemde yaşayan herkese ibret olduğunu belirttikten sonra halkın durumundan ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Mekân tasvirlerinde olduğu gibi şahıs tasvirlerinde de büyük oranda Kur'an-ı Kerîm iktibasından yararlanmıştır. Tasvirlerde kimi zaman mübalağalı bir anlatım göze çarpsa da risâle metninde geçen şahıs tasvirleri hayali olmayıp gerçekte var olan bir durum hakkında karşı tarafı bilgilendirmek amacıyla yapılmıştır. Nitekim İbn Hicce risâlesini gönderdiği İbn Mekânîs'e yangının vuku bulduğu gün Şam halkının ne durumda olduğunu anlatmak istemektedir. İbn Hicce'nin risâleyi kaleme almasındaki temel sebeplerden birisi şahit olduğu durumu karşı karafa aktarmak istemesidir. Bununla beraber yaptığı tasvirlerde oldukça süslü bir dil kullanan İbn Hicce'nin risâlesini edebi hünerini ortaya koyabileceği bir meydan olarak gördüğü de anlaşılmaktadır.

İbn Hicce alevlerin ve savaşın ortasında kalan ve ne yapacağını şaşırان Şam halkının durumunu şu şekilde anlatmıştır:

²⁵⁶ el-Hamevî, *Qahvetu'l-inşâ*, 456.

²⁵⁷ el-Hamevî, *Qahvetu'l-inşâ*, 456.

" وَ دَخَلْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْبَلَدِ ... فَقُلْتُ: يَا رَبَّ مَكَّةَ وَالْحَرَمِ أَنْظُرْ إِلَى أَحْوَالِ أَهْلِ الْمَدِينَةِ "

*"Ardından şehre girdim...ve dedim ki: Ey Mekke'nin ve Harem'in Rabbi [olan Allah'ım] şehir halkının haline bir bak!"*²⁵⁸

" وَ تَأَمَّلْتُ تِلْكَ الْأَلْسَنَ الْجَمْرِيَّةَ وَقَدْ انْطَلَقَتْ فِي ثُغُورِ تِلْكَ الرُّبُوعِ وَ كَلَّمْتُ الشُّكَّانَ، وَتَطَاوَلَتْ بِاللِّسَنَةِ الْأَسِنَّةِ وَ انْغِثَامِ الْأَتْرَاكِ فَانْدَهَشَ أَهْلُ دِمَشْقَ وَقَدْ كُلِّمُوا بِكُلِّ لِسَانٍ. "

*"Mahalle sakinleriyle konuşan alevden dilleri izledim. Alevler, kılıçların sesleri (dilleri) ve Türklerin aksanı ile karışıp uzamış, kendilerine her dilden seslenilen Şam halkı neye uğradığını şaşırıyordu."*²⁵⁹

Mecaz, teşbih, istiare, iktibas ve tevriye başta olmak üzere çeşitli söz sanatlarını kullanan yazar, risâle okurlarının zihninde yangına dair canlı bir tablo oluşturmuş böylece bölge sakinlerinin durumunu okura gerçekçi bir şekilde yansıtmıştır. İbn Hicce ilk olarak yangının fiziksel etkilerinden bahsetmiş; alevler sebebiyle halkın gözlerinin kuruduğunu, bastıkları ve dokundukları yerler sebebiyle derilerinin kavrulduğunu söylemiştir:

" يَا مَوْلَانَا، لَقَدْ لَبِسْتُ دِمَشْقَ فِي هَذَا الْمَآثِمِ السَّوَادِ، وَطُبِخَتْ قُلُوبُ أَهْلِهَا كَمَا تَقَدَّمَ عَلَى نَارَيْنِ وَسَلِقُوا مِنَ الْأَسِنَّةِ بِاللِّسَنَةِ حَدَادٍ، وَلَقَدْ نَسَفَتْ عُيُونُهُمْ مِنَ الْحَرِيقِ وَاسْتَسْقَوْا فَلَمْ يُنْشَقُوا رَائِحَةَ الْعَادِيَةِ "

*"Ey efendim, Şam [bir süre] bu kara matem havasında kaldı. Halkın yüreği [alevler sebebiyle] pişti. Gözleri yangın sebebiyle kurudu, biraz nefes almak isteseler de [kendilerini serinletecek] yağmurun kokusunu bile alamadılar."*²⁶⁰

"وَذَابَتْ مِنْ أَهْلِهَا الْكُبُودُ، وَقَعَدُوا بَعْدَ تِلْكَ الرُّبُوعِ عَلَى أَدِيمِ الْأَرْضِ وَنَضِبَتْ مِنْهُمْ الْجُلُودُ "

²⁵⁸ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 457.

²⁵⁹ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 450.

²⁶⁰ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 451.

“Şam halkının ciğerleri eridi. Evlerin bahçelerinde ciltleri pişmiş bir halde kuru yere oturdular.”²⁶¹

Yangının, insanları yalnızca fiziksel değil, duygusal olarak da etkilediğinden; evleri yanan ve sevdiklerini ateşten kurtaramayan halkın duyduğu derin acının yüzlerine yansıdığından bahsetmiş, halkın acı içerisindeki yüzlerini şu şekilde tasvir etmiştir:

"وَكَمْ رُئِيَ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ {وَجُوهٌ يَوْمُئِذٍ خَاشِعَةٌ عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ تَصْلَى نَارًا حَامِيَةً}."

“O gün korkuya kapılmış, çalışmış ama yorulmuş, ateşten kaçışı olmayan nice yüz görüldü.”²⁶²

"فَكَمْ رَأَيْنَا بِهَا يَعْقُوبَ حَزَنَ رَأَى سَوَادَ بَيْتِهِ فَاصْفَرَ لَوْنُهُ {وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزَنِ فَهُوَ كَظِيمٌ}."

“Orada kapkara olmuş evini görünce sararan, ‘acıdan gözleri beyazlaşmış (kör olan) öfkeyle kaplı’ nice yüz gördük.”²⁶³

İbn Hicce risâlede farklı yaşlardan, mesleklerden ve cinsiyetten şahıslar zikretmiştir. Can havliyle evlerinden kaçmış, saçlarının örgüleri önlerine sarkmış genç kızların, evlerini ve sofralarını kaybetmiş, yangından kaçarken başörtülerini örtmeyi unutmuş kadınların, elbiseleri paramparça olmuş adamların durumunu şu şekilde anlatmıştır:

"وَكَمْ ذَاتٍ سِتْرٍ خَرَجَتْ بِفَرْقٍ مَكْشُوفٍ وَرَمَتْ الْعَصَائِبَ وَبَعْلُهَا بِغَبْنِهِ دَائِرٌ. هَذَا وَكَمْ نَاهِدَاتٍ:"

أَسْبَلْنَ مِنْ فَوْقِ الثُّهُودِ ذَوَائِبًا فَتَرَكَنَ حَبَاتِ الْقُلُوبِ ذَوَائِبًا"

“O gün kocaları zarar etmiş bir halde dönüp dururken nice örtülü kadın örtüsünü atmış ve saçları açık bir halde dışarı kaçmıştı. Nice genç kız Göğüslerinin üzerine örgülerini salmış Kalpleri eritip bırakmışlardı.”²⁶⁴

²⁶¹ el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 454.

²⁶² el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 451.

²⁶³ el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 455.

²⁶⁴ el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 454.

" وَكَمْ رَجُلٌ تَلَا عِنْدَ لَهَيْبِ بَيْتِهِ: {تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ} وَخَرَجَ هَارِبًا {وَأَمْرًا تُهْ حَمَالَةً
الْحَطَبِ}. وَشَكَا النَّاسُ مِنْ شِدَّةِ الْوَهَجِ وَهُمْ فِي الشِّتَاءِ، وَصَارُوا مِنْ هَذَا الْأَمْرِ يَتَعَجَّبُونَ"

"Nice adam alevler içinde kalmış evinin yanında elleri kurusun bu alevlerin dedi. Nice adam eşi yanarken evinden kaçtı. İnsanlar kış mevsiminde olmalarına rağmen aşırı sıcaktan şikâyet ettiler ve bu duruma hayret ettiler."²⁶⁵

"وَنَظَرْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْعَشِيرِ وَقَدْ أُسْتُحِلَّ فِي ذِي الْحِجَّةِ الْمُحَرَّمِ، وَحَمَلَ كُلُّ قَيْسِيٍّ يَمَانِيًّا
وَتَقَدَّمَ، فَجَزَعَ النِّسَاءَ وَقَدْ أَنْكَرَنَ مِنْهُمْ هَذَا الْأَمْرَ الْعَسِيرَ"

"Ardından savaşın haram olduğu Zilhicce ayında hürmeti çiğnenen (canları ve namusları helal görülen) eşlere baktım. Her Kaysî [Arabı] bir yemânî kılıcı kuşanmış ve ileri atılmış, kadınlar [onların] bu çetin işi [yapmalarını] kabul edememişlerdi."²⁶⁶

Şam halkının yangın karşısındaki tutumundan bahsetmiş, halkın yangını söndürmekten ve birbirlerine yardım etmekten aciz kaldıklarını söylemiştir. Yangın sebebiyle büyük bir korkuya kapılan insanların her biri kendi canını kurtarmak için kaçmıştır:

" هَذَا وَكَمْ مُؤْمِنٍ قَوْمٍ خَرَجَ مِنْ دِيَارِهِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَهُوَ يَقُولُ "النَّجَاةُ!" وَطَلَبَ الْفِرَارَ، وَكُلَّمَا
دَعَاهُ قَوْمُهُ لِمُسَاعَدَتِهِمْ عَلَى الْحَرِيقِ نَادَاهُمْ وَقَدْ عَدِمَ الْإِصْطِبَارُ: {وَيَا قَوْمِ مَالِي أَدْعُوكُمْ إِلَى
النَّجَاةِ وَتَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ}"

"Nice mümin ölüm korkusuyla imdat dileyerek beldesinden çıktı. Kaçmak istedi. Kavmi onu yangına karşı kendilerine yardım etmesi için çağırırdıkça sabırsız bir halde onlara 'Ey kavmim size ne oluyor ben sizi kurtuluşa çağırırken siz beni ateşe çağırıyorsunuz' dedi."²⁶⁷

²⁶⁵ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 451.

²⁶⁶ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453.

²⁶⁷ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 454.

"فَمَا مِنْهُمْ إِلَّا مِنْ هَمَى شَأْنُهُ عَلَى صَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ، وَآخِرُ قَدْ اسْتَعْنَى بِشَأْنِ نَفْسِهِ، فَهُمْ كَمَا قَالَ اللَّهُ: {لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ}"

"Onlardan kimi [kendini kurtarıırken] eşi ve çocuklarından ayrı düştü, kimi kendi derdinden başkasını göremedi. Allah'ın buyurduğu gibi 'o gün her birinin başkalarına bakmayı engelleyecek dertleri vardı.'"²⁶⁸

Halk bu büyük felaket karşısında Allah'a yakarmış ve Kur'an-ı Kerim'den bazı ayetler okuyarak Allah'a sığınmıştır.

"وَأَنْدَهَشْتُ لِنَيْلِكَ الْإِنْفُسِ الَّتِي مَاتَتْ مِنَ الْخَوْفِ، وَهِيَ تَسْتَغِيثُ بِالَّذِي {أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ}"

"'Kendisini ilk kez yaratan ve her şeyi bilen' [Allah'tan] yardım dileyerek korkudan can veren insanları görünce dehşete kapıldım."²⁶⁹

"نَظَرْتُ إِلَى أَهْلِ الصَّلَاةِ وَقَدْ لَبِسُوا فِي هَذِهِ الْوَاقِعَةِ مِنَ الصَّبْرِ دُرُوعَ وَقَدْ اسْتَعَدُّوا بِسَهَامٍ مِنَ الْإِوَعِيَّةِ أَطْلَقُوهَا مِنْ قِسِي الرُّكُوعِ"

"Namaz kılan kimselere baktım. Bu savaşta sabırdan zırhlar giymişler, dualardan oklar hazırlamışlar ve bu okları rükû yayından [düşmanın] üzerine fırlatmışlardı."²⁷⁰

Risâlede, yangından kaçan bölge halkının yanı sıra, şehri kuşatan ve kale burçlarından şehri savunan askerlerin vasfı da yer almaktadır.

"فَلَا وَأَبِيكَ لَوْ نَظَرْتُهُ يَوْمَ الْحَرْبِ وَقَدْ تَصَاعَدَتْ فِيهِ أَنْفَاسُ الرِّجَالِ لَقُلْتُ: {وَنُفِخَ فِي الصُّورِ ذَلِكَ يَوْمَ الْوَعِيدِ} وَإِلَى الْمُحَاصِرِينَ وَقَدْ جَاؤُوا رَاجِلًا وَفَارِسًا لِيَشْهَدُوا الْقِتَالَ لَقُلْتُ: {وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ} ... وَإِلَى قُبُورِ الشُّهَدَاءِ وَهِيَ مِنْ تَحْتِ

²⁶⁸ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453.

²⁶⁹ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 454.

²⁷⁰ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 459.

أَرْجُلِ الْخَيْلِ قَدْ بُعْثَرَتْ، وَإِلَى كَرِّ الْفَوَارِسِ وَفَرَّهَا لَقُلْتُ: {عَلِمْتُ نَفْسٌ مَا قَدَّمْتُ
وَأُخَّرْتُ}

“Andolsun ki savaş günü askerlerin [göğ] yükselen nefeslerine baksaydın ‘Sura üflendi, işte bu vadedilen gündür’ derdin. Yaya ve at üzerinde savaşa katılmak için gelen askerleri görseydin ‘Herkes yanında bir muhafız ve şahitle gelmiş’ derdin... Atların ayakları altında dağılmış şehit kabirlerini ve atlıların bir saldırıp bir geri çekildiğini görseydin ‘Herkes neyi önceleyip neyi geride bıraktığını anladı’ derdin.”²⁷¹

"وَإِلَى كُلِّ هَارِبٍ سُلْبٌ عَقْلُهُ، وَكَيْفَ لَا وَخَصْمُهُ لَهُ تَابِعٌ"

“Akli başından gitmiş bir halde kaçanlara -düşmanları kendini takip etmekteyken akılları nasıl başlarından gitmesin ki- baksaydın [aynı şeyi söyledin]”²⁷²

2.3.3. Ağıt

Büyük ölçüde mekân ve şahıs tasvirlerine dayanan risâle, tasvirler üzerinden yangının sebep olduğu, yürek parçalayıcı olayları anlatmaktadır. Nitekim İbn Hicce’nin risâlesini kaleme alma gayelerinden birisi de Şam’ın başına gelen bu büyük musibet sebebiyle duyduğu acıyı ve kederi paylaşmak istemesidir. İbn Hicce, İbn Mekânîs’e eğer risâlede kusurlar ve eksikler varsa mazur görmesini çünkü risâlenin kırık bir kalp, musibete uğrayarak acılar içerisinde kalmış bir yürek ve güçsüz bir zihinden sadır olduğunu söyler.²⁷³ Ona göre Şam’ın adeta cehenneme dönüştüğü bu günde yaşananlar kalpleri sızlatmalı, gözleri yaşartmalıdır. Böyle bir musibete şahit olan şüphesiz ki derin bir üzüntüye düşer, ağıt yakmak onun vazifesi olur. İbn Hicce, Memlükler döneminin meşhur şairlerinden İbn Nübâte’nin Şam’ın başına gelen olaylara şahit olsaydı, genç yaşta ölen oğlu Abdurrahman’a ağıt yakmayı bırakıp Şam’a ağıt yakacağını belirtmiş; Şam’ın başına gelen musibetin sebep olduğu acıyı, gencecik evladını kaybeden bir babanın yaşadığı evlat acısıyla kıyaslayarak tarif etmiştir.

"وَلَعَمْرِي لَوْ عَاشَ ابْنُ نُبَاتَةَ وَرَأَى هَذَا الْحَالَ وَمَا تَمَّ عَلَى أَهْلِ دِمَشْقَ فِي كَانُونٍ، لَتَرَكَ رِثَاءً
وَلَدِهِ عَبْدَ الرَّحِيمِ وَقَالَ:

²⁷¹ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453-454.

²⁷² el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453.

²⁷³ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 460.

يَا لَهْفَ قَلْبِي عَلَى وَادِي دِمَشْقَ وَيَا حُزْنِي عَلَيْهِ وَيَا شَجْوِي وَيَا دَائِي
فِي شَهْرٍ كَانُونٍ وَافَاهُ الْحَرِيقُ لَقَدْ أُحْرِقَتْ بِالنَّارِ يَا كَانُونُ أَحْشَائِي

“Yemin olsun ki İbn Nübâte yaşasaydı da kış mevsiminde (Ocak ayında)
Şam’ın düştüğü durumu görseydi oğluna ağıt yakmayı bırakır ve şöyle derdi:
Şam vadisinin başına gelenlerden ötürü
Vah kalbime, hüznüme, acıma ve derdime!
Ocak ayında yangın onu benden aldı
Ateşinle ciğerimi yaktın ey ocak ayı!”²⁷⁴

Bazı bölümlerde ağıt (nüdbe) için kullanılan “يَا لَهْفِي”, “يَا شَوْقِي”, “يَا لَهْفَ قَلْبِي”, “يَا لَهْفِي” gibi kalıp ifadelerle yer verdiği görülür.

Şam kalesinin minaresinden bahsettiği bölümde “فيا لهفي على عروس دمشق” diyerek minarenin başına gelenlere “يَا لَهْفَ قَلْبِي عَلَى وَادِي دِمَشْقَ” tabiri ile ise Şam’ın başına gelenlere üzüldüğünü belirtmektedir. “فيا لهفي على منازل الشرف و ذلك الوادي الذي نعق به غراب ” ifadeleriyle “و يا شوقي إلى رأس تلك المرجة التي كانت تجلسنا قبل اليوم على الرأس و العين”, “البين” ise eş-Şeref ve el-Merce adındaki mesire alanlarının harap olduğunu belirterek bu yeşil alanların başına gelenlerden ötürü ağıt yakmaktadır.

Ağıt için kullanılan kalıp ifadelerin yanı sıra “ووقفْتُ أُنْدَبُ” tabirini kullanmak suretiyle bir müddet durup ağladığını ve ağıt yaktığını ifade etmiştir:

“وَوَقَفْتُ أُنْدَبُ عَرَصَاتِهَا الَّتِي قُمَحْتُ بِالْبَيْنِ فَخَابَتْ مِنْ أَهْلِهَا الظُّنُونُ”

“Durup halkının hayal kırıklığına uğradığı, ayrılıklarla öğütölmüş tarlalara ağıt yaktım.”²⁷⁵

²⁷⁴ el-Hamevî, *Qahvetu'l-inşâ*, 451-452.

²⁷⁵ el-Hamevî, *Qahvetu'l-inşâ*, 451.

"فَوَقَفْتُ أَنْدَبُ ذَلِكَ الْعَيْشِ الَّذِي كَانَ بِذَلِكَ التَّشْبِيبِ مَوْصُولًا"

"Durup hakkında güzellemeler yazılan o hayata ağladım."²⁷⁶

İbn Hicce'nin üzüntüsünü belirttiği diğer ifadeler ise şunlardır:

"أَكَلْتُ الْأَنَامِلَ مِنْ شِدَّةِ الْأَسْفِ"

"Üzüntümün şiddetinden parmaklarımı ısırdım."²⁷⁷

"فَوَجَبَ بَأْنُ أَجْرِي الدُّمُوعَ عَلَى وَجِيبِ كُلِّ رَبْعٍ"

"Her evin acısı için durup ağlamam gerekti."²⁷⁸

"وَكَمْ نَظَرْتُ إِلَى سَمَاءِ رَبْعٍ غَرُبَتْ شَمْسُهُ بَعْدَ الْإِشْرَاقِ، فَأَنْشَدْتُ وَقَدْ ازْدَدْتُ كَرْبًا مِنْ شِدَّةِ الْإِحْتِرَاقِ:

فَدَيْنَاكَ مِنْ رَبْعٍ وَإِنْ زِدْتَنَا كَرْبًا فَإِنَّكَ كُنْتَ الشَّرْقَ لِلشَّمْسِ وَالْغَرْبَا"

"Evlerin, güneşi battıktan sonra kararmış semasına baktım ve yangının şiddetinden dolayı kederim arttı. Şöyle dedim:

'Ey belde! Canımız sana feda olsun, bizi ne kadar kedere boğsan da,
Sen güneşin doğduğu ve battığı yersin.'²⁷⁹

"هَذَا وَكُلَّمَا أُصْلِيَتْ نَارُ الْحَرِيقِ وَشَبَّتْ نَارُ الْحَرْبِ، ذَكَرْتُ مَا أَشَارَ بِهِ مَوْلَانَا عَلَى

الْمَمْلُوكِ مِنَ الْإِقَامَةِ بِمِصْرَ، فَأَنْشَدْتُ مِنْ شِدَّةِ الْكَرْبِ

آهًا لِمِصْرَ وَأَيْنَ مِصْرَ وَكَيْفَ لِي بِدِيَارِ مِصْرَ مَرَاتِعًا وَمَلَاعِبًا

وَالدَّهْرُ سَلَّمَ كَيْفَمَا حَاوَلْتُهُ لَا مِثْلَ دَهْرِي فِي دِمَشْقَ مُحَارِبًا"

²⁷⁶ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 456.

²⁷⁷ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 455.

²⁷⁸ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 451.

²⁷⁹ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 454.

“Yangın ateşi tutuşturulup savaş ateşi alevlendikçe efendimizin kulunuzun Mısır’da kalmasını uygun gördüğünü hatırladım. Hissettiğim acının şiddetinden şöyle dedim:

*Ah Mısır, Mısır şimdi nerede Mısır’ın çayırlarına nasıl ulaşabilirim?
Orada barış vaktidir, benim Şam’da geçirdiğim gibi savaş vakti
değildir.”²⁸⁰*

2.3.4. Mukayese

İbn Hicce Mısır’dan çıkıp dönemin en güzide şehirlerinden birisi olan Şam’ı ziyarete gelmiştir. Bu dönemde Şam şehri medreselerin ve yeni binaların inşa edildiği, bayındır bir şehirdir.²⁸¹ Etrafı surlarla çevrili olan şehir, Emevîyye Camii ve Şam kalesi başta olmak üzere pek çok tarihi yapıya sahiptir. İçinden Berede Nehri ve kollarının geçtiği, göz alıcı güzellikte yemyeşil mesire alanlarında halk mutluluk ve huzur içerisinde yaşamaktadır. Ancak İbn Hicce’nin Şam şehrine gerçekleştirdiği seyahat, iktidarı tekrar ele geçirmek isteyen el-Meliku’z-Zâhir Berkûk’un memlûkleriyle beraber şehri kuşatması sonucu meydana gelen çatışmalara ve yangına tesadüf etmiştir.

Kaleme aldığı risâlede şehrin yangın esnasındaki halini tasvir eden İbn Hicce şehrin yangından önceki durumundan da bahsetmektedir. Nitekim İbn Hicce’nin risâlesinde öne çıkan muhteva özelliklerinden birisi de Şam şehrinin ve ahalisinin yangından önceki durumu ile yangın esnasındaki durumunun kıyaslanmasıdır. İbn Hicce kıyaslama yoluyla yangının neden olduğu büyük çaplı tahribatı gözler önüne sermektedir. İbn Hicce’nin çatışmalardan önce şehirde bir müddet ikamet ettiği; bu süreç içerisinde şehrin çeşitli bölgelerinde bulunan yeşil alanlar ve nehirler gibi tabîi, kale kapıları, köşkler, camiiler gibi sunî güzelliklere şahit olduğu anlaşılmaktadır. Onun şehirde bir müddet konaklaması şehrin yangından önceki hali ile yangından sonraki durumunu kıyaslamasını mümkün kılmaktadır. Risâlede öne çıkan mukayeseler şu şekildedir:

İbn Hicce insanların bakmakla huzur bulduğu yeşil ve bayındır alanların yangın tarafından esir alındığını, bu alanlarda nimetler içerisinde yaşayan insanların huzur ve rahatının artık kalmadığını ifade etmiştir:

²⁸⁰ el-Hamevî, *Kahvetu’l-inşâ*, 451.

²⁸¹ Selâm, *el-Edeb fi’l’asri’l-Memlûki*, 108.

" وَ أَصْطَلَيْتِ النَّارَ وَقَدْ أَرَادَتْ سَبْيَ ذَلِكَ النَّادِي، فَشَنَّتْ عَلَيْهِ مِنْ فَوَارِسِ الْغَارَةِ، وَ لَقَدْ وَ
اللَّهُ رَبِيعًا لِسَرْحِ الْعُيُونِ فَلَمْ يَبْقَ بِهِ رَبِيعٌ وَ لَا عِمَارَةٌ "

*"Ateş tutuşturuldu ve o vadiyi esir almak istedi. Andolsun ki orası gözler önünde uzanıp giden yemyeşil bir yerdi. Şimdi ise ne yeşilliği ne de bayındırlığı kaldı."*²⁸²

"وَأُضْحَتْ أَوْقَاتُ الرَّبْوَةِ بَعْدَ ذَلِكَ الْعَيْشِ الْخَضِلِ وَالْيُسْرِ عَسِيرَةً وَلَقَدْ كَانَ أَهْلُهَا {فِي ظِلِّ
مَمْدُودٍ وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ} فَعَبَسَ بَعْدَ ذَلِكَ تَغَرُّ رَوْضِهَا الْبَاسِمِ وَضَاعَ مِنْ غَيْرِ
تَوْرِيَةٍ عَطَرُهُ النَّاسِمِ "

*"Rabve'de hayat neşe ve rahatlıktan sonra zorluğa dönüştü. Rabve sakinleri
"kesintisiz uzayan gölgeler, çağlayarak akan sular, tükenmeyen ve yasaklanmayan çok çeşitli meyveler içinde [yaşıyor] idiler." Fakat daha sonra [Rabve'nin] gülümseyen yüzü asıldı, hoş kokusu dağıldı."*²⁸³

Alevlerin yuttuğu dükkanların yerinde yeller estiğini, göz alıcı güzellikteki minarelerin alevler ve küller sebebiyle kapkara kaldığını belirtmiştir:

" وَنَضَظَرْتُ إِلَى مَا تَحْتَ الْقَلْعَةِ مِنْ أَشْوَاقِ التُّجَارِ، فَوَجَدْتُ كُلًّا قَدْ مَحَتْ النَّارُ آثَارَهُ "

*"Ardından kalenin altında bulunan dükkanlara baktım ve gördüm ki alevler dükkanların izlerini silip atmış."*²⁸⁴

"فَيَا لَهْفِي عَلَى عُرُوسِ دِمَشْقَ الَّتِي لَمْ يُذَكَّرْ مَعَ مَحَاسِنِهَا أَسْمَاءُ وَلَا الْجِيدَاءُ لَقَدْ كَانَتْ
سِتَّ الْبِلَادِ فَاسْتَعْبَدَهَا مَلِكُ النَّارِ حَتَّى صَارَتْ جَارِيَةً سَوْدَا "

*"Vah Şam'ın, güzellikte kendisiyle hiçbir güzelin yarışamayacağı gelininin (kale minaresi) başına gelenlere! O, alevler kralı onu kölesi yapıp siyahi bir cariyeye çevirinceye dek şehrin kraliçesi idi."*²⁸⁵

²⁸² el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 450.

²⁸³ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 456.

²⁸⁴ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453.

Akşama doğru yangının hafiflemesi ve çatışmaların dinmesi üzerine Şam şehri ve şehir halkı yeniden huzura kavuşmuştur. Yangın sebebiyle suların kesildiği Emevîyye Camii'ne sular geri gelmiş, hayat yavaş yavaş normal haline dönmeye başlamıştır. Giriş bölümünde Şam şehrine övgülerde bulunan, gelişme bölümünde tasvir, ağıt ve mukayese yoluyla şehrin başına gelen büyük musibeti hikâye eden İbn Hicce; risâlenin sonuç kısmında savaşın şiddeti azalıp, yangın söndükten sonra şehri kaplayan sükûnetten ve güven hissinden bahsetmiş, bu büyük felaketten sonra Şam halkına huzuru tekrar bahşeden Allah'a şükretmiştir:

" فَلَا وَ اللّٰهَ مَا كَانَتْ إِلَّا أَيْسَرَ مُدَّةٍ حَتَّى رَجَعَ الْمَاءُ إِلَى مَجَارِيهِ وَ ابْتَسَمَ ثَغْرُ دِمَشْقَ عَنْ

شَنْبِ الرَّيِّ بَعْدَمَا نَشَفَ رَيْقُهُ فِي فَمِهِ

هَذَا وَ قَدْ خَمِدَتْ نَارُ الْحَرْبِ وَ قَعَدَتْ بَعْدَمَا كَانَتْ عَلَى سَاقٍ وَ قَدَمٍ. وَ بَطَلَتْ أَلْتُّهَا الَّتِي
كَانَ لَهَا عَلَى تَحْرِيكِ الْأَوْتَارِ وَ جَسَّ الْعِيدَانِ نَعْمٌ. وَ أُعْتُقِلَ الرُّمْحُ بِسَجْنِ السِّلْمِ بَعْدَمَا كَانَ
عَلَى رَأْسِهِ لَوَاءُ الْحَرْبِ مَعْفُودٌ.

“Kısa bir süre sonra sular geri geldi ve susuzluktan dili damağına yapışmış olan Şam’ın yüzü gülümsedi. Savaşın tüm gücüyle yanan kıvılcımları (şiddeti) söndü. Savaşın, telleri titreten ve utları yoklayan nağmelere sahip aleti bozuldu. Başında savaş sancağı sarılı olan mızrak, barış hapishanesine hapsedildi.”²⁸⁶

" وَ هَجَعَتْ مُقْلُ السَّيْفِ فِي اجْفَانِهَا لِمَا عَلِمَتْ أَنَّ الرِّيَادَةَ فِي الْحَدِّ نَقْصٌ فِي الْمَحْدُودِ. وَ
فَاضَتْ غُدْرَانُ الرَّحْمَةِ عَلَى رِيَاضِ الْأَمْنِ فَظَهَرَ لَهَا مِنَ الْمَسَرَّةِ نَبَاتٌ حَسَنٌ فَالْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي
أَذْهَبَ عَنَّا الْحُزْنَ

“Sınırları aşmanın (aşırı genişletmenin) sınırlanan (tanımlanan) şeyin özünde bir eksiklik yaratacağını anlayan kılıçların gözleri uykuya daldı.

²⁸⁵ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 455.

²⁸⁶ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 459.

Güven bahçeleri üzerine rahmet pınarları taşı ve bahçeler mutluluktan hoş bitkiler bitirdiler. Bizden mutsuzluğu gideren Allah'a hamdolsun."²⁸⁷

İbn Hicce hatime kısmında, kaleme aldığı bu risâlenin uzun olmasına rağmen yeteri kadar belîğ ve güzel olmamasından ötürü özür dilemiş ardından risâleyi bitirmek yerine yeni bir konuya geçerek karanlık gecede ölüm uykusuna yatan sabahın hiç gelmeyeceğini düşündüğünden bahsetmiştir. Üstü kapalı bir şekilde, şehirde meydana gelen çatışmalar esnasında kendisine bir ok isabet ettiğini, yaralı bir halde karanlığın kanatları altına saklanıp şehre girdiğini zikretmiştir. Şam şehrine geldiği için pişmanlık duyduğunu belirtmiş, Şam'ın başına gelen bu musibetin bir benzerinin Kahire'de asla yaşanmaması için niyazda bulunup dua ederek risâlesini tamamlamıştır.

2.4. Risâlenin Şekil ve Üslup Özellikleri

Memlükler döneminde edebiyatçılar ve devlet adamları nezdinde kitabet önemli bir yer tutmuş; nesir türleri arasında risâle sanatı öne çıkmıştır. Bu dönemde konularına göre resmi, şahsi, edebi ve vasfî risâleler olmak üzere farklı türlere ayrılan çeşitli risâleler kaleme alınmıştır. Kaleme alınan risâlelerin şekil ve üslup özellikleri risâlelerin türlerine göre değişiklik arz etmektedir. Örneğin divan risâlelerinde övgü (التحميدات) ifadeleri büyük bir yer tutarken halife ve sultanların dilinden yazılan risâlelerde övgü ifadelerine rastlanmaz. Benzer şekilde risâlelerin mukaddime ve hatime bölümleri risâlelerin türüne göre değişiklik arz eder.²⁸⁸ İbn Hicce'nin *Yâkûtu'l-keîâm fî nâri's-Şâm* adlı risâlesi, edebî ve vasfî bir risâledir. Buradan yola çıkarak risâlenin şekil ve üslup özellikleri incelenmiş, bu özellikler Memlükler döneminde yazılan edebi risâlelerin genel özellikleriyle karşılaştırılarak ortaya konulmuştur.

2.4.1. Şekil Özellikleri

İbn Hicce el-Hamevî'nin *Yâkûtu'l-keîâm fî nâri's-Şâm* adlı risâlesinin genel şekil özellikleri şunlardır:

İbn Hicce risâlesine başlık koymuştur. Risâlenin başlığı farklı nüshalarda ufak değişiklikler arz etmektedir. İbn Hicce'nin, dîvanî ve edebî risâlelerini içeren ve Rudolf Vesely tarafından tahkik edilerek basılan *Kahvetü'l-inşâ* adlı kitabında risâlenin başlığı "Yâkûtu'l-keîâm fî nâri's-Şâm" şeklinde verilmiştir.²⁸⁹ İbn Hicce'nin Şam'da meydana gelen

²⁸⁷ el-Hamevî, *Kahvetü'l-inşâ*, 459.

²⁸⁸ Ebû Ali, *Naḳdu'n-neşr fî turaşi'l-'Arabi'n-naḳdî*, 285.

²⁸⁹ el-Hamevî, *Kahvetü'l-inşâ*, 449.

büyük yangın hakkında yazdığı risâleden bahseden diğer kaynaklar ise risâlenin başlığını “Yâkûtu’l-kelâm fî nâri ehli’ş-Şâm”²⁹⁰, “Yâkûtu’l-kelâm fî eyyâmî’ş-Şâm”²⁹¹ ve “Yâkûtu’l-kelâm fimâ nâbe’ş-Şâm”²⁹² şeklinde birbirinden farklı olarak zikretmiştir. Bu çalışmada Ẓahvetü’l-inşâ adlı eserde bulunan risâle metni esas alınmıştır.

Katiplere yol göstermek amacıyla kaleme alınan edebü’l-küttâb türü eserlerde, kaleme alınan risâleye başlık konulmuşsa bu başlığın risâlenin konusuna ve yazılış amacına işaret etmesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁹³ İbn Hicce’nin seçtiği başlık, risâlenin içeriğinde bahsedilen yangın ile ilişkili kelimeler içerir. Başlıkta kullanılan “Nâri’ş-Şâm” ifadesi Şam yangınına, “yâkûtu’l-kelâm” ifadesi ise risâle metninin edebi değerine işaret etmektedir. İbn Hicce’nin değerli taşlar arasından kırmızı renkli bir taş olan yakutu seçmesi dikkat seçmektedir. Nitekim değerli taşın rengi ile yangında şehri saran alevlerin rengi birbiri ile uyumludur.

Bu dönemde yazılan risâlelerde risâlenin başlığıyla beraber risâleyi gönderen ve teslim alan kişiler zikredilerek risâleyi gönderenin ve teslim alan kişinin kim olduğuna açıklık getirilir. Bu konuda “من فلان الى فلان” ve benzeri ifadeler kullanılır. Aralarında mektuplaşmanın gerçekleştiği tarafların arasındaki rütbe ve mertebe durumuna göre bu ifadelerle saygı ve değer sözcükleri eklenebilir.²⁹⁴ İbn Hicce’nin risâlesini kime gönderdiği bilinmemektedir fakat risâlenin gönderildiği zatın ismi risâle metninin ne giriş ne de diğer kısımlarında zikredilmiştir. Risâlenin gelişme ve sonuç bölümünde birkaç farklı yerde risâlenin muhatabına “يا مولانا” lakabını kullanmak suretiyle seslenilmiştir.

Resmi ve siyasi risâlelerin giriş bölümünde risâlenin gönderildiği kişiye konumuna uygun ifadelerle dua edilmesi zorunluluğu bulunmakla birlikte edebi risâlelerde böyle bir zorunluluk yoktur.²⁹⁵ İbn Hicce risâlesine dua ifadeleri ile başlamamış fakat risâlesini dua ile bitirmiştir. Risâlenin sonunda risâle boyunca seslendiği zatın afiyet ve selamet içerisinde olmasını dileyerek Allah’a dua etmiştir.

²⁹⁰ İbn Hicce el-Hamevî, *Hizânetu’l-Edeb ve Ğâyetu’l-Ereb*, thk. Muhammed Naci İbn Ömer (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1871), 1/37.

²⁹¹ Şehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi’ li-ehli’l-karni’t-tâsi*, 11/49.

²⁹² Târbîn, “Yâkûtu’l-kelâm fimâ nâbe’ş-Şâm”, 614.

²⁹³ el-Kelâî, *Ahkâmu şun’atu’l-kelâm*, 52.

²⁹⁴ el-Kelâî, *Ahkâmu şun’atu’l-kelâm*, 52-53.

²⁹⁵ Ebû Ali, *Naḫdu’n-neşr fî turaşi’l-‘Arabi’n-naḫdî*, 289.

Memlûkler döneminde risâlelere besmele ile başlamak yaygın bir durum haline gelmiştir. Yalnızca önemsiz meselelerde yazılan mektupların ve tevkîatların başına besmele konulmamıştır. Memlûk sultanı el-Meliku'z-Zâhir Berkûk'un, sır katiplerine ince bir kalemle tevkîatların başına da besmele yazmalarını emrettiği rivayet edilir.²⁹⁶ İbn Hicce risâlesine besmele ile başlamıştır. Risâlelerde Hz. Peygamber'e salat-u selam ve Allah'a hamt ifadeleri de bulunur.²⁹⁷ Fakat İbn Hicce oldukça kısa bir bölüm olan giriş kısmında yalnızca besmele ve bir ayet-i kerime kullanmakla yetinmiştir.

Risâlenin başlığının içeriğe dair bilgi vermesi gerektiği gibi asıl konuya hazırlık olarak yazılan giriş bölümünün de içerikten bağımsız olmaması, başlığın devamı olarak konudan bahsetmeye devam etmesi gerekir.²⁹⁸ Başlıkta Şam şehrinde meydana gelen yangına işaret eden İbn Hicce giriş bölümünde yangının gerçekleştiği yer olan Şam şehrinde bahsetmiş ve şehri övmüştür. Gelişme bölümünde ayrıntılı olarak bahsedeceği olayların boyutuna vurguda bulunarak bu olaylar sebebiyle duyduğu derin üzüntüyü ve çaresizliği dile getirmiştir.

Memlûkler dönemi risâlelerinde, girişten gelişmeye veya gelişmeden sonuca geçiş aşaması olan tehallus kısmında geçişin yapıldığına işaret eden “اما بعد”, “بعد” gibi ifadelerin kullanıldığı görülür.²⁹⁹ İbn Hicce risâlesinde giriş kısmından gelişmeye geçtiğini belirtmek için “يُنْهِي” ifadesini kullanmıştır. “يُنْهِي” ifadesini Memlûkler'in şehre girişinden bahsedilen kısa bir bölüm takip etmiştir. İbn Hicce geçiş cümlelerinin ardından Memlûkler'in ilk konakladıkları yer olan Yelboğa Camisinden bahsederek gelişme bölümünü oluşturan mekân tasvirlerine başlamıştır.

İbn Hicce'nin, genel olarak risâlelerine “يقبل الارض” ifadeleri ile başladığı ve kısa bir girişin ardından “يُنْهِي” ifadesiyle gelişme bölümüne geçtiği görülür.³⁰⁰ Fiiller üçüncü tekil şahsa göre çekimlenmiş etken fiillerdir. Risâlelerde “يُنْهِي” fiilinin ardından birbirine benzer şekilde mastar kullanımı görülmüştür. Yâkûtu'l-keîâm'da girişten gelişmeye geçişin gerçekleştiği tehallus bölümü şu şekildedir:

²⁹⁶ Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'sa fî şîna'ati'l-inşâ*, 1987, 6/220.

²⁹⁷ Ebû Ali, *Naḥḍu'n-neşr fî turaşî'l-'Arabi'n-naḥḍi*, 287-288.

²⁹⁸ el-Kelâî, *Aḥkâmu şun'atu'l-keîâm*, 67.

²⁹⁹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-'a'sa fî şîna'ati'l-inşâ*, 1987, 6/446.

³⁰⁰ bk. el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 478-466-470.

" وَيُنْهِي - بَعْدَ أَشْوَاقٍ أُمْسَتْ الدُّمُوعُ بِهَا فِي مَحَاجِرِ الْعَيْنِ مُعْتَرَةً ... وَصُورُ الْمَمْلُوكِ إِلَى

دِمَشْقِ الْمَحْرُوسَةِ ، فَيَا لَيْتَهُ قُبِضَ قَبْلَ مَا كُتِبَ عَلَيْهِ ذَلِكَ الْوُصُولُ. وَدُخُولُهُ إِلَيْهَا وَلَقَدْ

وَاللَّهُ تَمَنَّى خُرُوجَ الرُّوحِ عِنْدَ ذَلِكَ الدُّخُولِ " ³⁰¹

Risâlenin uzunluğu sebebiyle özür diledikten sonra sonuç bölümüne başlamıştır. Gelişme bölümünden sonuca geçiş yaptığını belirtmek için ise “بعد” ifadesini kullanmıştır.

Gelişmeden sonuca geçişin gerçekleştiği tehallus bölümü ise şu şekildedir:

" و بعدُ فَاَلْمَعْذِرَةُ مِنْ فَهَامَةِ هَذِهِ الرِّسَالَةِ... " ³⁰²

Gelişme bölümünden sonuç bölümüne geçiş doğrudan yapılmamış, birkaç paragrafta gelişme ile sonuç beraber devam etmiştir. İbn Hicce risâleyi uzattığı için özür dileyerek sona erdirme niyetinde olduğunu gösteren cümleler kurduktan sonra Şam’daki içler acısı durumundan ve şehirde başına gelenlerden bahsetmeye devam etmiştir.

Risâlelerin hatime kısmı çoğu zaman konuyla alakalı bir ayet-i kerime, aynı amaca hizmet eden bir beyit veya “حسبنا الله و نعم الوكيل” “ان شاء الله” “لا حول و لا قوة الا” gibi ifadelerle sonlandırılır. ³⁰³ İbn Hicce risâlesini bir beyit ve dua ifadeleri ile hitama erdirmiştir.

Risâle metni nesir olmakla birlikte nazım ile karışık haldedir. Risâlede İbn Hicce’nin, risâlenin dilini süslemek ve etkileyiciliğini artırmak amacıyla Arap şiirinden yaptığı çok sayıdaki alıntının yanı sıra kendi kaleminden şiirler de bulunmaktadır. İbnü’l-İmâd el-Ĥanbelî “Şezeratu’z-zeheb’inde risâleden bahsederken, risâlenin yaklaşık on sayfadan oluşan, nesir ve nazım karışımı ve edebi sanatlarla süslü bir makâme olduğunu belirtmiştir. ³⁰⁴

2.4.2. Üslup Özellikleri

İbn Hicce, risâleye okurun dikkatini çekecek hoş bir giriş ile başlamıştır. Giriş bölümü, metne dikkatleri çekme ve okuru etkileme amacı taşımaktadır. Şairlerin hâla Şam şehri hakkında şiirler yazdığını söyleyerek kaleme aldığı risâlede işlediği konunun rağbet gören, önemli bir konu olduğuna değinmiştir. Risâlenin konusuna uygun bir giriş yaptığı gibi,

³⁰¹ el-Ĥamevî, *Kahvetu’l-inşâ*, 450.

³⁰² el-Ĥamevî, *Kahvetu’l-inşâ*, 460.

³⁰³ Ebû Ali, *Naḳdu’n-neşr fî turaşi’l-‘Arabi’n-naḳdî*, 291-292.

³⁰⁴ el-Ĥanbelî, *Şezeratu’z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*, 8/568.

risâleyi uygun ifadelerle bitirmiş, sonuç bölümünde risâlenin hitama erdiğine işaret eden, dua niteliğinde bir cümle kullanmıştır:

" فَأَعَاذَ اللَّهُ مَوْلَانَا وَ بِلَادَهُ مِنْ هَذِهِ الْقِيَامَةِ الْقَائِمَةِ. وَ بَدَأَ بِهِ فِي الدُّنْيَا بِبَرَاةٍ
الْأَمْنِ وَ فِي الْآخِرَةِ بِحُسْنِ الْخَاتِمَةِ. إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى بِمَنْهِ وَ كَرَمِهِ "

"Allah, efendimizi ve onun diyarını (Mısır'ı) bu kopan kıyametten korusun.
Ona dünyada güvenlik ve esenlik, ahirette ise güzel bir son nasip etsin."³⁰⁵

Cümlede kullanılan "براعة", "بدأ" ve "حسن الخاتمة" ifadeleri İbn Hicce el-Hamevî'nin; edebi bir metne, metnin amacına uygun ve metnin içeriğini yansıtan, kulağa hoş gelen, güzel düzenlenmiş ve manası açıkça anlaşılan sözlerle başlamak ve risâleyi aynı şekilde bitirmek³⁰⁶ şeklinde tarif edilen beraatü'l-istihlal (hüsnü'l-ibtida) ve beraatü'l-hâtıme (hüsnü intiha) sanatlarını kullandığını göstermektedir.

Edebî ve vasfî bir risâle olan Yâkût'ta, anlatılan konuyu okurun gözünde canlandırmak amacıyla tasvir ve betimleme yöntemlerine başvurulmuştur. Yapılan tasvirlerde hayal büyük rol oynamıştır. Betimlemeler süslü ve dolambaçlı, kimi zaman da mübalağalı bir biçimde yapılmıştır. Tasvirler büyük oranda teşbih, istiare ve mecaz üzerine kuruludur. Nitekim Memlûkler döneminde yazılan, vasıf ve betimlemenin büyük bir yer tuttuğu risâlelerde teşbih, istiare ve mecaz sanatları sıklıkla kullanılmıştır.³⁰⁷ Risâlede tasvirler gelişme bölümünden başlayarak sonuca kadar devam eder. Yapılan tasvirlerin en göze çarpan örneklerinden birisi olan Şam Kalesi'nin tasviri şu şekildedir:

" وَنَظَرْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْقَلْعَةِ الْمَحْرُوسَةِ، وَقَدْ قَامَتْ قِيَامَةً حَرْبِيًّا حَتَّى قُلْنَا: {أَزِفَتْ الْأَرْفَةُ}
وَ قَدْ سَتَرُوا بِرُؤُوسِهَا مِنَ الطَّارِقِ بَيْتَكَ السَّتَائِرِ وَهُمْ يَتَلَوْنَ: {لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ كَاشِفَةٌ}.
وَاسْتُجْلِيَتْ عُرُوسُ الطَّارِمَةِ عِنْدَ زِفَتِهَا، وَقَدْ تَجَهَّزَتْ لِلْحَرْبِ وَ لَمْ تَرْضَ بِغَيْرِ الْأَرْوَاحِ مَهْرَ
وَاعْقَدَتْ عَلَى رَأْسِهَا تِلْكَ الْعَصَائِبَ وَتَوَشَّحَتْ بِتِلْكَ الطَّوَارِقِ وَأَدَارَتْ عَلَى مِعْصِمِهَا الْأَبْيَضِ

³⁰⁵ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 461.

³⁰⁶ Abdurrahman el-Meydânî, *el-Belâğatü'l-'Arabîyye ususuha ve 'ulûmuha ve fînuhu* (Şam: Dâru'l Kalemî, 1996), 2/559-564; Nusrettin Boilelli, *Belâgat Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 536-538.

³⁰⁷ Selim, *el-Edebu'l-'Arabî ve târihuhi fî 'asri'l-Memâlik ve 'l-'Uşmâniyyîn ve 'l-'asri'l hadîs*, 50.

سَوَارَ النَّهْرِ، وَغَازَلَتْ بِحَوَاجِبِ قَسِيَّهَا فَرَمَتْ الْقُلُوبَ مِنْ عُيُونٍ مَرَامِيهَا بِالنَّبَالِ، وَأَهْدَتْ إِلَى
الْعُيُونِ مِنْ مَكَاحِلِ نَارِهَا أَكْحَالًا كَانَتْ السَّهَامُ لَهَا أُمِّيَالًا. وَطَلَبَهَا كُلُّ مِنَ الْحَاصِرِينَ وَقَدْ غَلَا
دَسْتُ الْحَرْبِ"

"Ardından korunaklı kaleye baktım. Kalede savaş kıyameti kopmuştu öyle ki
"Yaklaşan (kıyamet) yaklaştı" dedik. Askerler kalenin burçlarını düşmana karşı
örtmüşler 'Allah'tan başka onu açacak kimse yoktur' ayetini okuyorlardı.
Târime'nin gelini (Kalenin Târime bölgesinde bulunan minare) düğün günü tüm
güzelliğiyle ortaya çıkmıştı. Savaşa hazırlanmış ve çeyiz olarak canlardan
başkasına razı olmamıştı. Başına örtüsünü dolamış, boynunun etrafına şalını
sarmış, bileğinin etrafına beyaz bir bilezik (nehir) takmıştı. Yay (hilal) kaşlarıyla
kur yaparak kalpleri tam ortasından oklarla vurdu. [Kendisine çevrilmiş] gözlere,
ateşinin sürmesinden sürmeler hediye etti ki o oklar [sürmeyi çekmeye yarayan]
millerdi. Kaleyi kuşatanların her biri onu elde etmek istedi ve savaş
siddetlendi."³⁰⁸

Risâlede yapılan tasvirler dolaylı bir anlatıma sahiptir. Yukarıda verilen örnekte “قد
و “ستروا بروجها من الطارق” cümlesiyle kalenin burçlarının düşmanlara (الطارق) karşı örtüldüğü, “و
لم ترض بغير الأرواح مَهر” cümlesiyle ise kaleyi ele geçirmek ya da elinde tutmak isteyen
kimselerin bu uğurda canlarını feda etmeleri gerektiği anlatılmaktadır. “واعقدت على رأسها تلك”
وتوشّحت “العصائب” cümlesinde başa dolanan örtü (العصائب) kalenin üzerindeki Şamlı askerler, “بتلك الطوارق”
cümlesinde boynun etrafına sarılan şal ise (الطوارق) kaleyi saran düşman
askerleridir. “وغازلت بحواجب قسيها فرمت القلوب... بالنبال” cümlesinde kaleye saklanan
askerlerin Berķûķ’un askerlerine oklar attıkları anlatılmaktadır.

Risâlenin genelinde teşbih ve istiarelerle dolu kapalı bir anlatım görülür. Risâlede
doğrudan anlaşılabilen tasvirler görölse de risâlenin geneline hâkim olan anlatım; mecazî,
üstü kapalı, hayal gücüne dayanan, yer yer mübalağalı bir anlatımdır.

³⁰⁸ el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 452.

Memlûkler döneminde kaleme alınan risâlelerin genel özelliği olan söz sanatlarının aşırı kullanımı³⁰⁹ Yâkûtu'l-keîâm'da da görülür. Risâleye baştan sona secili bir anlatım hakimdir. Süslü bir dile sahip olan risâlede mecaz, teşbih, istiare gibi beyan sanatlarının yanı sıra tevriye, istihdam, cinas, tıbak ve mukabele başta olmak üzere çeşitli bedî' sanatları kullanılmıştır. Risâlede kullanılan lafızlar çoğu kez mananın önüne geçmiş, bunun sonucu olarak şeklin içerikten daha önde tutulduğu bir üslup ortaya çıkmıştır.

Risâlede kullanılan kelimeler içerikle uyumlu olarak seçilmiş fasih ve anlaşılır kelimelerdir. Sınırlı sayıda da olsa meşhur olmayan ve kolayca anlaşılamayan kelimeler kullanılmıştır. Örneğin “انغثام” kelimesi Arapça olmakla beraber dilde sık kullanılmayan bir kelimedir. Arapça kelimelerin yanı sıra Farsça asıllı kelimeler de kullanılmıştır. “أَسَدَلِ الْحَرْبِ” “تَحَيَّرَ لِفِرَاقِ ذَلِكَ” ve “لَقَدْ عَلِمُوا أَنَّ الطَّارِمَةَ عَالِيَةً”, “بَطُلَ الْجَنُكُ لَمَّا انْقَطَعَتْ أَوْتَارُ أَنْهَارِهِ”, “قُنْدُسُهُ” “تَحْتِ” cümlelerinde geçen “طارمة”, “جنك”, “قندس” ve “تخت” kelimeleri Farsça asıllı kelimelerdir.

Risâlede; Kur'an-ı Kerim'den sure isimleri, şahıs ve mekân isimleri gibi özel isimler tevriye yoluyla kullanılmıştır. Bu kullanımların bazı örnekleri şu şekildedir:

“و قد سَتَرُوا بُرُوجَهَا مِنَ الطَّارِقِ بِتِلْكَ السَّتَائِرِ” cümlesinde kalenin burçları (بروجها) ve şehri kuşatan düşmanı (الطارق) karşılayan kelimeler aynı zamanda sure ismi olup özel isimlerdir. “ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ لَمَّا غُلِقَ عَلَيْهِمُ بَابُ الْفَرَجِ” cümlesinde özel bir isim olan Bâbü'l-Ferec kurtuluş kapısı anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. “و كُسِرَ الْخُلُخَالُ لَمَّا قَامَ الْحَرْبُ” cümlesinde ziynet eşyası olarak ifade edilen “halhal” kelimesi bir nehir ismi olup özel isimdir. “و رَثِيْتُ لِلنِّسَاءِ وَ قَدْ فَقَدْتُ بَعْدَ تِلْكَ الْأَنْعَامِ مَائِدَةً” sahip olduğu nice nimetten (الأنعام) sonra sofralarını (مائدة) kaybeden kadınlardan bahsedilen cümlede sure isimleri olan “En'am” ve “Mâide” kelimeleri kullanılmıştır.

³⁰⁹ el-Fâhûrî, el-Câmi fî târîhi 'l-edebi 'l-kadîm, 877.

و قد وقعت “ ve “و قد سعرت النار”, “خرج من دياره حذر الموت”, “قامت قيامة حربها” Risâlede “فيه الواقعة” gibi kalıplaşmış ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Risâlede kullanılan kelimeler açık ve anlaşılır olmasına rağmen, risâlenin söz sanatlarına boğulması anlamda kapalılığa yol açmıştır.

Belirli bir sürede -bir gün içerisinde- gerçekleşen olayların anlatıldığı risâlede bir durumu dinleyene bildirmek (lâzım-ı haber) amacıyla kullanılan haberî cümleler³¹⁰ hakimdir. Cümleler yazarın izlenimlerinden ve gözlemlerinden bahsettiği için çoğu zaman “وصلت”, “لم”, “ما”, “انتهيت”, “وجدت”, “قلت”, mazi fiilleri ile başlar. Haberî cümlelerde, olumsuzluk ekleri “لا” ve “إلا” ile yapılan kasr üslubu sıklıkla görülür. Haberî cümlelere kıyasla risâlede daha az bulunan inşâî cümleler, (bilgi vermeyi amaçlamayan, doğru ve yalan olma ihtimali bulunmayan cümleler)³¹¹ büyük oranda taaccüp ifadeleridir. Taaccüp üslubu genelde “كم”, “الخبرية” kullanımı yoluyla oluşturulmuştur.

İbn Hicce risalesinde kendisinden bahsederken üçüncü tekil şahıs (هو) ve birinci tekil şahıs (انا) eklerini birlikte kullanmıştır. “فَنَظَرَ الْمَمْلُوكُ إِلَى قُبَّةٍ يَلْبَغَا وَقَدْ طَارَ بِهَا طَيْرُ الْحَمَامِ، وَجَثَّتْ” “حَوْلَهَا تِلْكَ الْأَسْوَدُ الضَّارِيَةُ فَتَطَيَّرْتُ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ مِنَ الْقُبَّةِ وَالطَّيْرِ وَتَعَوَّذْتُ بِالْعَاشِيَةِ” cümlesinde üçüncü tekil şahıstan birinci tekil şahısa geçiş açıkça görülmektedir.

Risâle metninde nahiv iktibaslarına da rastlanır. Nitekim Memlûkler döneminde kaleme alınan eserlerde nahiv ilminden iktibasta bulunmak yaygın hale gelmiştir.³¹² “وقد دخل صبري”, “وضاع من غير تورية عطره”, “دخلت القبيبات التي صَغِرَ اسمها من اجل التحبيب”, “بعد إن في خبر كان” ve “وَسَمَحْتُ بعد ذلك بالعين واستخدمتُ فقلتُ: {بسم الله مجراها}” cümlelerinde nahiv ve belâgata dair terimler kullanılmıştır.

³¹⁰ Ahmed Maṭlûb, *Mu‘cemu’l-muṣṭalahâti’l-belâğhiyye* (Lübnan: Dâru’l-‘Arabiyye lil-Mevsû‘ât, 2006), 2/464.

³¹¹ Sadeddin Teftâzânî, *el-Muṭavvel*, thk. Abdulhamid Hendâvî (Lübnan: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1971), 406.

³¹² Musa Paşa, *el-Edeb fî bilâdi’s-Şâm ‘uşuru’z-Zenkiyyîn ve’l-Eyyûbiyyîn ve’l-Memâlik*, 626.

İbn Hicce Kur'an-ı Kerim'den, hadis-i şeriflerden, deyimler, meseller ve Arap şiirinden yararlanmak suretiyle risâlesinin üslubunu zenginleştirmiştir. Risâleye ciddi bir tesiri olduğu için zikredilen bu unsurların ayrı başlıklar altında ayrıntılı olarak incelenmesi uygun görülmüştür.

2.4.2.1. Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerden Yararlanma

İktibas, yazarın şiir veya nesir türünde kaleme aldığı eserlerinde lafzı güzelleştirmek, ifade ettiği fikri pekiştirmek maksadıyla Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerden alıntı yapmasıdır.³¹³ Mesellerden yapılan alıntılar da iktibas kapsamında değerlendirilebileceği görüşü öne sürülmüştür.³¹⁴ Memlûkler döneminde kaleme alınan risâlelerin üslubu, Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerden iktibasta bulunmak suretiyle güzelleştirilmiş ve süslenmiştir.

Ayet ve hadislerden yapılan iktibasların Memlûkler dönemi edebiyatçılarının eserlerinde sıklıkla görülmesinin iki ana sebebi vardır. Bu sebeplerden ilki edebiyatçıların genç yaştan itibaren aldıkları dini eğitim ve kültür, diğeri ise bu dönemde meydana gelen büyük çaplı olayların edebi eserler üzerindeki etkisidir. Nitekim bu dönemde Haçlı Savaşları'nda kazanılan zaferlerden övgüyle bahsedilmesi esnasında iktibas sanatının kullanımı bir zaruret haline gelmiştir.³¹⁵ Memlûkler döneminde kaleme alınan risâlelere hâkim olan bu üslup özelliğine İbn Hicce el-Hamevî'nin "*Yâkûtu'l-keîâm fî nâriş-Şâm*" adlı risâlesinde de rastlanır. Nitekim İbn Hicce'nin, on üç sayfadan oluşan risâlesinin yaklaşık olarak bütün paragraflarında ayetlerden alıntılar yapmak suretiyle iktibas sanatını kullandığı görülmektedir.

İbn Hicce Kur'an-ı Kerim'den alıntılacağı ayetleri bağlama uygun bir şekilde risâle metnine yerleştirmiştir. Yararlandığı birtakım ayetlerin başında "Yüce Allah'ın buyurduğu gibi" ifadesini kullanmak suretiyle alıntılacağı ifadenin bir ayet olduğuna vurgu yapmıştır. Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerifler veya mesellerden yapılan alıntılar "iktibas" olarak adlandırılması için alıntının kaynak gösterilmeksizin yapılması gerekir. "Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmuştur", "Yüce Allah şöyle buyurmuştur", "Hz. Peygamber buyurdu ki" "Hadis-i şeriflerde şöyle zikredilmiştir." gibi ifadelerle yapılan alıntılar iktibas olarak kabul edilmez.³¹⁶

³¹³ Teftâzânî, *el-Muṭavvel*, 723-724; Ali el-Cârim - Mustafa Emin, *el-Belâgatü'l-vâdîha* (Kahire: Dâiretü'l-Maârif, ts.), 270.

³¹⁴ el-Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye ususuha ve 'ulûmuha ve fînunuha*, 2/536; Bahâeddin es-Subkî, *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîşi'l-Miftâh*, thk. Abdulhamid Hindavi (Lübnan: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 2003), 2/232.

³¹⁵ Musa Paşa, *el-Edeb fî bilâdi ş-Şâm 'uşuru'z-Zenkiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, 625-626.

³¹⁶ Teftâzânî, *el-Muṭavvel*, 723.

Bu sebeple risâlede Kur'an-ı Kerim'den alındığı açıkça belirtilen alıntılar iktibas kapsamında değerlendirilmemiştir. Risâle metninde Kur'an ayetlerinin bu tür kullanımına dair örnekler şu şekildedir:

" وَرُكِّضْتُ فِي مَيْدَانِ الْحَصَى فَوُجِدْتُ أَرْكَانَهُ كَمَا قَالَ تَعَالَى: {وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ} "

*"Ardından Haşâ Meydanı'na koştum ve meydanın dört bir yanının- Allah'ın buyurduğu gibi- yakıtı insanlar ve taşlar olan alevler [ile kaplı olduğunu] gördüm."*³¹⁷

Yangında yanan Hasa Mahallesi'nin durumunun tasvirinde Bakara suresinde cehennemi tasvir etmek için kullanılan "وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ" "yakıtı insanlar ve taşlar olan alevler"³¹⁸ ifadesi kullanılmıştır. İbarenin başında bulunan "كما قال تعالى" ifadesi sebebiyle ibare iktibas kapsamında değerlendirilmemiştir.

"فَمَا مِنْهُمْ إِلَّا مَنْ هَمَى شَأْنُهُ عَلَى صَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ، وَآخِرُ قَدْ اسْتَعْنَى بِشَأْنِ نَفْسِهِ، فَهُمْ كَمَا قَالَ اللَّهُ: {لِكُلِّ أَمْرٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ} "

*"Onlardan kimi [kendini kurtarıırken] eşi ve çocuklarından ayrı düştü, kimi kendi derdinden başkasını göremedi. Allah'ın buyurduğu gibi o gün her birinin başkalarına bakmayı engelleyecek dertleri vardı."*³¹⁹

İlk örnekle benzer şekilde, yangın esnasında kendi canlarını kurtarma derdine düşen, kaçarken eşlerini ve çocuklarını unutan insanların durumunu tarif ederken Abese suresinde kıyamet günü insanların halini tarif eden "لِكُلِّ أَمْرٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ" "Her birinin başkalarına bakmayı engelleyecek dertleri vardı"³²⁰ ayeti kullanılmıştır. Ayetin başında ilk örnekle benzer şekilde "كما قال الله" ibaresi bulunmaktadır.

³¹⁷ el-Hamevî, *Qahvetu'l-inşâ*, 450.

³¹⁸ el-Bakara 2/24

³¹⁹ el-Hamevî, *Qahvetu'l-inşâ*, 453.

³²⁰ Abese 80/37

“Yüce Allah şöyle buyurmuştur” ifadesi açıkça kullanılmadığı fakat yapılan alıntının Kur’ an-ı Kerim’den olduğuna dair ipuçlarının bulunduğu alıntılar da vardır. Bu alıntıların örnekleri şu şekildedir:

"وَنَظَرْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْقُلْعَةِ الْمَحْرُوسَةِ، وَقَدْ قَامَتْ قِيَامَةٌ حَرْبِيَّ حَتَّى قُلْنَا: {أَزِفَتْ
الْآزِفَةُ} وَ قَدْ سَتَرُوا بِرُوجِهَا مِنَ الطَّارِقِ بَيْتَكَ السَّتَائِرِ وَهُمْ يَتْلُونَ: {لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ
اللَّهِ كَاشِفَةٌ}."

Ardından korunaklı kaleye baktım. Savaş kıyameti kopmuştu ta ki ‘yaklaşmakta olan (kıymet) iyice yaklaştı’ dedik. [Kaleyi savunan] askerler kalenin burçlarını düşmana karşı örtmüş, ‘Onu Allah’tan başka açığa çıkaracak yoktur’ ayetini okuyorlardı.”³²¹

Necm suresinde yaklaşmakta olanın (Kıyamet’in) yaklaştığını ve onu (Kıyamet gününü) Allah’tan başka hiç kimsenin ortaya çıkaramayacağını ifade eden “أَزِفَتْ الْآزِفَةُ” “Onu Allah’tan başka açığa çıkaracak yoktur” ile “ليس لها من دون الله كاشفة” “Yaklaşmakta olan (kıymet) iyice yaklaştı” ayetleri, Şam kalesinde gerçekleşen çatışmalar esnasında sona yaklaştıklarını hisseden askerler tarafından okunmuştur. Askerler bu ayeti okuyarak Allah’tan başka hiç kimsenin kendilerine güç yetiremeyeceğine ve düşmanların kale burçlarını aşamayacağına inandıklarını söylemektedirler. Ayet, askerlerin söyledikleri bir söz olarak değerlendirilirse hakiki anlamda kullanılmadığı için iktibas kapsamında değerlendirilme ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber askerlerin bu ayeti okuduklarını ima eden “وهم يتلون” ifadesi, ibarenin Kur’an-ı Kerim’den alındığına işaret etmektedir. Bu durumda alıntıyı iktibas kapsamında değerlendirmek mümkün olmayacaktır. Aynı durum diğer örneklerde de gözlenmektedir.

"وَتَأَمَّلْتُ أَهْلَ الْبَلَدِ وَهُمْ يَتْلُونَ لِأَهْلِ الْبَلَدِ فِي سُورَةِ الْفَتْحِ وَلِلْمُحَاصِرِينَ: {وَجَعَلْنَا مِنْ
بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا}"

³²¹ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 452.

³²² en-Necm 53/57-58

*“Kendilerine [yardımcı olması için] Fetih Suresi’ni, şehri kuşatan askerlere karşı ise ‘Onların önlerine ve arkalarına bir set çektik’ ayetini okumakta olan insanları dikkatle izledim.”*³²³

Şam halkı düşmandan korunmak için kendilerine Fetih Suresi’ni, kaleleri kuşatan düşmana karşı ise Yasin suresinden “وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا” *“Onların önlerine ve arkalarına set çektik”*³²⁴ ayetini okumaktadırlar.

" فَوَجَدْتُ كَلًّا قَدْ مَحَتِ النَّارُ آثَارَهُ، وَأَهْلُهُ يَتَلَوْنَ: {قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِ وَمِنْ التَّجَارَةِ} "

*“Gördüm ki alevler (dükkanların) izlerini silip atmış, halk: ‘Allah’ın yanında olan, eğlence ve ticaretten daha hayırlıdır’ ayetini okumaktaydı.”*³²⁵

Yangın bölgedeki dükkanların izlerini yok edince büyük bir üzüntüye kapılan dükkân sahipleri “قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِ وَمِنْ التَّجَارَةِ” *“De ki: Allah’ın katındaki mükafat eğlence ve ticaretten daha hayırlıdır.”*³²⁶ diyerek (ayetini hatırlayarak) kendilerini teselli etmektedir.

" وَ عَلِمَ الْقَوَّامُ وَ الْقَاعِدُونَ بَارَاضِهِ أَنَّهَا {سَاءَتْ مُسْتَقَرًّا وَ مُقَامًا} وَ تَلَى عَلَى بَيْتِ نَارِهِ {قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَ سَلَامًا} "

*“Emevîyye Camii’nde ayakta bulunan ve oturan herkes oranın ne kötü bir yer ve ne kötü bir durak olduğunu anladı, ateşlere karşı ‘Ey ateş serin ve selamet ol dedik’ ayetini okudu.”*³²⁷

Emevîyye Camii’nin içerisinde bulunanlar oranın yaşanacak bir yer olmadığını fark etmiş, camiyi kaplayan alevlere karşı “قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَ سَلَامًا” *“Ey ateş (İbrahim’e karşı) serin ve selamet ol dedik”*³²⁸ ayetini okumuşlardır.

³²³ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu’l-inşâ*, 453.

³²⁴ Yâsîn 36/9

³²⁵ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu’l-inşâ*, 453.

³²⁶ el-Cum’a 62/11

³²⁷ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu’l-inşâ*, 457.

³²⁸ el- Enbiyâ 21/69

İbn Hicce yararlandığı diğer ayetleri ise olay örgüsüne ve anlam bütünlüğüne uygun olarak risâle metnine ustaca yerleştirmiş, bu ayetleri Kur'an-ı Kerim'den aldığına dair bir imada bulunmamıştır. Kur'an-ı Kerim'den alındığına dair bir işaret bulunmayan alıntılar iktibas kapsamında değerlendirilmiştir. Risâle metnine uyarlanarak kullanılan iktibasların en güzel örneklerinden birisi şu cümledir:

" وَكَلَّمَا دَعَاهُ قَوْمُهُ لِمُسَاعَدَتِهِمْ عَلَى الْحَرِيقِ نَادَاهُمْ وَقَدْ عَدِمَ الْإِصْطِبَارُ: {وَيَا قَوْمِ مَالِي
أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَاةِ وَتَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ}."

*"Halk onu yangına karşı kendilerine yardım etmesi için çağırdıkça sabırsız bir halde onlara 'Ey kavmim size ne oluyor ben sizi kurtuluşa çağırırken siz beni ateşe çağırıyorsunuz' dedi."*³²⁹

Yangın esnasında kaçmakta olan fakat diğer insanlar tarafından kendilerine yardım etmesi için çağırılan Şamlı, kendisine seslenen insanlara yangından kaçıp kurtulmak isterken neden kendisini ateşe çağırdıklarını sormaktadır. Bu cümlede Mü'min suresinde halkını imana davet eden bir müminin ifadeleri olarak zikredilen " وَيَا قَوْمِ مَالِي أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَاةِ وَتَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ " *"Ey kavmim! Ben sizi kurtuluşa davet ederken siz neden beni ateşe çağırıyorsunuz?"*³³⁰ ayetinden iktibas vardır.

İktibas yapan yazar alıntı yaptığı metni, değiştirmeden ya da ufak değişiklikler yaparak kullanabilir.³³¹ Bu değişiklikler metnin lafzında görülen eksiltme ve ekleme, takdim ve tehirler şeklinde tezahür eder. İbn Hicce risâlesinin büyük bir kısmında ayetleri değiştirmeden iktibas etmiştir. Lafızda değişikliğe gidilmeden yapılan bir iktibas örneği şu şekildedir:

"كَمْ طَلَبُوا فَتَحَهُ فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ طَاقَةً، {وَضُرِبَ بَيْنَهُم بِسُورٍ لَهُ بَابٌ، بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ
وَزَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ}."

³²⁹ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 254.

³³⁰ el-Mü'min 40/41

³³¹ Muhammed Ahmed Kasım - Muhyiddin Dîb, *'Ulûmu'l-Belâğa* (Lübnan: el-Müessese'l-Hadîse lil-Kitâb, 2003), 127.

“Kapıyı ne kadar açmak isteseler de güç yetiremediler. Şehir halkı ile ‘aralarına kapısı olan bir sur çekilmişti ki bu surun içinde rahmet, dış tarafında ise azap vardır.’”³³²

İbn Hicce, Şam şehrini kuşatan askerlerin surları aşmaya çalıştıklarını fakat kaleye sığınan halk ile aralarında dışındakilere azap, içindekilere güven veren bir sur bulunması sebebiyle başarılı olamadıklarını anlattığı cümlede kullandığı ayeti³³³ hiç değiştirilmeden olduğu gibi iktibas etmiştir.

İktibas ettiği ayetlerin bazılarında ise cümleye uyum sağlaması için ufak değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikleri; fiilin zamanını değiştirmek, belirli harfi cerleri eklemek ya da çıkartmak, ayette olmayan birkaç kelimeyi ayete eklemek veya ayette bulunan bir kelimeyi ayetten çıkartmak, kelimenin marife ve nekralığını (belirliliğini) veya cümledeki görevini (irabını) değiştirmek yoluyla yapmıştır. Bu değişikliklerin daha kolay izlenebilmesi için iktibas edilen ayetlerin risâle metnindeki halleri ile orijinal halleri kıyaslanarak aşağıda gösterilmiştir.

Ayeti Kerime	Risâle Metni
وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ ³³⁴	وَأَصْبَحَ أَهْلُهُ فِي خُسْرٍ، وَكَيْفَ لَا وَقَدْ صَارَ عِبْرَةً لَأَهْلِ الْعَصْرِ ³³⁵
فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِالْأَسِنَّةِ جِدَادٍ ³³⁶	وَطَبِخَتْ قُلُوبُ أَهْلِهَا كَمَا تَقَدَّمَ عَلَى نَارَيْنِ وَسَلِقُوا مِنَ الْأَسِنَّةِ بِالْأَسِنَّةِ جِدَادٍ ³³⁷
وَإِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ وَإِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ ³³⁸	وَإِلَى كَوَاكِبِ الْأَسِنَّةِ وَقَدْ انْتَثَرَتْ، وَإِلَى قُبُورِ الشُّهَدَاءِ وَهِيَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِ الْخَيْلِ قَدْ بُعْثِرَتْ ³³⁹

³³² el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453.

³³³ el-Hadîd 57/13

³³⁴ el-Asr 103/1-2

³³⁵ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 450.

³³⁶ el-Aḫzâb 33/19

³³⁷ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 451.

³³⁸ el-İnfitâr 82/2-3-4

³³⁹ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 452.

وَقَدْ قَامَ كُلُّ إِلَى فِرْدَوْسَ بَيْتِهِ، فَاطَّلَعَ فِي سَوَاءِ الْبَحِيمِ ³⁴¹	فَاطَّلَعَ فَرَاةً فِي سَوَاءِ الْبَحِيمِ ³⁴⁰
فَأُعِيدُ مَا بَقِيَ مِنَ السَّبْعَةِ بِالسَّبْعِ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنِ الْعَظِيمِ ³⁴³	وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ ³⁴²
هَذَا وَكَمْ خَائِفٌ قَبْلَ الْيَوْمِ آوَيْنَاهُ بِهَا إِلَى رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ ³⁴⁵	وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً وَآوَيْنَاهُمَا إِلَى رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ ³⁴⁴
وَانْقَطَعَ ظَهَرُ ثَوْرًا فَأَهْلَكَ الْحَرثَ وَالتَّنْسَلَ بِقَطْعِهِ ³⁴⁷	إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرثَ وَالتَّنْسَلَ ³⁴⁶
فَصَارُوا لَا يَمْلِكُونَ حَبَّةً. طَالَمَا كَانَ أَهْلُهُ بِهِ فَاكِهِينَ ³⁴⁹	وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَى أَهْلِهِمْ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ ³⁴⁸
آنَسْتُ مِنْ جَانِبِ طُورِهِ نَارًا فَرَجَعَ إِلَيَّ ضِيَاءٌ حَسِي 351	فَلَمَّا قَضَى مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا ³⁵⁰
وَحَفِضَ النَّسْرُ جَنَاحَ الدُّلِّ ³⁵³	وَاحْفَظْ لَهُمَا جَنَاحَ الدُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ ³⁵²

³⁴⁰ es-Şâffât 37/55
³⁴¹ el-Ĥamevî, *Ķahvetu 'l-inşâ*, 454.
³⁴² el-Hicr 15/87
³⁴³ el-Ĥamevî, *Ķahvetu 'l-inşâ*, 455.
³⁴⁴ el-Mu'minûn 23/50
³⁴⁵ el-Ĥamevî, *Ķahvetu 'l-inşâ*, 455.
³⁴⁶ el-Bakara 2/205
³⁴⁷ el-Ĥamevî, *Ķahvetu 'l-inşâ*, 456.
³⁴⁸ el-Muţaffîfîn 83/31
³⁴⁹ el-Ĥamevî, *Ķahvetu 'l-inşâ*, 456.
³⁵⁰ el-Ķaşaş 28/29
³⁵¹ el-Ĥamevî, *Ķahvetu 'l-inşâ*, 458.
³⁵² el-İsrâ 17/24
³⁵³ el-Ĥamevî, *Ķahvetu 'l-inşâ*, 458.

و قد سُعِرَتِ النَّارُ وَ قَعَدَ لِحَرْبِهِمْ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ المَشْهُود ³⁵⁵	ذَلِكَ يَوْمَ مَجْمُوعٍ لَهُ النَّاسُ وَ ذَلِكَ يَوْمَ مَشْهُودٍ ³⁵⁴
وَاللَّيْلُ قَدْ أَنْطَفَأَتْ مَصَابِيحُ أَنْوَارِهِ وَعَسْعَسَ، حَتَّى أَيَقَنْتُ بِمَوْتِ الصُّبْحِ وَقُلْتُ لَوْ كَانَ فِي قَيْدِ الْحَيَاةِ تَنْفَسٌ ³⁵⁷	وَاللَّيْلُ إِذَا عَسْعَسَ وَالصُّبْحُ إِذَا تَنْفَسَ ³⁵⁶
وَكَيْفَ لِي بِدِيَارِ مِصْرَ مَرَاتَعاً وَمَلَاعِباً ³⁵⁹	أَرْسَلَهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعُ وَيَلْعَبُ ³⁵⁸
وَأَحْصَنُهَا فَلَعَةً بِالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ ³⁶¹	وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ ³⁶⁰

İbn Hicce Kur'an-ı Kerim iktibasının ciddi bir yer kapladığı risâlesinde farklı iktibas türlerini bir arada kullanmıştır. Hiç değiştirmeden iktibas ettiği ayetler ile ayetin lafzını değiştirerek iktibas ettiği ayetler iç içe geçmiş durumdadır. Bu tür iktibasın en dikkat çeken örneklerinden birisi şu şekildedir:

" لَوْ نَظَرْتُ إِلَى الْمُحَاصِرِينَ... لَقُلْتُ: {وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ}، وَإِلَى
كَوَاكِبِ الْأَسْنَةِ وَقَدْ انْتَثَرَتْ، وَإِلَى قُبُورِ الشُّهَدَاءِ وَهِيَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِ الْخَيْلِ قَدْ بُعْثَرَتْ،
وَإِلَى كَرِّ الْفَوَارِسِ وَفَرَّهَا لَقُلْتُ: {عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَأُخَّرَتْ}"

"...Askerleri görseydin 'Herkes yanında bir muhafız ve şahitle gelmiş' derdin.
Dört bir yana saçılmış mızrak uçlarını, atların ayakları altında dağılmış şehit
kabirlerini ve atlıların bir saldırıp bir geri çekildiğini görseydin 'Herkes neyi
önceleyip neyi geride bıraktığını anladı' derdin."³⁶²

³⁵⁴ Hûd 10/103

³⁵⁵ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453.

³⁵⁶ et-Tekvîr 81/17-18

³⁵⁷ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 461.

³⁵⁸ Yûsuf 12/12

³⁵⁹ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 451.

³⁶⁰ el-Burûc 85/1

³⁶¹ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 452.

³⁶² el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453-454.

İbn Hicce savaş meydanına bakan kimsenin bütün askerlerin binekleri ile geldiğini ve kılıçların savrulup şehitlerin dört bir yana düştüğünü göreceğini; atlıların saldırısına bakan kimsenin ise her insanın öne sürdüğü ve geride bıraktığı şeyleri anlayacağını söylediği parçada Kâf³⁶³ ve İnfitâr³⁶⁴ surelerinden iktibas yapmıştır.

İktibas, Kur'an-ı Kerîm ve hadisi şeriflerden yapılan alıntının anlamının değiştirilmeden kullanılması veya orijinal metinde taşıdığı anlam dışında başka bir anlamı ifade etmek üzere kullanılması suretiyle iki şekilde yapılır.³⁶⁵ İbn Hicce risâlesinde iktibas ettiği ayetleri nadiren hakiki anlamında kullanmıştır. Alıntılanan ayetin hakiki anlamında kullanıldığı iktibas örneklerinden bazıları şu şekildedir:

"وَأَنْدَهَشْتُ لِئَلَّكَ الْأَنْفُسِ الَّتِي مَاتَتْ مِنَ الْخَوْفِ، وَهِيَ تَسْتَغِيثُ بِالَّذِي {أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ}"

*"Kendisini ilk kez yaratan ve her şeyi bilen [Allah'tan] yardım dileyerek korkudan can veren insanları görünce dehşete kapıldım."*³⁶⁶

Yangın sebebiyle korkan insanların "أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ" *"Kendilerini yaratan ve yarattığı her canlıdan haberdar olan (Allah'a)"*³⁶⁷ sığındıklarını anlattığı cümlede İbn Hicce ayet-i kerimeyi hakiki anlamında kullanmıştır.

"فَأُعِيدُ مَا بَقِيَ مِنَ السَّبْعَةِ بِالسَّبْعِ {الْمَثَانِي وَالْقُرْآنِ الْعَظِيمِ}"

*"Seb'a Mahallesinden geriye kalanları [koruması için] 'tekrar tekrar okunan yedi ayet (Fatih Suresi) ve yüce Kur'an'ı' okuyarak Allah'a dua ettim"*³⁶⁸

Seb'a Mahallesi'nin başına gelen felaket sebebiyle üzüldüğünü ve mahalleyi korumak için Kuran'dan ayetler okuduğunu belirttiği cümlede "الْمَثَانِي وَالْقُرْآنِ الْعَظِيمِ" *"yedi ayet ve Kur'an-ı Kerim"*³⁶⁹ ibaresini hakiki anlamında kullanmıştır.

³⁶³ Kâf 50/21

³⁶⁴ el-İnfîtâr 82/5

³⁶⁵ İbn Hicce el-Hamevî, *Hizânetu'l-Edeb ve Gâyetu'l-Ereb*, thk. Kevkeb Veyâb (Lübnan: Dâru Şâdir, 2001), 4/359.

³⁶⁶ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 254.

³⁶⁷ Yâsîn 36/79

³⁶⁸ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 455.

³⁶⁹ el-Hicr 15/87

İbn Hicce risâlede iktibas ettiği ayetleri çoğunlukla hakiki anlamının dışında, farklı anlamlar ifade etmek için kullanmıştır. Bu iktibaslara örnek olarak şunlar zikredilebilir:

"وَكَمْ رُئِيَ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ {وَجْوهٌ يَوْمئذٍ خَاشِعَةٌ عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ تَصْلَى نَارًا حَامِيَةً}"

"O gün korkuya kapılmış, çalışmış ama yorulmuş, ateşten kaçışı olmayan nice yüz görüldü."³⁷⁰

Kıyamet gününde korku ve dehşet içerisindeki insanların yüz ifadelerini betimleyen "korkuya kapılmış, çalışmış ama yorulmuş, ateşten kaçışı olmayan nice yüz"³⁷¹ ayeti yangından kaçan kişilerin yüz ifadelerini anlatmak için kullanılmıştır.

"وَقَدْ نَادَتْهُمْ النَّارُ بِلِسَانِهَا مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ: {آتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ}."

"Ateş lisanı haliyle onlara uzaktan 'Bana demir kütlelerini getirin' diye bağırırmaktaydı."³⁷²

Hiz. Zülkarneyn'in set yapmak için insanlardan demir istediği kıssada geçen "آتُونِي زُبَرَ" ayeti demirciler çarşısını saran ateşin demirleri yutmak istemesini ifade etmek amacıyla mecazi anlamda kullanılmıştır.

"وَكَمْ رَجُلٍ تَلَا عِنْدَ لَهَبٍ بَيْتَهُ: {تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ، وَخَرَجَ هَارِبًا} {وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ}."

"Nice adam alevler içinde kalmış evinin yanında 'Elleri kurusun bu alevlerin' dedi. Nice adam eşi yanarken evinden kaçtı."³⁷⁴

Hiz. Peygamber'e eziyet eden Ebu Leheb ve karısının cehennemdeki hallerini tasvir eden ayetler³⁷⁵ yangından kaçan halkın durumunu tasvir etmek için kullanmıştır. Bu cümlede Kur'an-ı Kerim'de belirli bir olayı anlatan ayetlerin risâle metninde sıralı olarak başka bir olayı anlattığı görülmektedir.

³⁷⁰ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 451.

³⁷¹ Gâşîye 88/3

³⁷² el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 451.

³⁷³ el-Kehf 18/97

³⁷⁴ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 451.

³⁷⁵ el-Leheb 111/1-4

"طَالَمَا كَانَ أَهْلُهُ بِهِ فَاكِهِينَ... وَلَكِنَّهُمْ {اعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْ} فَقَالُوا: {وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ}."

*"Rabve sakinleri nimetler içinde [yaşıyor] idiler. ... Fakat suçlarını itiraf ettiler ve 'Boş şeylere dalanlarla birlikte biz de dünyanın aldatıcı zevklerine dalıp gittik' dediler."*³⁷⁶

Cehennemliklerin kıyamet günü pişmanlıklarını belirtmek için söyledikleri sözleri dile getiren ayetler³⁷⁷, yangın sebebiyle eski güzelliğini kaybeden Şam mesirelerinde yaşayan halkın pişmanlığını ve özlemini belirtmek için kullanılmıştır. Yazarın tek bir cümlede iki farklı sure ve farklı bağlamdan ayetleri bfrbiri ardınca iktibas ettiği dikkat çekmektedir.

Risâlesinde çok sayıda ayetten iktibasta bulunan İbn Hicce hadislerden de iktibasta bulunmuştur. Hadislerden yapılan iktibasların sayısı ayetlerden yapılan iktibaslara kıyasla oldukça azdır. Risâlede kullanılan hadis iktibasının örneklerinden birisi şöyledir:

"وَنَظَرْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْعَشِيرِ وَقَدْ اسْتَحَلَّ فِي ذِي الْحِجَّةِ الْمُحَرَّمِ، وَحَمَلَ كُلُّ قَيْسِيٍّ يَمَانِيًّا وَتَقَدَّمَ، فَجَزَعَ النِّسَاءَ وَقَدْ أَنْكَرَنَ مِنْهُمْ هَذَا الْأَمْرَ الْعَسِيرَ، فَقُلْتُ: وَغَيْرُ بَدْعٍ لِلنِّسَاءِ إِذَا أَنْكَرَنَ الْعَشِيرُ"

*"Ardından savaşın haram olduğu Zilhicce ayında hürmeti çiğnenen eşlere baktım. Her Kaysî [Arabı] bir yemânî kılıcı kuşanmış ve ileri atılmış, kadınlar [onların] bu çetin işi [yapmalarını] kabul edememişlerdi. O zaman dedim ki "kadınların eşlerini (eşleri tarafından yapılan iyiliği) inkâr etmeleri ilk defa görülen bir durum değildir."*³⁷⁸

Haram aylardan birisi olan Zilhicce ayında Şam'ın düşmanların saldırısına uğradığından ve Kays kabilesine mensup bütün Arapların kılıç kuşandığından bahseden İbn Hicce kadınların bu durumdan korkarak bu durumu kabullenemediğini söylemiş, hadis-i şeriften iktibas yaparak kadınların inkarcılığının yeni ve şaşırlacak bir durum olmadığını belirtmiştir. İktibas yaparken lafzında değişiklikler yaptığı hadis-i şerifin metni şu şekildedir:

³⁷⁶ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 456-457.

³⁷⁷ el-Mülk 67/11, el-Müddeşsir 74/45

³⁷⁸ el-Hamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453.

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: أُرِيتُ النَّارَ فَإِذَا أَكْثَرُ أَهْلِهَا النِّسَاءُ، يَكْفُرْنَ. قِيلَ: أَيْكْفُرْنَ بِاللَّهِ؟ قَالَ: يَكْفُرْنَ الْعَشِيرَ، وَيَكْفُرْنَ الْإِحْسَانَ، لَوْ أَحْسَنْتَ إِلَى إِحْدَاهُنَّ الدَّهْرَ، ثُمَّ رَأَتْ مِنْكَ شَيْئًا، قَالَتْ: مَا رَأَيْتُ مِنْكَ خَيْرًا قَطُّ³⁷⁹

Edebi bir metinde mesellerden yapılan alıntılarının da iktibas kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.³⁸⁰ Kimi edebiyatçılar mesellerin telmih sanatı kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini söylese de³⁸¹ telmih sanatını iktibasın bir çeşidi olarak değerlendirenler de bulunmaktadır.

İbn Hicce risâlesinde Kur'an-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerden yaptığı iktibasların yanı sıra bir tanesi Antik Yunan'da yaşamış bir filozof olan Aristo'dan (الزيادة في الحد نقص في) قد يخبو الزناد وقد يکبو ()³⁸² diğerleri anonim Arap kültüründen alınmış mesellerden de (المحدود) (جرى القلم في اللوح، وأشهر من علم، والجواد) iktibasta bulunmuştur. Meseller tam bir cümle olarak alıntılı olduğu ve meselin yalnızca bir parçasının zikredilmesi yoluyla mesele telmihte bulunma söz konusu olmadığı için risâle metninde geçen meseller iktibas sanatı kapsamında değerlendirilmiştir. Mesellerden bir tanesinin alıntılama esnasında mesel olduğu belirtilmiştir.

"وَكَمْ دَارُوا بِقَمَحِهَا خِيفَةً مِنْ طَاحُونِ النَّارِ فَلَمْ يَسْلَمْ، فَصَدَّقْتُ الْمَثْلَ بِأَنَّ الْقَمَحَ يَدُورُ وَيَجِيءُ إِلَى الطَّاحُونِ"

"[Halk] yangın değirmeninden korkup buğdayların etrafında dönüp durdu ancak [buğdayları ateşten] kurtaramadılar. Böylece "Buğday döner dolaşır değirmene geri döner" sözünün doğru olduğunu anladım."³⁸³

³⁷⁹ Ebû Abdullâh Muhammed el-Buhârî, *Şahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Bağâ (Dimaşk: Dâru İbn Keşîr, 1993), 1/15.

³⁸⁰ es-Subkî, *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîsi'l-Miftâh*, 2003, 2/333; el-Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye ususuha ve 'ulûmuha ve fînuhuha*, 2/536.

³⁸¹ es-Subkî, *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîsi'l-Miftâh*, 2003, 2/333; İbn Hicce el-Hamevî, *Hzânetu'l-Edeb ve Gâyetu'l-Ereb*, thk. Veyâb Kevkeb (Beyrut: Dâru Şâdır, 2001), 3/5.

³⁸² Yusuf el-Bustânî, *Emsâlu's-şarık ve'l-ğarb* (New York: Müessesetü Hindavî, 2015), 94.

³⁸³ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 451.

Şam halkının ekinlerini ateşten korumak istedikleri fakat başarısız oldukları ifade edilen bu cümlede “القمح يدور و يجيء الى الطاحون”³⁸⁴ deyimini kullanılmıştır. Diğer meseller ise risâle metnine doğrudan yerleştirilmiştir.

2.4.2.2. Arap Şiirinden Yararlanma (Tazmîn)

İbn Hicce risâlesini Arap şiirinden alıntılar yapmak suretiyle zenginleştirmiştir. Alıntılanan şiirler büyük oranda Cahiliyye, Abbâsîler ve Memlûkler dönemi şairlerine aittir. Sayıca çok olmamakla birlikte şairi bilinmeyen; “من قال”, “كقول القائل” ifadeleriyle alıntılanmış şiirler de bulunmaktadır.

İbn Hicce Cahiliyye dönemi şairlerinden yalnızca İmruülkays (ö. 540 dolayları) ve Hânsâ’dan (ö. 24/645) tazminde bulunmuştur. İmruülkays’ın muallakasının matlaı “قَفَا نَبْكَ”³⁸⁵ yangın sebebiyle sahipleri kaçan evlerin dilinden söylenmiştir:

"فَانْشَدَ لِسَانُ الْحَالِ: قَفَا نَبْكَ مِنْ ذِكْرِ حَبِيبٍ"

“Evlerin lisanı hali şöyle diyordu: ‘Durun sevgilinin hatırasına ağlayalım.’”³⁸⁶

Hânsâ’nın (ö. 24/645) “زاي” kafiyesi ile yazdığı bir kasidesinden alınan, savaşa giden herkesin göreceği zararı göze alması gerektiğini ifade eden “و من ظن ممن يلاقي الحروب بأن لن”³⁸⁷ “Savaşa karışıp da zarar görmeyeceğini sananlar ne olmayacak bir şey diler.” beyti savaşa katılan askerlerin durumunu ifade ederken kullanılmıştır:

" فَقَالَ لِسَانُ الْحَالِ: وَ اللَّهُ مَا كَذَبَ وَ لَكِنَّهُ قَدْ يَخْبُو الرِّنَادُ وَ يَكْبُو الْجَوَادُ وَ قَدْ

يُصَابُ الْفَارِسُ بِالْعَيْنِ الَّتِي تَغْمِرُ قَنَاتَهُ غَمْرًا

³⁸⁴ Abdurrahman et-Titrikî, *Cemheretu 'l-emşâli 'l-Bağdâdiyye* (Bağdad: Dâru'l-Vaṭaniyye, 1987), 2/426.â

³⁸⁵ Ebi Abdullah el-Hüseyn ez-Zevzenî, *Şerhu 'l-mu'allakâti's-seb'a* (Beyrut: Dâru'l-İlmiyye, 1992), 13.

³⁸⁶ el-Hamevî, *Ḳahvetu 'l-inşâ*, 450.

³⁸⁷ *Enîsu 'l-cülesâ' fî şerhi divânî 'l-Hânsâ'*, thk. Luvîs Şeyho (Beyrut: el-Matba'atu'l-Kâşûlîkiyye, 1896), 146.

وَمَنْ ظَنَّ أَنْ سَيَلَا فِي الْحُرُوبِ وَأَنْ لَا يُصَابَ فَقَدْ ظَنَّ عَجْزًا

“[Bunun üzerine] lisan-ı hal dedi ki: Allah’a yemin olsun ki [bu sözleri söyleyen şair] yalan söylemedi ancak kıvılcım sönebilir, küheylan tökezleyebilir ve bazen yiğit kimseye, mızrağına atılan bir bakıştan nazar değebilir.

Savaşa karışıp da zarar görmeyeceğini sananlar ne olmayacak bir şey diler.”³⁸⁸

İbn Hicce en çok Abbâsîler dönemi şairlerinden alıntı yapmıştır. Şiirlerinden alıntı yapılan Abbâsî şairleri şunlardır: Ebu Nüvâs (ö. 198/813 [?]), Buhturî (ö. 284/897), Ebu Temmâm (ö. 231/846), Mütenebbî (ö. 354/965), İbn Dehhan el-Mevsîlî (ö. 521/1127), İbnü’l-Cevzi (ö. 597/1201), İbnü’l-Fârız (ö. 632/1235). Abbâsîler dönemi şairlerinden yapılan tazminlerin bir örneği şu şekildedir:

" وَ تَذَكَّرَ الْمَنْبِرُ عِنْدَ قَطْعِ الْمَاءِ أَوْقَاتَهُ بِالرَّوْضَةِ وَ تَكَدَّرَتْ أَفْرَاحُهُ لَمَّا ذَكَرَ أَيَّامَهُ بِتِلْكَ الْغَيْضَةِ وَ انْشَدَ مِنْ شَوْقِهِ:

لَوْ أَنَّ مُشْتَقًّا تَكَلَّفَ فَوْقَ مَا فِي وَسْعِهِ لَسَعَى إِلَيْكَ الْمَنْبِرُ

“Su kesildiği zaman [Emevîyye Camii’nin] minberi, bahçede geçen günlerini hatırladı. O ağaçlıktaki günlerini hatırlayınca neşesi yok oldu ve özlemle terennüm etti:

‘Eğer özleyen, gücünün ötesinde bir şey yapabilseydi,

Sana ulaşmak için minber bile yürürdü.”³⁸⁹

Emevîyye Camii’nin minberini tasvir ederken Buhturî’nin (ö. 284/897) Halife Mutevekkil’e yazdığı methiyesinde bayram namazına giden halifenin alayını tasvir etmek için kullandığı “فلو أن مشتاقا تكلف فوق ما في وسعه لسعى إليك المنبر” “Eğer özleyen, gücünün

³⁸⁸ el-Hamevî, *Qahvetu’l-inşâ*, 457.

³⁸⁹ el-Hamevî, *Qahvetu’l-inşâ*, 458.

ötesinde bir şey yapabilseydi, sana ulaşmak için minber bile yürürdü”³⁹⁰ beyitlerinden tazmin yapılmıştır:

İbn Hicce, Memlûk dönemi şairlerinden ise İbn Nübâte (ö. 768/1366), Ebü’s-Sefâ es-Safedî (ö. 764/1363) ve Safiyyüddin el-Hillî’den (ö. 749/1348) tanzimde bulunmuştur. Risâlesinde şiirlerinden en çok alıntı yaptığı şair İbn Nübâte’dir. İbn Nübâte’den yapılan bir tazmin örneği şu şekildedir:

" فَوَقَفْتُ أَنْدُبَ ذَلِكَ الْعَيْشِ الَّذِي كَانَ بِذَلِكَ التَّشْيِيبِ مَوْصُولًا ...

لَمْ لَا أُشِيبُ بِالْعَيْشِ الَّذِي انْقَرَضَتْ أَوْقَاتُهُ وَهُوَ بِاللَّذَاتِ مَوْصُولٌ "

“Durup hakkında güzellemeler yazılan o hayata ağladım...”

‘Hatıraları yok olup gitmiş, lezzetlerle dolu

O hayata dair güzellemeler neden yazmayayım”³⁹¹

İbn Nübâte’nin Hz. Peygamber’i methetmek üzere yazdığı kasidesinin “ لَمْ لَا أُشِيبُ ” “Hatıraları yok olup gitmiş, lezzetlerle dolu o hayata dair güzellemeler neden yazmayayım”³⁹² beyti Şam şehrinin göz alıcı güzellikteki mesirelerinde yaşanan mutlu günleri anmak için kullanılmıştır.

İbn Hicce risâle metninde şiirlere telmihte bulunmuş, şiirde geçen kelimeleri kendi kurduğu cümlelerin içine yerleştirmiştir. Cümlede yararlandığı şiiri ise cümlenin hemen ardından zikretmiştir. Bu tür alıntılar İbn Hicce’nin şiir kültürüne ve edebi birikimine işaret etmekle beraber cümlelerde yapmacıklığa ve anlam kapalılığına yol açmıştır. Bu kullanımın örnekleri şu şekildedir:

³⁹⁰ Ebû Ubâde el-Velîd el-Buhturî, *Dîvânü'l-Buhturî*, thk. Abdurrahman el-Berkûkî (Kahire: Matbaatu Hindiyye, 1911), 1/212.

³⁹¹ el-Hamevî, *Kahvetü'l-inşâ*, 456.

³⁹² Ebû Bekr Cemâluddîn İbn Nübâte - Muhammed el-Ğalkîlî, *Dîvânü İbni Nübâte'l-Mısrî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi' Arabî, ts.), 372.

"فَوَجَبَ بَأْنُ أَجْرِي الدُّمُوعَ عَلَى وَجِيبِ كُلِّ رَبْعٍ ، وَأُنْشُدَ وَقَدْ دَخَلَ صَبْرِي بَعْدَ إِنَّ فِي
خَبَرِ كَانَ:

دَمْعُ جَرَى فَقَضَى فِي الرَّبْعِ مَا وَجَبَا"

"Sabrım tükenmiş bir halde her evin acısı için gözyaşı dökmem gerekti:
'Gözyaşları aktı ve o evde gerekeni yerine getirdi.'"³⁹³

الدنيا لمن " el-Muğîş b. Ali b. Bişr el-İclî'yi medhettiği " Mütenebbî'nin (ö. 354/965) başlıklı kasidenin matla'ından "Gözyaşları aktı ve o evde gerekeni yerine getirdi"³⁹⁴ alınan bazı kelimeler cümlede kullanılmış, ardından şiirin orijinal hali zikredilmiştir.

" وَكَمْ نَظَرْتُ إِلَى سَمَاءِ رُبْعٍ غَرُبَتْ شَمْسُهُ بَعْدَ الْإِشْرَاقِ ، فَأُنْشُدْتُ وَقَدْ إِزْدَدْتُ كَرْباً مِنْ
شِدَّةِ الْإِحْتِرَاقِ:

فَدَيْنَاكَ مِنْ رُبْعٍ وَإِنْ زِدْتَنَا كَرْباً فَإِنَّكَ كُنْتَ الشَّرْقَ لِلشَّمْسِ وَالْغَرْبَا"

"Evlerin, güneşi battıktan sonra kararmış semasına baktım ve yangının şiddetinden dolayı kederim arttı. Şöyle dedim:

'Ey belde! Canımız sana feda olsun, bizi ne kadar

Kedere boğsan da sen güneşin doğduğu ve battığı yersin.'"³⁹⁵

فدينَاكَ مِنْ رُبْعٍ وَإِنْ " Mütenebbî'nin, sevgilinin evinden bahsettiği kasidenin girişi olan "Ey belde! Canımız sana feda olsun, bizi ne kadar 'زدتنا كرباً فإنك كنت الشرق للشمس والغربا

³⁹³ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 450-451.

³⁹⁴ Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî, *Dîvânu'l-Mütenebbî* (Beyrut: Dâru Beyrût, 1983), 97.

³⁹⁵ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 454.

kedere boğsan da sen güneşin doğduğu ve battığı yersin”³⁹⁶ beytinden alınan kelimeler cümlede kullanılmıştır.

İbn Hicce kimi zaman iktibas ettiği şiirlerin bir veya iki beytini, kimi zaman ise yalnızca bir şatırını almıştır. Yalnızca bir şatr alınarak yapılan tazminlerin örnekleri Ebû Nüvâs’tan (ö. 198/813 [?]) alıntılarla, Ebu Temmâm’dan (ö. 231/846) alıntılarla, “إلا فاسقني خمرًا”, el-Vezîr el-Mühellebî’den (ö. 352/963) alıntılarla, “يحاول ثأرا عند بعض الكواكب” ve “ألا موت يباع فاشترية” şatırlarıdır.

İbn Hicce Arap şiirinden yaptığı iktibasları risâlesini zenginleştirmek ve süslemek için kullanmıştır. Bunun yanı sıra risâlede alıntılanan şiirlerden bir kısmı, risâlede ifade edilen görüşü pekiştirmek ve desteklemek için kullanılmıştır. Bu; İbn Hicce’nin alıntılanan şiirle ittifak veya ihtilaf etmesi suretiyle gerçekleşir. Alıntılanan şiir İbn Hicce’nin ortaya koyduğu hadiselerle ve görüşlerle örtüştüğünde bir nevi istişhad olarak kullanılmış olur ve böylece İbn Hicce’nin görüşünü pekiştirir. Alıntılanan şiirin İbn Hicce’nin anlattıkları ile uyuşmaması durumunda “كذب الناس من قال” ve benzeri ifadeler kullanarak şairin dediğine karşı çıkar. Böylece İbn Hicce şairin sözlerinin yanlış olduğu ifade ederek kendi sözlerini pekiştirmiş olur. İki durumun da örneği şu şekildedir:

”و قُلْتُ هَذَا مَلِكٌ سَعِدَ مَنْ وَقَفَ فِي خِدْمَتِهِ خَاشِعًا وَ شَقِيَّ مَنْ لَمْ يَدُسْ بِسَاطِهِ وَ يَأْتِيهِ طَائِعًا وَ لَقَدْ صَدَقَ مَنْ قَالَ:

أَرَى الْحَسَنَ مَجْمُوعًا بِجَامِعِ جَلْقٍ وَ فِي صَدْرِهِ مَعْنَى الْمَلَاخَةِ مَشْرُوحٍ

فَإِنْ يَتَغَالَى بِالْجَوَامِعِ مَعْشَرٌ فَقُلْ لَهُمْ بَابُ الزِّيَادَةِ مَفْتُوحٌ

“Dedim ki: Bu, kendisine huşuyla hizmet edenlerin saadete erdiği bir kraldır. Onun halısına basmayan [hizmetinde bulunmayan] ve ona itaat etmeyen ise mutsuz olur. Şu sözü söyleyen ne doğru söylemiştir:

‘Şam’ın camilerinde güzelliğin toplandığını görüyorum

³⁹⁶ el-Mütenebbî, *Dîvânü'l-Mütenebbî*, 325.

Onun göğsünde güzelliğin anlamı açıkça ifade edilmiştir.

Eğer çok sayıda insan camilere gidiyorsa

Onlara deyin ki fazladan bir kapı (Babu'z-Ziyâde) açıktır.”³⁹⁷

İbn Hicce Emevîyye Camii ve Şam'ın diğer camilerini övmek gayesiyle yazılan şiiri görüşünü desteklemek için kullanmıştır.

"يَا مَوْلَانَا لَقَدْ بَكَى الْمَمْلُوكُ مِنَ الْأَسْفِ بِدَمْعَةٍ حَمْرَاءَ عَلَى مَا جَرَى مِنْ أَهْلِ الشَّهْبَاءِ فِي
الْمِيدَانِ عَلَى الشُّقْرَاءِ حَتَّى كَذَّبَ النَّاسُ مَنْ قَالَ:

قُلْ لِلَّذِينَ قَايَسَ يَبْنَ حَلَبَ وَ جَلَقَ بِمُقْتَضَى عِيَانِهَا

مَا تَلَحُّقُ الشَّهْبَاءَ فِي حَلَبَتِهَا تَعَثَّرُ الشُّقْرَاءُ فِي مِيدَانِهَا"

“Ey efendim, Memlükler, Halepli [askerlerin] meydanda bu bölgeye yaptıkları sebebiyle kan ağladı. Ta ki insanlar şu sözleri söyleyen kişiyi yalanladı:

"Halep ile Şam'ı karşılaştıran kişiye söyleyin ki:

Boz renkli [at], yarışta sarışın [at]a

[Sarışın] meydanda tökezlerken bile yetişemez”³⁹⁸

el-Meliku'z-Zâhir Berķûķ'un saflarına katılan Halepli askerler Şam'ın mesire alanlarından birisi olan eş-Şakrâ'yı harap etmiş, bunun sonucunda İbn Hicce, Halep şehrinin Şam şehriyle yarışamayacağını ifade eden beyitleri kullanarak bu beyitlerin artık anlamsız olduğunu ifade etmiştir.

2.4.2.3. Beyân ve Bedi' Sanatlarının Kullanımı

Sözlükte “ortaya çıkmak, açık seçik olmak; açıklamak, anlaşılır hale getirmek” gibi mânalara gelen beyân kelimesi bir edebiyat terimi olarak manayı ifade ederken lafzı açıklığa kavuşturmak için gereken melekeyi kazandıran, duygu ve düşünceleri değişik yollarla ifade

³⁹⁷ el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 458.

³⁹⁸ el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 457.

etme usul ve kaidelerini inceleyen ilim anlamına gelmektedir.³⁹⁹ Bu ilim sayesinde bir mana değişik yollarla ifade edilebilir.⁴⁰⁰ Beyân ilmi hakikat, mecaz, teşbih, istiare ve kinaye sanatlarını ele alır.

Sözlükte benzersiz olarak yaratan anlamına gelen bedî‘, bir edebiyat terimi olarak; duruma uygun olarak söylenen söze güzellik katan, onun biçim ve özelliklerini açıklayan, sözün nasıl güzelleştirileceğini öğreten ilim olarak tarif edilmiştir.⁴⁰¹ Sözü güzelleştiren sanatlar “lafzî güzelleştiriciler” ve “manevî güzelleştiriciler” olmak üzere ikiye ayrılır. Cinas, seci ve iktibas lafzî güzelleştiricilerin; tevriye, tıbak ve mukâbele ise manevi güzelleştiricilerin örneklerindendir.

Edebi metinlerde beyan ve bedii sanatlarının kullanımı, okuyucunun ilgisini çekmek, duygu ve düşünceleri etkileyici bir şekilde ifade etmek amacıyla tercih edilir. Beyan sanatları, anlatımı daha açık ve anlaşılır kılarken, bedii sanatlar metne estetik değer katıp metnin tesirini artırır. İbn Hicce risâlesinde sözü farklı biçimlerde ifade etmek için beyan, süslemek ve güzelleştirmek için ise bedî‘ sanatlarını kullanmıştır. Risâlede sıklıkla kullanılan edebi sanatlar şunlardır:

2.4.2.3.1. Teşbih

Bir belagat terimi olarak teşbih; aralarında bir ya da birkaç yönden ortaklık bulunan iki şeyi birbirine benzetmektir.⁴⁰² Teşbihin; müşebbeh (benzeyen), müşebbehun bih (kendisine benzetilen), vechu’s-şebah (benzetme yönü) ve edatu’t-teşbih (teşbih edatı) olmak üzere dört unsuru bulunur.⁴⁰³ Teşbihler; benzeyen ve benzetilenin, benzetme yönünün ve benzetme edatının zikredilip zikredilmemesi gibi durumlara göre değişik isimler alır.⁴⁰⁴

Risâlede kullanılan bazı teşbih örnekleri şu şekildedir:

"فَاعْيِذْ رَوَاسِيهَا الَّتِي هِيَ كَالْجِبَالِ الشَّامِخَةِ، بِمَنْ أَسَسَ الْمَحْجُوجَ"⁴⁰⁵

³⁹⁹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/22.

⁴⁰⁰ Ali Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 211.

⁴⁰¹ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’*, 287; Ahmed Mustafa el-Merâgî, ‘*Ulûmu’l-Belâga el-Bedî’ ve’l-Beyân ve’l-Me’ânî* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1993), 318.

⁴⁰² İbn Reşîk el-Ğayravânî, *el-’Umde fî şına’ati’s-şi’r ve nağdihi*, thk. Abdulvahid Şa’lân (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 2000), 1/468.

⁴⁰³ İbn Hicce el-Hamevî, *Hzânetu’l-Edeb ve Ğâyetu’l-Ereb*, thk. Kevkeb Veyâb (Lübnan: Dâru Şâdır, 2001), 2/484.

⁴⁰⁴ Bolelli, *Belâgat Beyân-Me’ânî-Bedî’ İlimleri*, 218.

⁴⁰⁵ el-Hamevî, *Ğahvetu’l-inşâ*, 452.

(رواسي) Kale burçlarının dağlara benzetildiği bu cümlede kale burçları/sütunları (الكاف) harfi teşbîh edatıdır. müşebbeh, yüce dağlar (الجمال الشامخة) müşebbehün bih ve (الكاف) harfi teşbîh edatıdır.

"فَأَنْتَهَيْتُ إِلَى مَجَازِ طَرِيقِ الْفَوَارِ فَوَجَدْتُهُ كَأَنَّ لَمْ يَكُنْ لَهُ حَقِيقَةٌ كَمْ وَرَدْتُهُ وَهُوَ كَأَنَّهُ
سِنَانٌ يَطْعَنُ فِي صَدْرِ الظِّمَاءِ أَوْ كَشَجَرَةٍ كِدْنَا نَقُولُ أَنَّهَا طُوبَى لِمَا ظَهَرَتْ وَ {أَصْلُهَا ثَابِتٌ
وَفَرَعُهَا فِي السَّمَاءِ} أَوْ مُغْتَرِفٍ بِنَدَى الْمَاءِ وَ قَدْ أَفَاضَ عَلَيْهِ عَطَايَاهُ فَيَضًا فَرَفَعَ لَهُ لِأَجْلِ
ذَلِكَ فَوْقَ قَنَاتِهِ رَايَةً بَيَضَاءٍ أَوْ عَمُودٍ وَفَاءٍ أَشَارَتِ النَّاسُ إِلَيْهِ بِالْأَصَابِعِ أَوْ مَلِكٍ طَالِبِ
النَّاسِ بِوَدَائِعٍ... أَوْ أَيْبُضٍ طَائِرٍ عَلَا حَتَّى قُلْنَا أَنَّهُ يَلْتَقِطُ حَبَّاتِ النُّجُومِ الثَّوَابِ أَوْ شُجَاعِ
ذُو هِمَّةٍ عَالِيَةٍ يُحَاوِلُ ثَأْرًا عِنْدَ بَعْضِ الْكُؤَاكِبِ"⁴⁰⁶

Emevîyye Camii'nin avlusunda bulunan Ebu Nüvâs fiskiyesine giden yol (مجاز طريق) müşebbehtir. Sırasıyla hançerlerin ucuna (سنان), bir ağaca (شجرة), bir çiy damlasından su almaya çalışan kimseye (مغترف), bir vefa sütununa (عمود وفاء), bir hükümdara (ملك), beyaz bir kuşa (ابيض طائر) ve cesur bir insana (شجاع) benzetilmiştir. Teşbih edatı olarak (كأن) ve (الكاف) harfleri kullanılmıştır.

2.4.2.3.2. İstiare

İstiare taraflarından (müşebbeh veya müşebbehun bih) biri hazfedilmiş teşbîhtir.⁴⁰⁷ Risâle metninde geçen bazı istiare örnekleri şu şekildedir:

"وَجَثَّتْ حَوْلَهَا تِلْكَ الْأَسُودُ الضَّارِيَّةُ"⁴⁰⁸

Yelboğa Camii etrafında konuşlanan askerler yırtıcı aslanlara benzetilmiştir. Cümlede yalnızca müşebbeh bih (الأسود الضارية yırtıcı aslanlar) zikredilmiş, müşebbeh (askerler) ise zikredilmemiştir.

⁴⁰⁶ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 459.

⁴⁰⁷ Bahâeddin es-Subkî, *Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîsi'l-Miftâh* (Lübnan: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 2003), 1/193.

⁴⁰⁸ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 450.

"وَأَسْتَجَلَيْتُ عَرُوسَ الطَّارِفَةِ عِنْدَ زَفَّتِهَا، وَقَدْ تَجَهَّزْتُ لِلْحَرْبِ وَلَمْ تَرْضَ بِغَيْرِ الْأَرْوَاحِ

مَهْرٌ⁴⁰⁹

Şam kalesinin Târime bölgesinde bulunan minare geline benzetilmiştir. Cümlede yalnızca müşebbeh bih (عَرُوس gelin) zikredilmiş, müşebbeh (minare) ise zikredilmemiştir. Cümlelerin devamında müşebbehun bih ile alakalı kelimeler kullanılmaya devam edilmiştir.

"وَالِى فَارِسِ الْغُبَارِ وَقَدْ رَكِبَ صَهَوَاتِ الْجَوِّ وَلَحِقَ بِعَنَانِ السَّمَاءِ"⁴¹⁰

Savaşta oldukça süratli hareket eden askerlerin ve atlarının ayaklarından çıkan toz göğe yükselmiştir. Bu cümlede hava bir ata benzetilmiş tozun havanın sırtına binip dizginlerini tuttuğu ifade edilmiştir. Bu cümlede müşebbeh (فَارِسِ الْغُبَارِ) zikredilmiş fakat müşebbehun bih (الْخَيْلِ) zikredilmemiştir. Atın sırtı (صَهَوَاتِ) ve dizginleri (عَنَانِ) gibi ifadeleri kullanmak suretiyle müşebbehun bih'e işaret edilmiştir.

2.4.2.3.3. Cinas

Cinas manaları farklı söyleyiş ve yazılışları aynı ya da benzer iki lafzın bir arada kullanılmasıdır.⁴¹¹ Cinas lafızlar arasındaki benzerliğe göre tam ve nakıs olmak üzere ikiye ayrılır. Tam cinas iki lafız arasında harflerin türü, sayısı, hey'eti (harekesi) ve sırası bakımından uyumlu olmasıdır.⁴¹² Bu özelliklerden birinin olmaması durumunda cinas nakıs olur. İbn Hicce'nin risâlesinde geçen tam cinas örnekleri şu şekildedir.

"وَأَتَيْتَ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْجَامِعِ الْأَمْوِيِّ فَإِذَا هُوَ لِأَشْنَاتِ الْمَحَاسِنِ جَامِعٌ"⁴¹³

Emevîyye Camii'ni ifade eden "الجامع" kelimesi ile toplayan bir araya getiren anlamına gelen "جامع" ismi faili arasında tam cinas bulunmaktadır.

⁴⁰⁹ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 452.

⁴¹⁰ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453.

⁴¹¹ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*, 383.

⁴¹² el-Ḥatîb el-Ḳazvînî, *et-Telhîş fî 'ulumi'l-belâga*, thk. Abdurrahman el-Berḳûḳî (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 388.

⁴¹³ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 458.

"وَنَقَصَ يَزِيدٌ فَاحْتَرَقَ، وَلَا يُنْكِرُ لِيَزِيدٍ الْحَرِيقُ عَلَى صُنْعِهِ"⁴¹⁴

Cümlede kullanılan ilk “يَزِيدٌ” kelimesi ile Yezid Nehri, ikinci “يَزِيدٌ” kelimesi ile ise Muaviye b. Süfyan’ın oğlu Yezid b. Muaviye kastedilmiştir. İki kelime arasında tam cinas vardır.

"مِنْ كُلِّ عَادٍ كَعَادٍ فِي تَجَبُّرِهِ مِنْ فَوْقِ ذَاتِ الْعِمَادِ شَادَهَا إِرْمٌ"⁴¹⁵

Düşman anlamına gelen “عادٍ” kelimesi ile bir kavim ismi olan “عاد” kelimesi arasında tam cinas bulunmaktadır.

"وَأِنْقَطَعَ وَقَدْ اِعْتَلَّ مِنْ غَيْضِهِ بَانَسٌ، وَلَمْ يَظْهَرْ عِنْدَ قَطْعِهِ خِلَافٌ وَلَا بَانَ آسٍ"⁴¹⁶

Cümlelerin ilk kısmında Bânâs (Banyas) Nehri’ni ifade etmek için kullanılan “باناس” kelimesi ile ikinci kısmında kullanılan “بان” fiili ve “آس” kelimesi arasında tam cinas vardır. Risâlede geçen nakıs cinasın örnekleri ise şu şekildedir:

"يُقَبِّلُ الْأَرْضَ الَّتِي مَنْ يَمَمُهَا أَوْ تَيَمَّمُ بِثَرَاها حَصَلَ لَهُ الْفَخْرُ وَالْمَجْدُ"⁴¹⁷

Cümlede yönelmek anlamına gelen “يَمَمُ” fiili ile teyemmüm etmek anlamına gelen “يَمَمُ” fiili arasında nakıs cinas vardır.

"وَالِى قَامَاتِ أَقْلَامِ الْخَطِّ وَقَدْ صَارَ لَهَا فِي طُرُوسِ الْأَجْسَامِ مَشَقٌّ فَاسْتُصَوِّبْتُ عِنْدَ ذَلِكَ

رَأْيِي مَنْ قَالَ: عَرَّجَ رِكَابَكَ عَنْ دِمَشَقٍ"⁴¹⁸

Cümlede kullanılan “مَشَقٌّ” kelimesi ile “دمشق” kelimesi arasında nakıs cinas vardır.

⁴¹⁴ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 456.

⁴¹⁵ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 460.

⁴¹⁶ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 456.

⁴¹⁷ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 449.

⁴¹⁸ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453.

"و لكن ما دخلتُ لها الى حَمَامٍ إِلَّا وَجَدْتُهُ قد ذاقَ لِقْطَعَ المَاءِ عَنْهُ حَمَامًا"⁴¹⁹

Cümlesinde Emevîyye Camii'nde bulunan abdesthaneleri ifade etmek için kullanılan "حَمَام" kelimesi ile ölüm ve ecel anlamlarına gelen "حَمَامًا" kelimesi arasında nakıs cinas vardır.

"وإلى نارِ النَّفْطِ وقد نَفَطْتُ من غَيْضِهَا"⁴²⁰

فَوَجِبَ بَأْنُ أَجْرِي الدُّمُوعُ عَلَى وَجِيبِ كُلِّ رَبْعٍ"⁴²¹

Cümlelerinde "النفط" kelimesi ile "نفط" fiili, aynı şekilde "وجب" fiili ile "وجيب" kelimesi arasında nakıs cinas bulunmaktadır.

"و لم يَبْقَ على ذلك الصَّحْنِ طَلَاوَةٌ بعد المَاءِ و حَلَاوَةٌ سَكَبَتْهُ الطَّيْبَةُ"⁴²²

"و تَذَكَّرَ الْمَنْبِرُ عند قَطْعِ المَاءِ أَوْقَاتَهُ بِالرُّوضَةِ وَ تَكَدَّرَتْ أَفْرَاحُهُ لَمَّا ذَكَرَ أَيَّامَهُ بِنَتْلِكَ الْغَيْضَةِ"⁴²³

İlk cümlede "طلاوة" ve "حلاوة" lafızları, ikinci cümlede ise "تذكر" ve "تكدر" fiilleri arasında nakıs cinas bulunmaktadır.

2.4.2.3.4. Seci

Bir belagat terimi olarak seci, nesirde iki ya da daha fazla ibarenin fâsıla sonlarındaki harflerin, kelimelerin veya veznin uyumlu olmasıdır.⁴²⁴ Bu uyum bir ya da daha fazla harf veya kelimedede meydana gelebilir. Nesirde seciler, nazımda kâfiyeler gibidir.⁴²⁵

⁴¹⁹ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 457.

⁴²⁰ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 453.

⁴²¹ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 450-451.

⁴²² el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 458.

⁴²³ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu'l-inşâ*, 458.

⁴²⁴ el-Ḳazvînî, *et-Telḥîş fî 'ulumi'l-belâga*, 404.

⁴²⁵ Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, thk. Na'im Zerkûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 431.

İbn Hicce'nin risâlesindeki neredeyse tüm cümlelerin sonunda seciye rastlanır. Risâle metninde en dikkat çeken seci örnekleri şu şekildedir:

İkinci Cümle	Birinci Cümle
{آتوني زُبْرَ الحديد}	نادتهم النار بلسانها من مكان بعيد
...فأنشدت من شدة الكرب	وكلما... شُبَّتْ نار الحرب
وسلقوا من الأسنة بالسنّة جداد	لقد لبست دمشق في هذا المأتم السواد
وراموا... كأنهم لم يعلموا بأن الطارمة عالية	وهو على فرسه بنفسه الغالية
و قد وجد له عند حكم القضاء دافع	وكيف لا وخصمه له تابع
فقلت: وغير بدع للنساء إذا انكرن العشير	وقد أنكرن منهم هذا الأمر العسير
وكم ذات ستر خرجت... وبعلمها بغبنه دائر	فكشفوا الرؤوس لعالم السرائر
و كادت قناديله لفقد الماء أن تقطع السلاسل	اصبح بعد تلك النضارة و النعيم ذابل
فوجدت خيول الماء الجارية قد قطعت عن تلك	قد انعقد لسانه لما شعر من ممدوح الماء بعدم تلك
المراكز	الجوائز
و نزلت في هذا الوقت من الساعات الى الدرج في	فأنتهيت إلى مجاز طريق الفوار فوجدته كأن لم يكن
دقيقة	له حقيقة

Başından sonuna kadar seci kullanımı görülen risâlede kimi zaman art arda gelen üç cümlelerin sonu birbiri ile secili olarak gelmiştir. Bu cümlelerin bazı örnekleri şu şekildedir:

Üçüncü Cümle	İkinci Cümle	Birinci Cümle
وكيف لا وقد صار عبرة لأهل العصر	وأصبح أهله في خُسِر	وقد مُدَّت النار به... في موضع القصر
و قد سمرت النار و قعد لحربهم في ذلك اليوم المشهود	وهم يتلون على من ترك في بيوتهم أخطوداً من وقود	ونظرتُ إلى المؤمنين الرُّكَّع السُّجود
ويا قومُ مالي أدعوكم إلى { {النَّجاة وتدعُوني إلى النَّار	وكلّما دعاه قومه... ناداهم وقد عدم الاصطيار	وهو يقول النجاة وطلب الفرار
في الميدان على الشقراء	على ما جرى من اهل الشهباء	لقد بكى المملوك من الأسف بدمعة حمراء

2.4.2.3.5. Tıbak

Bir belagat terimi olarak tıbâk, anlamları birbirinin karşıtı olan iki sözcüğü aynı cümlede bir arada kullanmak anlamına gelmektedir.⁴²⁶ İbn Hicce risâlesinde tıbak sanatını sıklıkla kullanmış, bir varlığı veya duyguyu, beraberinde zıttını zikretmek suretiyle daha güçlü bir şekilde ifade etmiştir.

İbn Hicce'nin "اللهم اجْعَلْ لَهُم لِعَدَمِ أَمْوَالِهِمْ مِنْ كُلِّ عُسْرٍ يُسْرًا" cümlesinde zorluk "عُسْر" ve kolaylık "يُسْر" kelimelerini bir arada kullanması açık bir tıbak örneğidir. Aralarında tıbâk bulunan iki kelime, aynı tür kelimeler olabileceği gibi, biri isim diğeri fiil olmak üzere farklı iki tür de olabilir. "ونظرتُ بعد ذلك إلى العشير وقد استحلّ في ذي الحجة المحرّم" cümlesinde "helal görmek, hürmetini bozarak yasağı çiğnemek" anlamına gelen "استحلّ" fiili ile "haram kılınmış, yasaklanmış, helal olmayan" anlamlarına gelen "المحرّم" ismi mef'ulu beraber tıbak oluşturmuştur. Kelimelerin arasındaki zıtlık sınırlı yönlerden olabileceği gibi tüm yönlerden

⁴²⁶ el-Ğayravânî, el- 'Umde fî şına 'atî 'ş-şî 'r ve naqdihi, 1/565.

435 "وَتَكَدَّرَ بَعْدَمَا كَانَ يُصَفِّي لَنَا قَلْبَهُ، وَافْتَقَرَ أَغْنِيَاءُ غُصُونِهِ مِنْ حَبَّاتِ تِلْكَ الثِّمَارِ"

2.4.2.3.6. Mukabele

Bir belagat terimi olarak mukabele birbiri ile eş veya zıt anlamlı ifadeleri karşılıklı olarak zikretmektir. Bazı alimler mukabeleyi tıbâk sanatının içinde ele alsa da İbn Hicce *Hizânetu'l-Edeb* adlı eserinde bunun yanlış olduğunu, mukabelenin tıbâktan daha kapsamlı olduğunu belirtir.⁴³⁶ Risâle metninde geçen bir mukabele örneği şu şekildedir:

"وَقُلْتُ هَذَا مَلِكٌ سَعِدَ مَنْ وَقَفَ فِي خِدْمَتِهِ خَاشِعًا وَشَقِيَ مَنْ لَمْ يَدُسْ بِسَاطِهِ وَ يَأْتِيهِ طَائِعًا"⁴³⁷

Cümlede önce saygıyla kralın hizmetine girenlerin mutlu olacağı ifade edilmiş, ardından ise ona itaat ederek gelip onun sarayına ayak basmayanların (hizmetine girmeyenlerin) ise mutsuz olacağı cümlesi ile ilk cümleye karşılık verilmiştir.

2.4.2.3.7. Tevriye

Tevriye; biri yakın diğeri uzak iki anlamlı bir kelimeyi, bir uzak anlamını kastederek kullanma sanatıdır. Bu anlamlardan ikisi de hakiki, birisi hakiki diğeri mecazi olabilir.⁴³⁸

Risâlede Memlûkler döneminin edebi eserlerine hâkim olan seci ve cinas sanatlarının yanı sıra tevriye sanatı da öne çıkmaktadır. İbn Hicce bedi' sanatları arasından tevriyeye oldukça önem vermiştir. Onun tevriyeye verdiği önem bedi' sanatlarını ayrıntılı olarak ele aldığı *Hizânetu'l-Edeb* adlı eserinde de göze çarpmaktadır.

Risâlede özellikle sure ve mekân isimleri tevriyeli olarak kullanılmıştır. Sure isimleri kullanılarak yapılan tevriyelerin örnekleri şu şekildedir:

"وَوَصَلَ الْمَمْلُوكُ بَعْدَ الْفَجْرِ إِلَى الْبَلَدِ، وَقَدْ تَلَا بَعْدَ زُخْرُفِهِ فِي سُورَةِ الدُّخَانِ"⁴³⁹

⁴³⁵ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 456.

⁴³⁶ el-Hamevî, *Hizânetu'l-Edeb ve Ğâyetu'l-Ereb*, 2001, 2/24.

⁴³⁷ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 458.

⁴³⁸ el-Hamevî, *Hizânetu'l-Edeb ve Ğâyetu'l-Ereb*, 2001, 3/184.

⁴³⁹ el-Hamevî, *Kahvetu'l-inşâ*, 450.

Refah ve şaşa (زخرف) içerisinde olan Şam şehrinin Memlûkler şehre ulaştıktan sonra tüm güzelliğini kaybettiğini ve dumanla (الدُّخان) kaplandığını belirten cümlede sure ismi olan “زخرف” ve “الدُّخان” kelimelerinde tevriye vardır.

"و قد سَتَرُوا بُرُوجَهَا مِنَ الطَّارِقِ بَتَلِكِ السَّتَائِرِ"⁴⁴⁰

Kale burçlarının düşmana karşı örtülüp saklandığını belirten cümleden düşmanı ve kale burçlarını ifade eden “الطارق” ve “بروج” kelimeleri sure ismi olup, iki farklı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır.

"وَتَصَفَّحْتُ بَعْدَ ذَلِكَ فَاتِحَةَ بَابِ النَّصْرِ فَعَوَّذْتُهُ بِالْإِخْلَاصِ"⁴⁴¹

Babu'n-Naşr'ın çevresinde gezinen İbn Hicce “فاتحة” kelimesi ile hem bölgenin girişini hem de Kur'an-ı Kerîm'in kendisiyle açıldığı Fâtiha suresini kastetmiştir.

"و رَثَيْتُ لِلنِّسَاءِ وَ قَدْ فَقَدْنَ بَعْدَ تِلْكَ الْأَنْعَامِ مَائِدَةً"⁴⁴²

Nimetler içerisindeyken yuvalarını, ocaklarını ve sofralarını kaybeden Şamlı kadınlardan bahsedilen bu cümlede kadınların yangından önce içerisinde bulundukları nimetleri ifade eden “الانعام” kelimesi ile sofa kelimesi “مائدة” aynı zamanda sure ismidir.

Mekân isimleri kullanılarak yapılan tevriyelerin örnekleri ise şu şekildedir:

"{وَضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ} لَمَّا غُلِقَ فِي وُجُوهِهِمْ بَابُ الْفَرَجِ"⁴⁴³

Yangından kaçan Şamlıların yüzüne kurtuluş kapısının kapandığı ifade edilen bu cümlede kurtuluş kapısı ifadesini aynı zamanda bölgede bulunan Bâbü'l-Ferec kapısını ifade etmektedir. Böylece kelime iki anlama gelecek şekilde kullanılmış ve tevriye sanatı meydana gelmiştir.

⁴⁴⁰ el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 452.

⁴⁴¹ el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 453.

⁴⁴² el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 458.

⁴⁴³ el-Ĥamevî, *Ĥahvetu'l-inşâ*, 454.

"وَكَمْ كَانَ بِهَا مُطْرِبٌ طَيْرٍ خَرَجَ بَعْدَمَا كَانَ يَطْرِبُ عَلَى عُودٍ وَطَارَ. وَبَطَلَ الْجَنْكُ لَمَّا
انْقَطَعَتْ أَوْتَارُ أَنْهَارِهِ فَلَمْ يَبْقَ لَهُ مَعْنَى، وَكُسِرَ الدَّفُّ لَمَّا خَرَجَ نَهْرُ الْمَعْنِيَةِ عَنِ
الْمَعْنَى" ⁴⁴⁴

Dal üzerinde ötüşen kuşlardan bahseden cümlede dal “عود” kelimesi aynı zamanda müzik aleti anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Cenk ve Deff isimli mesire alanları da cümlede çengi “لَجْنَك” ve def “الدَّف” isimli müzik aletlerini ifade etmektedir.

" وَكُسِرَ الْخِلْخَالُ لَمَّا قَامَ الْحَرْبُ عَلَى سَاقِهِ " ⁴⁴⁵

Savaş esnasında Halhâl Nehri’nin zarar gördüğünü ifade eden cümlede nehrin ismi aynı zamanda bir ziynet eşyası olarak ayak bileklerine takılan “halhal” anlamına da gelmektedir.

" خَفَضَ النَّسْرُ جَنَاحَ الذَّلِّ وَوَدَّ بِأَنْ يَكُونَ النَّسْرُ طَائِرًا " ⁴⁴⁶

Kanatlarını aşağı indiren kartal (النسر) Emevîyye Camii’nin kubbelerinden (Kubbetu’n-Nesr) biridir. Kubbenin ismi aynı zamanda bir kuş ismi olarak kullanılarak tevriye yapılmıştır.

Sûre ve mekân isimleri kullanılarak yapılan tevriyeler dışında risâlede geçen diğer tevriye örnekleri şu şekildedir:

"فَمَا وَقَفْنَا عَلَى بَابٍ إِلَّا وَجَدْنَاهُ لَمْ يَتْرُكْ خَلْفَهُ لِصَاحِبِ الْمِفْتَاحِ تَلْخِيصًا لِمَا أَبْدَاهُ مِنَ الْمُشْكِلَاتِ" ⁴⁴⁷

Kapıyı açmak için anahtara sahip olan kişi ifadesi (صاحب المفتاح) Miftâhu’l-‘Ulum adlı eserin sahibi Sekkâki’ye, telhîs kelimesi ise Sekkâki’nin Miftâhu’l-‘Ulum adlı eserine Hâfîb el-Ğazvînî tarafından özet niteliğinde yazılan Telhîs adlı esere işaret etmektedir.

⁴⁴⁴ el-Ğamevî, *Ğahvetu’l-inşâ*, 455.

⁴⁴⁵ el-Ğamevî, *Ğahvetu’l-inşâ*, 456.

⁴⁴⁶ el-Ğamevî, *Ğahvetu’l-inşâ*, 458.

⁴⁴⁷ el-Ğamevî, *Ğahvetu’l-inşâ*, 452.

"وَحَمَلَ كُلُّ قَيْسِيٍّ يَمَانِيًّا وَتَقَدَّمَ"⁴⁴⁸

Kays kabilesine mensub Arapların “yemânî” adı verilen kılıçları (سيف يمانى) kuşandığını belirten cümlede kılıç (يمانى) kelimesi aynı zamanda aralarında Kaysî-Yemenî olarak ayrışan Arapların Yemenî kabilesine mensup olanlarını çağrıştırmaktadır.

"لَقَدْ كَانَتْ سَيِّتُ الشَّامِ فَاسْتَعْبَدَهَا مَلِكُ النَّارِ حَتَّى صَارَتْ جَارِيَةً سُودًا"⁴⁴⁹

Şam kalesinin minaresinin başına gelenler anlatılırken minarenin Şam’ın hanımefendisi olduğu ifade edilmiştir. Şam’ın hanımefendisi “سَيِّتُ الشَّامِ” lakabı Selahuddin el-Eyyûbî’nin kız kardeşi Fatıma Hatun’un lakabıdır.

⁴⁴⁸ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu’l-inşâ*, 453.

⁴⁴⁹ el-Ḥamevî, *Ḳahvetu’l-inşâ*, 455.

SONUÇ

Arap edebiyatında Emevîler döneminin sonlarına doğru kendine özgü sanatsal özelliklere sahip, müstakil edebî bir tür olarak ortaya çıkan, Abbasiler döneminde en güzel örnekleri verilerek zirveye ulaşan risâle sanatı nesir türleri arasında seçkin bir yere sahiptir. Risâleler salt sanatsal gayelerle yazılan, edebî bir tür olmakla sınırlı kalmamış; kurumsallaşan ve İspanya, Kuzey Afrika, Hicaz ve Orta Doğu'da geniş bir alana yayılmış olan İslam devletlerinin iç ve dış işlerinde kullanılmıştır. Risâlelerin devlet işlerinde kullanılması risâle yazımını teşvik eden ve risâle sanatının gelişmesine imkân sağlayan bir ortamın doğmasını sağlamıştır.

Memlükler döneminde kaleme alınan risâleler üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde katiplik sanatının devlet idaresinde önemli bir yer tuttuğu, risâle türünün yöneticiler ve edebiyatçılar nezdinde değer gören bir tür olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hicce el-Ḥamevî'nin Mısır nâzırı İbn Mekânîs'e; Memlük sultanının hapisten kaçarak Suriye'ye yürümesi, şehri kuşatarak büyük bir yangına sebebiyet vermesi gibi oldukça ciddi bir konuda yazdığı risâlenin edebi sanatlarla süslü, belîğ bir anlatıma sahip olması, üstelik İbn Hicce'nin risâlesinin sonunda İbn Mekânîs'ten risâleyi yeteri kadar güzel bir dille yazamadığı için af dilemesi devlet adamlarının edebiyata ve risâle sanatına verdiği önemin bir göstergesidir. Memlükler döneminde Kalkaşendî tarafından kitabet sanatına dair yazılan ve Arap literatürünün klasik eserlerinden birisi olan *Şubḥu'l-'a'şâ fî şînaati'l-inşâ* adlı ansiklopedik eser, katiplere nasıl daha doğru, güzel ve nitelikli risâleler yazabilecekleri konusunda yol göstermek amacıyla yazılmış olup Memlükler döneminde kitabetin ne kadar önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Buradan hareketle Memlükler döneminde risâle sanatına verilen değer azalmadığı, aksine risâle türünü ileri taşımak amacıyla yol gösterici kitaplar yazıldığı, bu çalışmada risâlesi incelenen İbn Hicce el-Ḥamevî başta olmak üzere Memlükler döneminde birçok kâtibin yetiştiği ve çok sayıda edebî risâle kaleme alındığı görülmektedir.

Memlükler dönemi risâlelerinin tespit edilen genel üslup özelliklerine bakıldığında bu dönemde yazılan risâlelerin Eyyûbîler döneminde kaleme alınan risâlelerin etkisinde olduğu görülmektedir. Eyyûbîler dönemi katiplerinden İbnü'l-Fâzıl kendisinden önce var olan birikimden yararlanarak tevriye başta olmak üzere çeşitli bedi' söz sanatlarının kullanılması esasına dayanan kendine has bir üslup geliştirmiştir. İbnü'l-Fâzıl'ın üslubu ise Memlükler döneminde yazılan risâleleri etkilemiştir. Memlükler döneminde yazılan risâleler önceki asırlarda yazılan risâleleri örnek almış ve daha çok taklide dayanan bir üsluba sahip olmuştur.

Memlûkler dönemi risâlelerinin şekil ve üslup özellikleri ile kıyaslanarak tahlil edilen İbn Hicce'nin *Yâkûtu'l-keîâm fî nâri's-Şâm* adlı risâlesi Memlûkler dönemi risâlelerinin muhteva, şekil ve üslup özelliklerini yansıtmaktadır. Risâle dönemin genel özelliklerine paralel olarak yazıldığı çevreden izler taşımış, risâlede bir gezi esnasında şahit olunan önemli bir hadise hikâyeye edilerek dönemin en önemli merkezlerinden birisi olan Şam şehrinde bulunan pek çok mekân ismi zikredilmiştir. Risâlede, zikredilen bölgelerin ayrıntılı vâfına ve teşbih, istiare ve mecaza dayanan betimlemelere yer verilmiştir. Sık sık atasözleri, hikmet, telmihler kullanılarak olayın anlatımı etkili hale getirilmiştir.

Risâle giriş gelişme ve sonuç olmak üzere Memlûkler döneminde yazılan risâlelere uygun bir kalıpta yazılmış, risâleye besmele ile başlanmış, risâle dua ile bitirilmiş ve risâle metninde saygı ifadeleri kullanılmıştır. Kâtip risâlesini uzatma eğiliminde olmuştur. Risâlede kullanılan Kur'an-ı Kerîm, hadis-i şerifler, meseller ve Arap şiirinden yapılan alıntılar kâtipin edebî birikiminin ve aldığı eğitimin bir göstergesidir. Bununla beraber risâlede aşırı söz sanatı ve seci' kullanımı Memlûkler dönemi risâlelerine hâkim olan süslü ve şekilci üsluba örnek teşkil etmektedir. İbn Hicce'nin bir edebiyatçı olarak kendine has bir üslubu olduğunu da göz önünde bulundurmakla birlikte risâlesinde görülen üslup özellikleri, bu dönemde oldukça önem arz eden edebî risâle yazımının bir zanaate dönüştüğü fikrini vermektedir.

Memlûkler döneminde yazılan risâleleri tek bir risâle üzerinden değerlendirmek mümkün değildir. Ancak Memlûkler döneminde yazılan bu risâlenin bu dönemde yazılan edebî risâlelere örnek teşkil etmesi, risâle alanında yapılan çalışmalara zenginlik katıp bundan sonra Memlûkler dönemi nesirleri üzerine yapılacak çalışmalara ilham ve kaynak olması umulmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdusseyyid, Hakîm Emin. *Kıyâmu Devleti'l-Memâlikî's-Şâniye*. Mısır: el-Mektebetü'l-‘Arabîyye, 1996.

Abduzzâhir, Muhyiddin b.- Kâmil, Murad. *Teşrîfu'l-eyyâm ve'l-‘usûr fî şîreti'l-Meliki'l-Manşûr*. Neşri'l-İdâre'l-‘Âmme li’s-Şekâfe, 1961.

Acar, Hasan - Kılıç, Abdulvahap. “Berkûk Dönemi Siyasi Olayları ve Memlûk Devleti’nin Sosyopolitik Yapısının Değerlendirilmesi”. *Avrasya Etüdleri* 26/57 (2020), 227.

Ali, Muhammed Kürd. *Ğûţatu Dimeşk*. Şam: Matbaatu’r-Râkî, 1949.

el-Askalânî, İbn Hacer. *İnbâu’l-ğumr bi ebnâil’l-‘aşr*. thk. Hasan Habeşî. Kahire: Lecnetü İhyâi’t-Türâşi’l-‘Arabî, 1979.

Ayaz, Fatih Yahya. *Memlûkler*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.

Balba‘, Abdulhakîm. *en-Nesru’l-fennî ve eşeri’l-Câhız fih*. Kahire: Mektebetü Anglo’l-Mısriyye, 1955.

el-Bedrî, Ebû’l Bekâ. *Nüzhetü’l-enâm fî mehâsiniş-Şâm*. Beyrut: Dâru’r-Râidi’l-‘Arabî, 1980.

Bolelli, Nusrettin. *Belâgat Beyân-Me‘ânî-Bedî‘ İlimleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

Bubes, Ahmed. *Hayyu’l-Meydâni’d-Dimeşki târihihi ve ta’vavuruhi*. Şam: el-Hey’etü’l-‘Amme’s-Sûriyye lil-Kütüb, 2014.

el-Buḥârî, Ebû Abduallah Muhammed. *Şahîhu’l-Buḥârî*. thk. Mustafa Dîb el-Bağâ. Dimaşq: Dâru İbn Keşîr, 1993.

el-Buḥturî, Ebû Ubâde el-Velîd. *Dîvânu’l-Buḥturî*. thk. Abdurrahman el-Berḳûkî. Kahire: Matbaatu Hindiyye, 1911.

Bulut, Ali. “Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Ortaya Çıkışı ve Başlıca Temsilcileri”. *İslâm’da Medeniyet Bilimleri Tarihi*. 331-360. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021.

Bulut, Ali. *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

el-Bustânî, Yusuf. *Emşâlu 'ş-şark ve 'l-ğarb*. New York: Müessesetü Hindavî, 2015.

el- Cârîm, Ali - el Emin, Mustafa. *-Belâgatü 'l-vâdiha*. Kahire: Dâiretü 'l-Maârif, ts.

el-Cevherî, İbrahim Hâtib. *Nüzhetü 'n-nufûs ve 'l-edbdân fî tevârihi 'z-zemân*. thk. Hasan Hâbeşî. Matba'atu Dâri 'l-Kütüb, 1970.

Dayf, Şevkî. *el-Fenn ve mezâhibuhu fî 'n-nesri 'l- 'Arabî*. Kahire: Dâru 'l-Maârif, ts.

Dayf, Şevki. *Târîhu 'l-edebi 'l- 'Arabî el- 'asru 'l-İslâmî*. Kahire: Dâru 'l-Ma'ârif, ts.

Dayf, Şevki. *Târîhu 'l-edebi 'l- 'Arabî el- 'asru 'l- Abbasiyyi 'l-evvel*. Kahire: Dâru 'l-Ma'ârif, ts.

Dayf, Şevki. *Târîhu 'l-edebi 'l- 'Arabî el- 'asru 'l- Abbasiyyi 's-şânî*. Kahire: Dâru 'l-Ma'ârif, ts.

Dayf, Şevki. *Târîhu 'l-edebi 'l- 'Arabî 'aşru 'd-düveli ve 'l imârât Şam*. Kahire: Dâru 'l-Ma'ârif, ts.

Dayf, Şevki. *'Aşru 'd-duvel ve 'l- 'imârât Mısr*. Kahire: Dâru 'l-Ma'ârif, 2. Basım, ts.

Derrâc, Ahmed Seyyid. *Şinâ 'atu 'l-kitâbe ve ta'avvuruha fî 'l- 'usûri 'l-İslâmiyye*. Mekke: Matbû 'ātu Râbı'tati 'l-Âlemi 'l-İslamiyye, ts.

Durmuş, İsmail. "Mektup". C. 29. Ankara: DİA, 2004.

Ebû Ali, Nebîl Hâlid. *Naqdu 'n-neşr fî turaşi 'l- 'Arabî 'n-naqdî*. Kâhire: el-Hey'tü 'l Mışriyyetü 'l-âmme lil-kütüb, 1993.

Er, Rahmi. "Risâle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/114-115. İstanbul: DİA, 2008.

el-Fâhûrî, Hânnâ. *el-Câmi fî târihi 'l-edebi 'l-ğadîm*. Beyrut: Dâru 'l-Cîl, 1986.

el-Fâhûrî, Hânnâ. *Târîhu 'l-edebi 'l- 'Arabî*. Beyrut: el-Matba'atu 'l-Bûlisiyye, 1953.

Gürkan, Nejdet. *Arap Edebiyatında Memlûkler/Moğollar Dönemi*. Süleyman Demirel Üniversitesi, 2000.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah. “Beyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Hâdî, Salâhuddîn. *el-Edeb fî ‘asri’n-Nubuvve ve’r-Râşidîn*. Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1987.

el-Halbûnî, Halid. “er-Resâilî’n-Neşriyye’ş-Şahsiyye fî’l-‘aşri’l-‘Abbâsî”. *Mecelletü Câmi‘ati Dımeşk* 25/1-2 (2009).

el-Hamevî, İbn Hicce. *Hizânetu’l-Edeb ve Ğâyetu’l-Ereb*. thk. Muhammed Naci İbn Ömer. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1871.

el-Hamevî, İbn Hicce. *Hizânetu’l-Edeb ve Ğâyetu’l-Ereb*. thk. Kevkeb Veyâb. Lübnan: Dâru Şâdır, 2001.

el-Hamevî, İbn Hicce. *Ķahvetu’l-inşâ*. thk. Rudolf Vesely. Beyrut: Matba‘atu’d-Dırgâm, 2005.

el-Hamevî, İbn Hicce. *Şemerâtu’l-evrâķ*. thk. Muhammed Ebu’l Fağl İbrahim. Beyrut: el-Mektebe’l-‘Aşriyye, 2005.

el-Hamevî, Muhammed Yasin. *Dımeşk fî’l-‘aşri’l-Eyyûbî*. Şam: el-Matba‘atu’l-Hâşimiyye, 1946.

el-Hanbelî, İbnu’l-‘İmâd. *Şezeratu’z-zeheb fî aķbâri men zeheb*. thk. Mahmud el-Arnâût - Abdulkadir el-Arnâût. Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1992.

İbn Haldûn, Abdurrahman. *Târiķu İbn Haldûn*. thk. Halil Şeĥhâde. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981.

İbn Hallikân, Ebu’l-Abbas. *Vefeyâtu’l-a’yân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Şâdır, ts.

İbn İyâs, Zeynüddîn. *Bedâi‘u’z-zühûr fî vekâ‘i’i’-d-dühûr*. Bûlâķ: el-Matba‘atu’l-Kübrâ’l-Emîriyye, 1894.

İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemaluddîn. *Lisânu'l-'Arab*. thk. Amir Ahmed Haydar. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1971.

İbn Nübâte, Ebû Bekr Cemâluddîn - Kalkîlî, Muhammed el-. *Dîvânu İbni Nübâte'l-Mısrî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi' 'Arabi, 1. Basım, ts.

İbn Şühbe, Takiyyuddin. *Târîh-u Kâdî İbn Şühbe*. thk. Adnan ed-Dervîş. Dimaşk: el-Ma'hedü'l-İlmî el-Ferensî, 1977.

İbn Tağrîberdî, Cemaleddin. *en-Nücumu'z Zâhire*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

İbn Tağrîberdî, Cemaleddin. *Mevridi'l-le'afe fî men veliye's-şaltane ve'l hilâfe*. thk. Nebîl Muhammet Abdulaziz Ahmet. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısrîyye, 1997.

İbn 'Asâkîr. *Târîhu medîneti Dimeşk*. thk. Muhibbuddîn el-'Umerî. Şam: Dâru'l-Fikr, 1995.

İbnu'l-'Îmâd, 'Abdulhayy b. Aḥmed b. Muḥammed b. el-'Îmâd el-'Akrî el-Ḥanbelî. *Şezerâtu'z-Zeheb fî Aḥbâr men Zeheb*. thk. Maḥmûd el-Ernâvût. 11 Cilt. Dimaşk; Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1986.

el-İskenderî, Ahmed vd. *el-Mufaşşal fî târîhi'l-edebi'l-'Arabî*. Kahire: el-Matba'atu'l-Emîriyye, 1936.

el-İskenderî, Ahmed - 'Înânî, Mustafa. *el-Vasît fî'l-edebi'l-'Arabî ve târîhihi*. Kahire: Matba'atu'l-Ma'arif, 1919.

Ḳalkaşendî, Ahmed b. Ali. *Şubḥu'l-'a'şa fî şina'ati'l-inşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1987.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbn Hicce". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Kasım, Muhammed Ahmed - Dîb, Muhyiddin. *Ulûmu'l-Belâğa*. Lübnan: el-Müessese'l-Hadîse lil-Kitâb, 2003.

el-Ḳayravânî, İbn Reşîk. *el-'Umde fî şina'ati's-şi'r ve nakḍihi*. thk. Abdulvahid Şa'lân. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2000.

el-Ğazvîni, el-Ğatîb. *et-Telhîş fî ‘ulumi’l-belâga*. thk. Abdurrahman el-Berğûkî. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, ts.

el-Kelâî, Ebu’l-Kasım. *Ağkâmu şun‘atu’l-kelâm*. thk. Muhammed Rıdvanuddîn. Beyrut: Dâru’s-Şekâfe, 1966.

Keskiner, Osman. *Arap Edebiyatında İnşa Sanatının Gelişmesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1996.

el-Ğureşî, Abdurrahim. *Me‘âlimu’l-kitâbe ve meğânimi’l-işâbe*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsettin. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1988.

Küçüksarı, Mücahit. “Ebu’l-Fadl İbnu’l-‘Amîd’e Ait Bir Risâlenin Edebî Tahlili”. *Marife* 16/2 (2016), 312.

Küçüksarı, Mücahit. *İbn Hicce el-Ğamevî ve Dîvânı*. Konya: Palet Yayınları, 2018.

Lane, Edward William. *Arabic-English Lexicon*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1997.

el-Mağdîsî, Enîs. *Tağavvuru’l-esâl’ibi’n-nesriyye fî’l-edebi’l-‘Arabî*. Beyrut: Menşûrâtü’d-Dâirati’l-‘Arabiyye, ts.

el-Mağrîzî, Tağiyyuddîn. *el-Meva‘iz ve’l-i‘tibâr bi zikri’l-ğurâfi ve’l-âşâr*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1997.

el-Mağrîzî, Tağiyyuddîn. *es-Sülûk li ma‘rifeti duveli’l-Memlûk*. thk. Muhammed ‘Abdulkâdir el-‘Ağâ. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1997.

Ma‘lûf, Luvis. Beyrut: Dâru’-Meşriğ, 1986.

Mağlûb, Ahmed. *Mu‘cemu’l-muştalahâti’l-belâğhiyye*. Lübnan: Dâru’l-‘Arabiyye lil-Mevsû‘ât, 2006.

el-Merâğî, Ahmed Mustafa. *‘Ulûmu’l-Belâga el-Bedî‘ ve’l-Beyân ve’l-Me‘ânî*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1993.

el-Meydânî, Abdurrahman. *el-Belâğatü’l-‘Arabiyye ususuha ve ‘ulûmuha ve fünunuha*. Şam: Dâru’l Kalemî, 1996.

Musa Paşa, Ömer. *el-Edeb fî bilâdi's-Şâm 'uşuru'z-Zenkiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*. Şam: el-Mektebetü'l-Abbâsiyye, 1964.

el-Müneccid, Selâhaddîn. *Huṭaṭu Dimeşk*. Beyrut: el-Matba'atu'l-Kâşûlîkiyye, 1949.

el-Mütenebbî, Ebu't-Tayyib. *Dîvânu'l-Mütenebbî*. Beyrut: Dâru Beyrût, 1983.

Naşşar, Hüseyin. *Neş'etü'l-kitabe'l-fenniyye fî'l-edebi'l-'Arabi*. Kahire: Mektebetü's-Sekafe'd-Dîninye, 2002.

er-Rabdâvî, Mahmud. *İbn Hicce el-Hamevî şâ'iran ve nâkıden*. Dâru Kuteybe, 1982.

Şaşrâ, Muhammed İbn Ahmed. *ed-Durretu'l-muḍîe fî'd-devleti'z-Zâhiriyye*. thk. Arif Ahmed Abdulğani. Şam: Dâru'l-Kenân, 2014.

Sehâvî, Şemseddin. *ed-Ḍav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.

es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. *Miftâhu'l-'Ulûm*. thk. Na'im Zerzûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.

Selâm, Muhammed Zağlûl. *el-Edeb fî'l-'asri'l-Memlûkî*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.

Selim, Mahmud Rızık. *el-Edebu'l-'Arabî ve târîhuhu fî 'asri'l-Memâlik ve'l-Uşmâniyyîn ve'l-'asri'l-hadîs*. Kahire: Maṭabi'u Dâri'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1957.

Selim, Muhammed Rızık. *Āsru selaṭîni'l-Memâlik ve nitâhucu'l-'ilmî ve'l-edebî*. Kahire: Mektebeu'l-Âdâb, 1947.

Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*. çev. Mahmud Fehmi Hicazî. Riyâd: Câmi'atu'l-imâm Muhammed b. Su'ud, 1991.

es-Subkî, Bahâeddin. *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîşi'l-Miftâh*. thk. Abdulhamid Hindavi. Lübnan: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 2003.

es-Subkî, Bahâeddin. *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîşi'l-Miftâh*. Lübnan: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 2003.

Suyutî, Celaledîn Abdurrahman. *Hüsni'l-muḥâḍara fî târîhi Mısr ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebu'l Faḍl İbrahim. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1967.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali. *el-Bedru't-tâli' bi-meḥâsini men ba'de'l-ḳarni't-tâsi'*. thk. Muhammed b. Muhammed ez-Zubâre. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.

eş-Şihabî, Kuteybe. *Ebvâbu Dimeşk ve ahdâsuha't-târîhiyye*. Şam: Matâbi'u Vezâreti's-Şekâfe, 1996.

eş-Şihabî, Kuteybe. Şam: Menşûrâtu Vezâreti's-Şekâfe, 1999.

eş-Şihabî, Kuteybe. Şam: Menşûrâtu Vezâreti's-Şekâfe, 1999.

Ṭaḳḳuş, Muhammed Suheyl. *Târiḥu'l-Memâlik fî Mısr ve bilâdi's-Şâm*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1997.

Ṭarbîn, Ahmed. "Yâḳûtu'l-keḷâm fimâ nâbe's-Şâm". *Mecelletü'l-mecma'il-ilmîyyi'l-Arabî* 31/4 (ts.).

Teftâzânî, Sadeddin. *el-Muṭavvel*. thk. Abdulhamid Hendâvî. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971.

et-Titrîkî, Abdurrahman. *Cemheretu'l-emṣâli'l-Baḡdâdiyye*. Bağdad: Dâru'l-Vaṭaniyye, 1987.

Yâḳût el-Ḥamevî, Ebû 'Abdullâh Yâḳût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, 1995.

Yâzîcî, Tâlib. "Emeviyye Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: DİA, 1995.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/41. İstanbul: DİA, 1988.

Yiğit, İsmail. *Memlûkler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.

Yiğit, İsmail. "Memlûkler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 29, 2004.

ez-Zemaḥşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. 'Amr. *Esâsu'l-Belâḡa*. thk. Muḥammed Bâsil 'Uyûnu's-Sevd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.

ez-Zevzenî, Ebi Abdullah el-Hüseyn. *Şerhu'l-mu'allakâti's-seb'a*. Beyrut: Dâru'l-İlmiyye, 1992.

‘Abbûd, Mârûn. *Edebu’l-‘Arab muhtaşaru târîhi neş’etihî ve taṭavvurihi ve siyeri meşâhîri ricâlihî ve huṭûṭ ûlâ min şuverihim*. Newyork: Müessesetü Hindavî, 2014.

‘Arabî, Muhammed İzzettin. *er-Ravḍatu’l-behiyye fî fedâili Dimeşki’l-maḥmiyye*. Şam: Matba’atu Muktebes, 942.

el-‘Aynî, Bedr. *es-Sulṭân Berḳûḳ müessisu devleti Memâlîki’l-Cerâkise*. thk. İman Ömer Şükrî. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 2002.

Enîsu’l-cülesâ’ fî şerhi dîvâni’l-Ḥansâ’. thk. Luvîs Şeyḥo. Beyrut: el-Matba’atu’l-Kâşûlîkiyye, 1896.

Risâlenin Original Metni

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

{ كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا }

يُقَبِّلُ الْأَرْضَ الَّتِي مَنْ يَمَمَهَا أَوْ تَيَمَّمْ بِثَرَاهَا حَصَلَ لَهُ الْفَخْرُ وَالْمَجْدُ ، فَلَا بَرَحَ هَيَامِ الْوُفُودِ إِلَى أَبْوَابِهَا أَكْثَرَ مِنْ هَيَجَانِ الْعَرَبِ إِلَى رَبَا نَجْدٍ ، وَلَا زَالَتْ فُحُولُ الشُّعْرَاءِ تُطْلِقُ أَعْنَةً لَفْظِهَا فَتَرْكُضُ فِي ذَلِكَ الْمَضْمَارِ ، وَتَهَيِّمُ بِوَادِيهَا الَّذِي يَجِبُ أَنْ تُرْفَعَ فِيهِ عَلَى أَعْمَدَةِ الْمَدَائِحِ بُيُوتُ الْأَشْعَارِ . وَيُنْهِي بَعْدَ أَشْوَاقِ أُمَسَّتِ الدُّمُوعُ بِهَا فِي مَحَاجِرِ الْعَيْنِ مُعْثِرَةً ، وَلَوْ لَمْ يُقَرَّرْ إِنْسَانُهَا بِمُرْسَلَاتِ الدُّمُوعِ لَقُلْتُ فِي حَقِّهِ : { قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ } ، وَصُولُ الْمَمْلُوكِ إِلَى دِمَشْقِ الْمَحْرُوسَةِ ، فَيَا لَيْتَهُ قُبِضَ قَبْلَ مَا كُتِبَ عَلَيْهِ ذَلِكَ الْوُصُولُ ، وَدُخُولُهُ إِلَيْهَا وَلَقَدْ وَاللَّهِ تَمَنَّى خُرُوجَ الرُّوحِ عِنْدَ ذَلِكَ الدُّخُولِ .

فَنَظَرَ الْمَمْلُوكُ إِلَى قُبَّةٍ يَلْبَعَا وَقَدْ طَارَ بِهَا طَيْرُ الْحَمَامِ ، وَجَثَّتْ حَوْلَهَا تِلْكَ الْأَسُودُ الضَّارِيَةُ ، فَتَطَيَّرَتْ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ مِنَ الْقُبَّةِ وَالطَّيْرِ وَتَعَوَّذَتْ بِالْعَاشِيَةِ . وَدَخَلْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْقُبَيْبَاتِ الَّتِي صَغَرَ اسْمُهَا لِأَجْلِ التَّحْيِيْبِ ، فَوَجَدْتُهَا وَقَدْ خَلَا مِنْهَا كُلُّ مَنْزِلٍ كَانَ آتِسًا بِحَبِيبِهِ ، فَأَنْشَدَ بِهِ لِسَانُ الْحَالِ: قَفَا نَبِكُ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ . وَنَظَرْتُ بَعْدَ الْقَبَابِ إِلَى الْمُصَلَّى وَمَا فَعَلْتُ بِهِ سَكَانُ تِلْكَ الْخِيَامِ ، وَالتَّفَقْتُ إِلَى بَدِيعِ بُيُوتِهِ الَّتِي حَسُنَ بِنَاءُ تَأْسِيسِهَا وَقَدْ فُسِدَ النِّظَامُ:

فَسَالَ وَقَدْ وَقَفْتُ عَقِيقُ دَمْعِي عَلَى أَرْضِ الْمُصَلَّى وَالْقَبَابِ

وَنَظَرْتُ إِلَى ذَلِكَ الْوَادِي الْفَسِيحِ وَقَدْ ضَاقَ مِنَ الْحَرِيقِ بِسُكَّانِهِ الْفَضَاءُ ، فَتَوَهَّمتُ أَنَّ وَادِي الْمُصَلَّى قَدْ تَبَدَّلَ بِوَادِي الْغَضَا.

فَسَقَى الْغَضَا وَالسَّاكِنِيهِ وَإِنْ هُمْ شَبَّوْهُ بَيْنَ جَوَانِحَ وَ قُلُوبَ

وَأُصْطَلِيَتْ النَّارُ وَقَدْ أَرَادَتْ سَبْيَ ذَلِكَ النَّادِي، فَشَنَّتْ عَلَيْهِ مِنْ فَوَارِسِ الْعَارَةِ، وَ لَقَدْ وَ اللَّهُ رَبِيعًا لِسِرْحِ
 الْعُيُونِ فَلَمْ يَبْقَ بِهِ رَبِيعٌ وَ لَا عِمَارَةٌ وَ رَكَضَتْ فِي مِيدَانِ الْحَصَى فَوَجَدَتْ أَرْكَانَهُ كَمَا قَالَ تَعَالَى: {وَقُودُهَا
 النَّاسُ وَالْجِجَارَةُ} وَ دَخَلَتْ قَصْرَ الْحَجَّاجِ، وَقَدْ مُدَّتِ النَّارُ بِهِ مِنْ غَيْرِ ضَرُورَةٍ فِي مَوْضِعِ الْقَصْرِ، وَأَصْبَحَ أَهْلُهُ
 فِي خُسْرٍ، وَكَيْفَ لَا وَقَدْ صَارَ عِبْرَةً لِأَهْلِ الْعَصْرِ وَ تَأَمَّلْتُ تِلْكَ الْأَلْسُنَ الْجَمْرِيَّةَ وَ قَدْ انْطَلَقَتْ فِي تُغُورِ تِلْكَ
 الرُّبُوعِ وَ كَلَّمَتْ الشُّكَّانَ، وَتَطَاوَلَتْ بِاللَّسِنَةِ الْأَسْنَةِ وَ انْغِثَامِ الْأَتْرَاكِ فَانْدَهَشَ أَهْلُ دِمَشْقَ وَ قَدْ كَلَّمُوا بِكُلِّ
 لِسَانٍ. وَوَصَلَ الْمَمْلُوكُ بَعْدَ الْفَجْرِ إِلَى الْبَلَدِ، وَقَدْ تَلَا بَعْدَ زُخْرِفِهِ فِي سُورَةِ الدُّخَانِ، فَوَجَبَ بِأَنْ أَجْرِيَ
 الدُّمُوعَ عَلَى وَجِيبِ كُلِّ رُبْعٍ، وَأُنْشِدَ وَ قَدْ دَخَلَ صَبْرِي بَعْدَ إِنْ فِي خَبَرِ كَانَ:

دَمْعٌ جَرَى فَقَضَى فِي الرَّبْعِ مَا وَجَبَا

وَوَقَفْتُ أَنْدُبَ عَرَصَاتِهَا الَّتِي قُمِحَتْ بِالْبَيْنِ فَخَابَتْ مِنْ أَهْلِهَا الظُّنُونُ، وَكَمْ دَارُوا بِقَمَحِهَا خَيْفَةً مِنْ
 طَاحُونِ النَّارِ فَلَمْ تَسْلَمْ، فَصَدَقْتُ الْمَثَلَ بِأَنَّ الْقَمَحَ يَدُورُ وَيَجِيءُ إِلَى الطَّاحُونِ وَتَطَرَّفْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى
 الْحَدَّادِينَ وَقَدْ نَادَتْهُمْ النَّارُ بِلِسَانِهَا مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ: {آتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ}. وَ قَدْ كَانَ يَوْمَ حَرِيقِهَا {يَوْمًا
 عَبُوسًا قَمَطَرِيرًا}، وَ ضَجَّ الْمُسْلِمُونَ فِيهِ مِنْ الْخَيْفَةِ وَ قَدْ رَأَوْا {سَلَاسِلَ وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا} هَذَا وَكُلَّمَا أُصْلِيَتْ
 نَارُ الْحَرِيقِ وَشَبَّتْ نَارُ الْحَرْبِ، ذَكَرْتُ مَا أَشَارَ بِهِ مَوْلَانَا عَلَى الْمَمْلُوكِ مِنَ الْإِقَامَةِ بِمِصْرَ، فَأُنْشِدْتُ مِنْ شِدَّةِ
 الْكَرْبِ

أَهَا لِمِصْرَ وَأَيْنَ مِصْرٌ وَكَيْفَ لِي بِدِيَارِ مِصْرَ مَرَاتِعًا وَمَلَاعِبًا

وَالدَّهْرُ سَلَّمَ كَيْفَمَا حَاوَلْتُهُ لَا مِثْلَ دَهْرِي فِي دِمَشْقَ مُحَارِبًا

يَا مَوْلَانَا، لَقَدْ لَبِسْتُ دِمَشْقَ فِي هَذَا الْمَآثِمِ السَّوَادِ، وَطُبِخَتْ قُلُوبُ أَهْلِهَا كَمَا تَقَدَّمَ عَلَى نَارَيْنِ وَسُلِقُوا
 مِنَ الْأَسْنَةِ بِاللَّسِنَةِ حَدَادٍ، وَلَقَدْ نُسِفَتْ عُيُونُهُمْ مِنَ الْحَرِيقِ وَاسْتَسَقَوْا فَلَمْ يَنْشَقُوا رَائِحَةَ الْغَادِيَةِ وَكَمْ رُئِيَ فِي
 ذَلِكَ الْيَوْمِ {وُجُوهٌ يَوْمئِذٍ خَاشِعَةٌ عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ تَصْلَى نَارًا حَامِيَةً}. وَكَمْ رَجُلٌ تَلَا عِنْدَ لَهَيْبِ بَيْتِهِ: {تَبَّتْ

يَدَا أَبِي لَهَبٍ { وَخَرَجَ هَارِبًا {وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ}. وَشَكَا النَّاسُ مِنْ شِدَّةِ الْوَهْجِ وَهُمْ فِي الشِّتَاءِ، وَصَارُوا مِنْ هَذَا الْأَمْرِ يَتَعَجَّبُونَ، فَقَالَ لَهُمْ لِسَانُ النَّارِ: أَتَعْجَبُونَ مِنَ الْوَهْجِ وَالْحَرِيقِ وَأَنْتُمْ فِي كَانُونٍ؟ وَلَعَمْرِي لَوْ عَاشَ ابْنُ نُبَاتَةَ وَرَأَى هَذَا الْحَالَ وَمَا نَمَّ عَلَى أَهْلِ دِمَشْقٍ فِي كَانُونٍ، لَتَرَكَ رِثَاءَ وَلَدِهِ عَبْدِ الرَّحِيمِ وَقَالَ:

يَا لَهْفَ قَلْبِي عَلَى وَادِي دِمَشْقَ وَيَا حُزْنِي عَلَيْهِ وَيَا شَجْوِي وَيَا دَائِي

فِي شَهْرِ كَانُونٍ وَافَاهُ الْحَرِيقُ لَقَدْ أَحْرَقَتْ بِالنَّارِ يَا كَانُونُ أَحْشَائِي

وَنَظَرْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْقَلْعَةِ الْمَحْرُوسَةِ، وَقَدْ قَامَتْ قِيَامَةٌ حَرْبِيًّا حَتَّى قُلْنَا: {أَزِفَتْ الْأَرْفَةُ} وَ قَدْ سَتَرُوا بُرُوجَهَا مِنَ الطَّارِقِ بِتِلْكَ السِّتَائِرِ وَهُمْ يَتَلَوْنَ: {لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ كَاشِفَةٌ}. وَاسْتَجْلَيْتُ عُرُوسَ الطَّارِمَةِ عِنْدَ زَفَّتِهَا، وَقَدْ تَجَهَّزَتْ لِلْحَرْبِ وَلَمْ تَرْضَ بِغَيْرِ الْأَرْوَاحِ مَهْرَ وَاقْعَدْتُ عَلَى رَأْسِهَا تِلْكَ الْعَصَائِبَ وَتَوَشَّحَتْ بِتِلْكَ الطَّوَارِقِ وَأَدَارَتْ عَلَى مَعْصِمِهَا الْأَبْيَضِ سِوَارَ النَّهْرِ، وَغَازَلْتُ بِحَوَاجِبِ قِسِيهَا فَرَمَتْ الْقُلُوبَ مِنْ عُيُونٍ مَرَامِيهَا بِالنَّبَالِ، وَأَهْدَتْ إِلَى الْعُيُونِ مِنْ مَكَاحِلِ نَارِهَا أَكْحَالًا كَانَتْ السَّهَامُ لَهَا أُمِّيَالًا. وَطَلَبَهَا كُلُّ مِنَ الْمُحَاصِرِينَ وَقَدْ غَلَا دَسْتُ الْحَرْبِ وَسَمَحَ وَهُوَ عَلَى فَرَسِهِ بِنَفْسِهِ الْغَالِيَةِ، وَرَامُوا كَشَفَهَا وَهُمْ فِي رُقْعَةٍ الْأَرْضِ كَأَنَّهُمْ لَمْ يَعْلَمُوا بِأَنَّ الطَّارِمَةَ غَالِيَةٌ. وَ تَالَلَهُ لَقَدْ حُرِسَتْ بِقَوْمٍ لَمْ يَتَدَرَّعُوا بِغَيْرِ آيَةِ الْحَرَسِ فِي الْأَسْحَارِ، وَقَدْ اسْتَيْقَظُوا لِحِمْلِ قِسِيهِمْ وَلَمْ تَنْمَ أَعْيُنُهُمْ عَنِ الْأَوْتَارِ، فَأَعِيدُ رَوَاسِيهَا الَّتِي هِيَ كَالْجِبَالِ الشَّامِخَةِ، بِمَنْ أَسَّسَ الْمُحْجُوجَ وَأَحْصَنَهَا قَلْعَةً بِالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ. وَتَطَاوَلْتُ إِلَى السَّوْرِ الْمُشْرِفِ وَقَدْ فَضَلَ فِي عِلْمِ الْحَرْبِ وَحَفِظَ أَبْوَابَهُ الْمُقْفَلَاتِ فَمَا وَقَفْنَا عَلَى بَابٍ إِلَّا وَجَدْنَاهُ لَمْ يَتْرُكْ خَلْفَهُ لِصَاحِبِ الْمِفْتَاحِ تَلْخِيصًا لِمَا أَبْدَاهُ مِنَ الْمُشْكِلَاتِ، وَمَا أَحَقَّهُ مِنْ قَوْلِ الْقَائِلِ:

فَضَائِلُهُ سُورٌ عَلَى الْمَجْدِ حَائِطٌ وَبِالْعِلْمِ هَذَا السُّورُ أَضْحَى مُشْرِفًا

كَمْ حَمَلُوا عَلَيْهِ وَظَنُّوا فِي طَرِيقِ حَمَلَتِهِمْ نَصْرَهُ، وَنَصَبُوا دَسْتَ الْحَرْبِ وَلَمْ يَعْلَمُوا بِأَنَّهُ قَدْ طُبِّخَ لَهُمْ عَلَى كُلِّ بَابٍ قِدْرًا فَلَا وَأَبْيَكَ لَوْ نَظَرْتَهُ يَوْمَ الْحَرْبِ وَقَدْ تَصَاعَدَتْ فِيهِ أَنْفَاسُ الرِّجَالِ لَقُلْتُ: {وَنُفِخَ فِي الصُّورِ ذَلِكَ يَوْمَ الْوَعِيدِ} وَإِلَى الْمُحَاصِرِينَ وَقَدْ جَاؤُوا رَاجِلًا وَفَارِسًا لِيَشْهَدُوا الْقِتَالَ لَقُلْتُ: {وَجَاءَتْ كُلُّ

نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ؛ وَإِلَى كَوَاكِبِ الْأَسِنَّةِ وَقَدْ انْتَشَرَتْ، وَإِلَى قُبُورِ الشَّهَدَاءِ وَهِيَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِ الْخَيْلِ
قَدْ بُعِثَتْ، وَإِلَى كَرِّ الْفَوَارِسِ وَفَرَّهَا لَقُلْتُ: {عَلِمْتُ نَفْسٌ مَا قَدَّمْتُ وَأَخَّرْتُ} وَإِلَى نَارِ النَّفْطِ وَقَدْ نَفَطَتْ مِنْ
غَيْظِهَا، وَإِلَى ذُكُورِ السَّيُوفِ وَقَدْ وَضَعَتْ الْمَنَايَا السُّودَ وَتَعَدَّرَتْ مِنْ شِدَّةِ الدِّمَاءِ لِكَثْرَةِ حَيْضِهَا:

وَمِنْ الْعَجَائِبِ أَنَّ بَيْضَ سَيْوفِهِمْ تَلِدُ الْمَنَايَا السُّودَ وَهِيَ ذُكُورٌ

وَإِلَى فَارِسِ الْغُبَارِ وَقَدْ رَكِبَ صَهَوَاتِ الْجَوِّ وَلَحِقَ بِعَنَانِ السَّمَاءِ، وَإِلَى أَهْدَابِ السِّهَامِ وَقَدْ بَكَتْ لَمَّا
تَخَضَّبَتْ بِالدِّمَاءِ. وَإِلَى كُلِّ هَارِبٍ سُلِبَ عَقْلُهُ، وَكَيْفَ لَا وَخَصَّمُهُ لَهُ تَابِعٌ، وَإِلَى كُلِّ مَدْفَعٍ وَقَدْ وُجِدَ لَهُ
عِنْدَ حُكْمِ الْقَضَاءِ دَافِعٌ، وَإِلَى قَامَاتِ أَقْلَامِ الْخَطِّ وَقَدْ صَارَ لَهَا فِي طُرُوسِ الْأَجْسَامِ مَشَقٌّ، فَاسْتَصَوَّبْتُ عِنْدَ
ذَلِكَ رَأْيِي مَنْ قَالَ: عَرَّجَ رِكَابَكَ عَنْ دِمَشَقٍ وَنَظَرْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْعَشِيرِ وَقَدْ أُسْتُحِلَّ فِي ذِي الْحِجَّةِ
الْمُحَرَّمِ، وَحَمَلَ كُلُّ قَيْسِيٍّ يَمَانِيًّا وَتَقَدَّمَ، فَجَزَعَ النِّسَاءَ وَقَدْ أَنْكَرْنَ مِنْهُمْ هَذَا الْأَمْرَ الْعَسِيرَ، فَقُلْتُ: وَغَيْرِ بَدْعٍ
لِلنِّسَاءِ إِذَا أَنْكَرْنَ الْعَشِيرَ وَتَصَفَّحَتْ بَعْدَ ذَلِكَ فَاتِحَةَ بَابِ النَّصْرِ فَعَوَّدَتْهُ بِالْإِخْلَاصِ وَزِدْتُ لِلَّهِ شُكْرًا وَحَمْدًا،
وَتَأَمَّلْتُ أَهْلَ الْبَلَدِ وَهُمْ يَتَلَوْنَ لِأَهْلِ الْبَلَدِ فِي سُورَةِ الْفَتْحِ وَلِلْمُحَاصِرِينَ: {وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا} كَمْ
طَلَبُوا فَتَحَهُ فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ طَاقَةً، {وَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهَرُهُ مِنْ قَبْلِهِ
الْعَذَابُ} وَنَظَرْتُ إِلَى مَا تَحْتَ الْقُلْعَةِ مِنْ أَسْوَاقِ التُّجَّارِ فَوَجَدْتُ كَلَّا قَدْ مَحَتِ النَّارُ آثَارَهُ، وَأَهْلُهُ يَتَلَوْنَ: {قُلْ
مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِوِ وَمِنَ التَّجَارَةِ} فَمَا مِنْهُمْ إِلَّا مَنْ هَمَى شَأْنُهُ عَلَى صَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ، وَآخَرُ قَدْ اسْتَعْنَى
بِشَأْنِ نَفْسِهِ، فَهُمْ كَمَا قَالَ اللَّهُ: {لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ} فَوَقَفْتُ أَنْشُدُ فِي تِلْكَ الْأَسْوَاقِ وَقَدْ
سُعِرْتُ:

أَلَا مَوْتُ يُبَاعُ فَأَشْتَرِيهِ؟

وَنَظَرْتُ إِلَى الْمُؤْمِنِينَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ وَهُمْ يَتَلَوْنَ عَلَى مَنْ تَرَكَ فِي بُيُوتِهِمْ أَخْدُودًا مِنْ وَقُودٍ وَ قَدْ
سُعِرَتِ النَّارُ وَ قَعَدَ لِحَرْبِهِمْ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ الْمَشْهُودِ: {قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ النَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ إِذْ هُمْ عَلَيْهَا
قُعُودٌ وَهُمْ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ} هَذَا وَكَمْ مُؤْمِنٍ قَوْمٍ خَرَجَ مِنْ دِيَارِهِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَهُوَ يَقُولُ

"النَّجَاةُ!" وَطَلَبَ الْفِرَارَ، وَكُلَّمَا دَعَاهُ قَوْمُهُ لِمُسَاعَدَتِهِمْ عَلَى الْحَرِيقِ نَادَاهُمْ وَقَدْ عَدِمَ الْإِصْطِبَارُ: {وَيَا قَوْمِ مَالِي أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَاةِ وَتَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ} وَنَظَرْتُ إِلَى ضَوَاحِي الْبَلَدِ وَقَدْ اسْتَدَّتْ فِي وُجُوهِهِمُ الْمَذَاهِبُ، وَ لَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنَ الضِّيْقِ مَخْرَجَ {وَضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ} لَمَّا غُلِقَ فِي وُجُوهِهِمْ بَابُ الْفَرَجِ، فَقُلْتُ: اللَّهُمَّ اجْعَلْ لَهُمْ مِنْ كُلِّ فَرْجٍ وَمِنْ كُلِّ ضِيقٍ مَخْرَجًا، وَلِعَدَمِ أَمْوَالِهِمْ مِنْ كُلِّ عُسْرٍ يُسْرًا، وَلِإِنْهَتَاكَ مَخَدَّرَاتِهِمْ مِنْ كُلِّ فَاحِشَةٍ سِتْرًا، وَلِقَطْعِ الْمَاءِ عَنْهُمْ إِلَى كُلِّ خَيْرٍ سَبِيلًا، فَأَنْتَ حَسْبُنَا وَنِعْمَ الْوَكِيلُ. بِهَذَا وَكَمْ نَظَرْتُ إِلَى سَمَاءِ رُبْعٍ غَرُبَتْ شَمْسُهُ بَعْدَ الْإِشْرَاقِ، فَأَنْشَدْتُ وَقَدْ اَزْدَدْتُ كَرْبًا مِنْ شِدَّةِ الْإِحْتِرَاقِ:

فَدَيْنَاكَ مِنْ رُبْعٍ وَإِنْ زِدْتَنَا كَرْبًا فَإِنَّكَ كُنْتَ الشَّرْقَ لِلشَّمْسِ وَالْعَرَبَا

وَأَنْتَهَيْتُ إِلَى الطَّوَاقِيَيْنِ ، وَقَدْ أَسْبَلَ عَلَيْهِمُ الْحَرِيقُ قُنْدُسَهُ فَكَشَفُوا الرُّؤُوسَ لِعَالِمِ السَّرَائِرِ، وَكَمْ ذَاتَ سِتْرِ خَرَجَتْ بِفَرْقٍ مَكْشُوفٍ وَرَمَتْ الْعَصَائِبَ وَبَعْلُهَا بِغَبْنِهِ دَائِرًا. هَذَا وَكَمْ نَاهِدَاتِ:

أَسْبَلْنَ مِنْ فَوْقِ النُّهُودِ ذَوَائِبًا فَتَرَكْنَ حَبَاتِ الْقُلُوبِ ذَوَائِبًا

وَوَصَلْتُ إِلَى ظَاهِرِ الْفَرَادِيسِ وَقَدْ قَامَ كُلُّ إِلَى فِرْدَوْسِ بَيْتِهِ فَاطَّلَعَ فَرَأَاهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ وَأَنْدَهَشْتُ لِتِلْكَ الْأَنْفُسِ الَّتِي مَاتَتْ مِنَ الْخَوْفِ، وَهِيَ تَسْتَعِيثُ بِالَّذِي {أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ} وَنَظَرْتُ إِلَى ظَاهِرِ بَابِ السَّلَامَةِ وَقَدْ أَخْفَتْ النَّارُ أَعْلَامَهُ، وَلَقَدْ كَانَ أَهْلُهُ مِنْ صِحَّةِ أَجْسَامِهِمْ وَمِنْ اسْمِهِ كَمَا يُقَالُ بِالصِّحَّةِ وَالسَّلَامَةِ. وَإِلَى الشَّلَاحَةِ، وَقَدْ لَبِسَتْ ثِيَابَ الْحُزْنِ وَذَابَتْ مِنْ أَهْلِهَا الْكُبُودُ، وَقَعَدُوا بَعْدَ تِلْكَ الرُّبُوعِ عَلَى أَدِيمِ الْأَرْضِ وَنَضُجَتْ مِنْهُمْ الْجُلُودُ، وَلَقَدْ وَاللَّهِ عَدِمَتْ لَذَّةُ الْحَوَاسِ الْخَمْسِ، وَضَاقَتْ عَلَيَّ الْجِهَاتُ السِّتِّ فَلَمْ تَرَقْ لِي دَمْعَةٌ، وَأَكَلْتُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْأَسْفِ لَمَّا سَمِعْتُ بِحَرِيقِ أَطْرَافِ السَّبْعَةِ، فَأَعِيدُ مَا بَقِيَ مِنَ السَّبْعَةِ بِالسَّبْعِ {الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ} فَكَمْ رَأَيْنَا بِهَا يَعْقُوبَ حَزَنَ رَأَى سَوَادَ بَيْتِهِ فَاصْفَرَ لَوْنُهُ {وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ}. وَتَغَرَّبْتُ إِلَى ظَاهِرِ الْبَابِ الشَّرْقِيِّ فَتَشَرَّقْتُ بِالْدَّمْعِ مِنْ شِدَّةِ الْإِلْتِهَابِ، فَلَقَدْ كَانَ أَهْلُهُ مِنْ دَارِ عَيْنِهِ وَكُرُومِهِ الْكَرِيمَةِ فِي {جَنَّتَيْنِ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ}. وَتَوَصَّلْتُ إِلَى ظَاهِرِ كَيْسَانَ، فَأَنْفَقْتُ كَيْسَ الصَّبْرِ لَمَّا افْتَقَرْتُ مِنْ دَنَائِيرِ تِلْكَ الْأَزْهَارِ وَالْدَّرَاهِمِ رُبَاهَا، وَسَمَحْتُ بَعْدَ ذَلِكَ

بِالْعَيْنِ وَاسْتُخْدِمْتُ فَقُلْتُ: {بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا}. وَكَابَرْتُ إِلَى أَطْرَافِ الْبَابِ الصَّغِيرِ، فَوَجَدْتُ فَاضِلَ النَّارِ
{لَمْ يُغَادِرْ مِنْهَا صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا}

فَيَا لَهْفِي عَلَى عَرُوسِ دِمَشْقَ الَّتِي لَمْ يُذَكَّرْ مَعَ مَحَاسِنِهَا أَسْمَاءُ وَلَا الْجِيْدَاءُ لَقَدْ كَانَتْ سِتَّ الْبِلَادِ
فَاسْتَعْبَدَهَا مَلِكُ النَّارِ حَتَّى صَارَتْ جَارِيَةً سَوْدَا. وَلَقَدْ وَقَفْتُ بَيْنَ رُبُوعِهَا وَقَدْ التَّهَبَّتْ أَحْشَاؤُهَا بِالِاضْطِرَامِ،
وَفُطِمَ جَنِينُ نَبْتِهَا عَنْ رِضَاعِ نَدَى الْغَمَامِ، فَاسْتَسْقَيْتُ لَهَا بِقَوْلِ ابْنِ أَسْعَدِ الْمُوصِلِيِّ:

سَقَى دِمَشْقَ وَأَيَّامًا مَضَتْ فِيهَا مَوَاطِرُ السَّحْبِ سَارِيهَا وَغَادِيهَا

وَلَا يَزَالُ جَنِينُ النَّبْتِ تُرْضِعُهُ حَوَائِلُ الْمُزْنِ فِي أَحْشَا أَرْضِيهَا

فَمَا نَضًا حُبَّةَ قَلْبِي لِنَيْرِبِهَا وَلَا قَضَى نَحْبُهُ وَدِّي لَوَادِيهَا

وَلَا تَسَلَّيْتُ عَنْ سِلْسَالِ رَبُّوتِهَا وَلَا نَسِيتُ مَبِيتِي جَارَ جَارِيهَا

هَذَا وَكَمْ خَائِفٍ قَبْلَ الْيَوْمِ آوَيْنَاهُ بِهَا {إِلَى رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ} وَكَمْ كَانَ بِهَا مُطْرِبٌ طَيْرٌ خَرَجَ بَعْدَمَا كَانَ
يَطْرِبُ عَلَى عُودٍ وَطَارَ. وَبَطَلَ الْجُنْكُ لَمَّا انْقَطَعَتْ أَوْتَارُ أَنْهَارِهِ فَلَمْ يَبْقَ لَهُ مَغْنَى، وَكُسِرَ الدَّفُّ لَمَّا خَرَجَ نَهْرُ
الْمُغْنِيَةِ عَنْ الْمَغْنَى، وَاسْتَسَمَعَ النَّاسُ مَنْ قَالَ:

انْهَضْ إِلَى الرَّبْوَةِ مُسْتَمْتِعًا تَجِدْ مِنَ اللَّذَاتِ مَا يَكْفِي

فَالطَّيْرُ قَدْ غَنَى عَلَى عُودِهِ فِي الرُّوضِ بَيْنَ الْجُنْكِ وَالْدَّفِ

وَأُضْحَتْ أَوْقَاتُ الرَّبْوَةِ بَعْدَ ذَلِكَ الْعَيْشِ الْخَضِلِ وَالْيُسْرِ عَسِيرَةً وَلَقَدْ كَانَ أَهْلُهَا {فِي ظِلِّ مَمْدُودٍ وَمَاءٍ
مَسْكُوبٍ وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ} فَعَبَسَ بَعْدَ ذَلِكَ ثَغْرُ رَوْضِهَا الْبَاسِمُ وَضَاعَ مِنْ غَيْرِ تَوْرِيَةٍ عِطْرُهُ النَّاسِمُ، وَلَمْ يَنْتَظِمِ
الرَّهْرُ الْمَنْثُورُ عَلَى ذَلِكَ الْوَشِيِّ الْمَرْفُومِ رِسَالَةً مِنَ التَّسِيمِ سِحْرِيَّةً وَكَيْفَ لَا وَقَدْ مُحِيَ سَجْعُ الْمُطَوَّقِ مِنْ
طُرُوسِ تِلْكَ الْأُورَاقِ النَّبَاتِيَّةِ وَكَمْ عَرُوسٍ رَوْضٍ قَعَدَ لِمِعْصَمِهَا النَّقْشَ فَلَمَّا انْقَطَعَ نَهْرُهَا صَحَّ أَنَّهَا كَسَرَتْ

السَّوَارِ، وَكَمْ دُولَابٍ نَهْرٍ بَطَلَ غَنَاؤُهُ عَلَى تَشْبِيبِ النَّسِيمِ بِالقَصَبِ وَهُوَ فِي تِلْكَ الادْوَارِ فَوَقَفْتُ أُنْدُبُ ذَلِكَ
الْعَيْشَ الَّذِي كَانَ بِذَلِكَ التَّشْبِيبِ مَوْصُولًا، وَأَنْشُدُ وَ لَمْ أَجِدْ لِي بَعْدَ تِلْكَ النُّوبَةِ الْمُطْرِبَةِ إِلَى مَعْنَى الرِّبْوَةِ
دُخُولًا:

لَمْ لَا أَشَبِّبُ بِالْعَيْشِ الَّذِي انْقَرَضَتْ أَوْقَاتُهُ وَهُوَ بِاللَّذَاتِ مَوْصُولُ

وَنَقَصَ يَرِيدُ فَاحْتَرَقَ، وَلَا يَنْكَرُ لِيَزِيدَ الْحَرِيقُ عَلَى صُنْعِهِ، وَانْقَطَعَ ظَهْرُ ثَوْرَاهُ فَأَهْلَكَ الْحَرْتُ وَالنَّسْلَ بِقَطْعِهِ،
وَذَابَ بَرْدًا وَحَمِيٍّ مَزَاجُهُ لَمَّا شَعَرَ بِالْحَرِيقِ وَلَمْ يَبْقَ فِي ثَغْرِهِ الْأَشْنَبُ بِدُرِّ حَصْبَائِهِ مَا يَبِلُ الرِّيقُ. وَانْقَطَعَ وَقَدْ
اعْتَلَّ مِنْ غَيْضِهِ بَنَاسُ، وَلَمْ يَظْهَرْ عِنْدَ قَطْعِهِ خِلَافٌ وَلَا بَانَ آسٍ. وَجَرَى الدَّمُ مِنْ شِدَّةِ الطَّعْنِ بِالقَنَوَاتِ،
وَكُسِرَتْ قَنَاءُ الْمَرْءِ فَذَاقَتْ مَرَّ الْعَيْشِ بَعْدَ حَلَاوَةِ تِلْكَ الْقُطُوفِ الدَّانِيَاتِ. وَكُسِرَ الْخَلْخَالُ لَمَّا قَامَ الْحَرْبُ
عَلَى سَاقِهِ، وَسَقَطَ رَأْسُ كُلِّ غُصْنٍ عَلَى الْجَبْهَةِ فَهَاجَتْ الْبَلَابِلُ عَلَى أَوْرَاقِهِ. وَخَرَّ نَهْرٌ حَمِيصٌ خَاضِعًا وَتَكَدَّرَ
بَعْدَ مَا كَانَ يُصْفِي لَنَا قَلْبَهُ، وَافْتَقَرَ أَغْنِيَاءَ غُصُونِهِ مِنْ حَبَاتِ تِلْكَ الثِّمَارِ فَصَارُوا لَا يَمْلِكُونَ حَبَّةً طَالَمَا كَانَ
أَهْلُهُ بِهِ فَاكِهِينَ وَلَكِنَّهُمْ {اعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ} فَقَالُوا: {وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ} وَ ذُبُلْتَ غُصُونُ تِلْكَ
الْجَزِيرَةِ الَّتِي كَانَتْ عَلَى وَجَنَاتِ شُطُوطِهِ مُسْتَدِيرَةً. فَقُلْنَا بَعْدَ عُرُوسِ دِمَشْقَ وَ حِمَاتِهَا: لَا حَاجَةَ لَنَا
بِحَمِيصٍ وَ الْجَزِيرَةِ فَيَا لَهْفِي عَلَى مَنَازِلِ الشَّرَفِ وَ ذَلِكَ الْوَادِي الَّذِي نَعَقَ بِهِ غُرَابُ الْبَيْنِ وَ يَا شَوْقِي إِلَى
رَأْسِ تِلْكَ الْمَرْجَةِ الَّتِي كَانَتْ تُجْلِسُنَا قَبْلَ الْيَوْمِ عَلَى الرَّأْسِ وَ الْعَيْنِ هَذَا وَ قَدْ اسْوَدَّتْ الشُّقْرَاءُ وَ امْسَتْ
كَابِيَةً لَمَّا حَصَلَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنَ الْجَوْلَانِ وَ جَانَسَهَا الْعَكْسُ فَاضْحَتْ بَاكِئَةً عَلَى فِرَاقِ الْإِبْلَقِ وَ أَخْضَرَ ذَلِكَ
الْمَيْدَانِ وَ يَا مَوْلَانَا لَقَدْ بَكَى الْمَمْلُوكُ مِنَ الْأَسَفِ بِدَمْعَةٍ حَمْرَاءَ عَلَى مَا جَرَى مِنْ أَهْلِ الشَّهْبَاءِ فِي الْمَيْدَانِ
عَلَى الشُّقْرَاءِ حَتَّى كَذَّبَ النَّاسُ مَنْ قَالَ:

قُلْ لِلَّذِينَ قَايَسَ بَيْنَ حَلَبَ وَ جَلَّقَ بِمُقْتَضَى عِيَانِهَا

مَا نُلْحِقُ الشَّهْبَاءَ فِي حَلَبَتِهَا تَعْتُرُ الشُّقْرَاءَ فِي مَيْدَانِهَا

فَقَالَ لِسَانُ الْحَالِ: وَ اللَّهُ مَا كَذَبَ وَ لَكِنَّهُ قَدْ يَحْبُو الرِّنَادَ وَ يَبْكُو الْجَوَادَ وَ قَدْ يُصَابُ الْفَارِسُ بِالْعَيْنِ الَّتِي
تَعْمِرُ قَنَاتَهُ غَمْرًا

وَ مَنْ ظَنَّ أَنَّ سَيْلَاقِي الْحُرُوبِ وَ أَنَّ لَا يُصَابَ فَقَدْ ظَنَّ عَجْزًا

وَ دَخَلْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْبَلَدِ فَوَجَدْتُ عَلَى أَهْلِهِ مِنْ دُرُوعِ الصَّبْرِ سَكِينَةً فَقُلْتُ: يَا رَبَّ مَكَّةَ وَ الْحَرَمِ أَنْظِرْ
إِلَى أَحْوَالِ أَهْلِ الْمَدِينَةِ وَ لَكِنْ مَا دَخَلْتُ بِهَا إِلَى حَمَامٍ إِلَّا وَجَدْتُهُ قَدْ ذَاقَ لِقَطْعِ الْمَاءِ عَنْهُ حِمَامًا. وَ عَلِمَ
الْقَوَامُ وَ الْقَاعِدُونَ بَارِضُهُ أَنَّهَا { سَاءَتْ مُسْتَقَرًّا وَ مُقَامًا } وَ تَلِي عَلَى بَيْتِ نَارِهِ { قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَ
سَلَامًا } فَحَسَنَ أَنْ أَنْشُدَ قَوْلَ ابْنِ الْجَوْزِيِّ:

الْحَارُّ عِنْدَكَ بَارِدٌ وَ النَّهْرُ امْسَى مُنْقَطِعٌ

وَ الْعَيْنُ مَا مَاءٍ فِيهَا مَا حِيلَةُ الْقَوَامِ؟

وَ أَتَيْتُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى الْجَامِعِ الْأَمْوِيِّ فَإِذَا هُوَ لِأَشْتَاتِ الْمَحَاسِنِ جَامِعٌ. وَ أَتَيْتُهُ طَالِبًا لِبَدِيعِ حُسْنِهِ
فَنَظَرْتُ بِالِاسْتِصْغَاءَةِ وَ لِقَبْطِاسٍ مِنْ ذَلِكَ النَّفَحَاتِ السَّحَرِيَّةِ وَ تَشَوَّقْتُ إِلَى النَّظْمِ وَ التَّثَرُّعِ لَمَّا نَظَرْتُ إِلَى تِلْكَ
الشُّذُورِ الذَّهَبِيَّةِ وَ آنَسْتُ مِنْ جَانِبِ طُورِهِ نَارًا فَارْجَعَ إِلَيَّ ضِيَاءٌ حَسِّي. وَ أَنْدَهَشْتُ لِذَلِكَ الْمَلِكِ السُّلَيْمَانِيِّ وَ
قَدْ زَهَا بِالْبِسَاطِ وَ الْكُرْسِيِّ وَ قُلْتُ هَذَا مَلِكٌ سَعَدَ مَنْ وَقَفَ فِي خِدْمَتِهِ خَاشِعًا وَ شَقِيَ مَنْ لَمْ يَدُسْ بِسَاطَهُ وَ
يَأْتِيهِ طَائِعًا وَ لَقَدْ صَدَقَ مَنْ قَالَ:

أَرَى الْحَسَنَ مَجْمُوعًا بِجَامِعِ جِلْقِي وَ فِي صَدْرِهِ مَعْنَى الْمَلَاخَةِ مَشْرُوحٌ

فَإِنْ يَتَعَالَى بِالْجَوَامِعِ مَعْشَرٌ فَقُلْ لَهُمْ بَابُ الزِّيَادَةِ مَفْتُوحٌ

مَعْبُدٌ لَهُ قَبَصَاتُ السَّبْقِ وَ لَكِنْ كُسِرَتْ عِنْدَ قَطْعِ الْمَاءِ قَنَاتُهُ وَ رَأَيْتُهُ فِي الْقَلَّةِ مِنْ شِدَّةِ الظَّمِّ وَ قَدْ قَوِيَتْ مِنْ
ضَجِيجِ الْمُسْلِمِينَ أَنَاتُهُ وَ خَفَضَ النَّسْرُ جَنَاحَ الدَّلِّ وَودَّ بِأَنْ يَكُونَ النَّسْرُ طَائِرًا وَ طُمِسَتْ مُقْلُ تِلْكَ
الْمَصَابِيحِ فَأَنْدَهَشَ لِذَلِكَ النَّاطِرِ. هَذَا وَ كَمْ نَظَرْتُ إِلَى حَجَرٍ مُكْرَمٍ وَ لَمْ تَجِدْ لَهُ بَعْدَ اكْسِيرِ الْمَاءِ جَابِرٌ وَ

اِخْتَفَتْ نُجُومُ تِلْكَ الْاَطْبَاقِ الَّتِي كَانَتْ كَالْقَلَائِدِ فِي جِيدِ الْعَسَقِ وَ مُرَّتْ حَلَاوَةُ نَارِهَا بَعْدَمَا رَكِبَتْ {طَبَقًا
عَنْ طَبَقٍ} وَ اصْبَحَ بَعْدَ تِلْكَ النَّصَارَةِ وَ النَّعِيمِ ذَابِلٌ وَ كَادَتْ قَنَادِيلُهُ لِفَقْدِ الْمَاءِ أَنْ تَقْطَعَ السَّلَاسِلُ وَ لَمْ تُشِرْ
النَّاسُ بِاصَابِيعِهَا إِلَى فُصُوصِ تِلْكَ الْخَوَاتِمِ الْمُذَهَّبَةِ. وَ لَمْ يَبْقَ عَلَى ذَلِكَ الصَّحْنِ طَلَاوَةُ بَعْدَ الْمَاءِ وَ حَلَاوَةُ
سَكَبَتِهِ الطَّيِّبَةِ وَ تَذَكَّرَ الْمُنْبَرُّ عِنْدَ قَطْعِ الْمَاءِ اَوْقَاتَهُ بِالرَّوَضَةِ وَ تَكَدَّرَتْ اِفْرَاحُهُ لَمَّا ذَكَرَ أَيَّامَهُ بِتِلْكَ الْغِيْضَةِ
وَ اَنْشُدَ مِنْ شَوْقِهِ:

لَوْ أَنَّ مُشْتَقًّا تَكَلَّفَ فَوْقَ مَا فِي وَسْعِهِ لَسَعَى إِلَيْكَ الْمُنْبَرُّ

وَ وَدَّتِ الْعُرُوسُ أَنْ تَكُونَ مُجَاوِرَةً لِحِمَامَتِهَا لِتَبْلُ رَيْقَهَا بِرَحِيْقِ الْاَمْنِ. إِذَا نَظَرْتُ إِلَى عَاصِيِ الْمُحَمَّدِيَّةِ وَ قَدْ
دَخَلَ إِلَى جَنَاتِهَا وَ نَظَرْتُ إِلَى فَوَارِ اِبِي وَ نُوَاسٍ وَ قَدْ انْقَطَعَ قَلْبُهُ بَعْدَمَا كَانَ يَثْبُ وَ يَتَجَرَّى وَ كَادَ أَنْ يُنْشِدَ
مِنْ شِعْرِهِ لِعَدَمِ الْمَاءِ: الْا فَاسْقِنِي خَمْرًا وَ دَخَلْتُ إِلَى الْكَلَّاسَةِ وَ قَدْ عَلَا بِهَا غُبَارُ الْحُرْنِ فَتَنَهَدْتُ مِنَ الْأَسْفِ
عَلَى كُلِّ نَاهِدَةٍ وَ رَثَيْتُ لِلنِّسَاءِ وَ قَدْ فَقَدْنَ بَعْدَ تِلْكَ الْاَنْعَامِ مَائِدَةً وَ اسْتَطَرَدْتُ إِلَى بَابِ الْبَرِيدِ فَوَجَدْتُ
خُيُولَ الْمَاءِ الْجَارِيَةِ قَدْ قُطِعَتْ عَنْ تِلْكَ الْمَرَائِزِ وَ نَظَرْتُ إِلَى السِّرَاجِ الْأَكْبَرِ وَ قَدْ اِنْعَقَدَ لِسَانُهُ لَمَّا شَعَرَ مِنْ
مَمْدُوحِ الْمَاءِ بَعْدَمِ تِلْكَ الْجَوَائِزِ وَ نَظَرْتُ إِلَى أَهْلِ الصَّلَاةِ وَ قَدْ لَبِسُوا فِي هَذِهِ الْوَاقِعَةِ مِنَ الصَّبْرِ دُرُوعَ وَ قَدْ
اسْتَعَدُّوا بِسَهَامٍ مِنَ الْإِدْعِيَّةِ أَطْلَقُوهَا عَنْ قِسِيِّ الرُّكُوعِ.

مُرِيْشَةٌ بِالْهُدْبِ مِنْ جَفْنِ سَاهِرٍ مُنْصَلَةً أَطْرَافُهَا بِدُمُوعٍ

وَ نَظَرْتُ إِلَى الرَّيَّانِ مِنَ الْعِلْمِ وَ قَدْ اشْتَدَّ لِفَقْدِ الْمَاءِ ظَمَأُهُ وَ تَبَدَّلَ ذِهْنُهُ حَتَّى صَارَ مَا يُعْرِفُ مِنْ اَيْنِ الطَّرِيقِ
إِلَى بَابِ الْمِيَاهِ وَ مَشَيْتُ بِحُكْمِ الْقَضَاءِ إِلَى الشُّهُودِ فَوَجَدْتُ كُلًّا مِنْهُمْ قَدْ رَاجَعَ شَهَادَهُ وَ طَلَّقَ وَسْنَهُ وَ
تَامَلْتُ أَهْلَ السَّاعَاتِ وَ قَدْ صَارَ عَلَيْهِمْ كُلُّ يَوْمٍ بِسَنَةٍ وَ نَزَلْتُ فِي هَذَا الْوَقْتِ مِنَ السَّاعَاتِ إِلَى الدَّرَجِ فِي
دَقِيقَةٍ فَأَنْتَهَيْتُ إِلَى مَجَازِ طَرِيقِ الْفَوَارِ فَوَجَدْتُهُ كَأَنَّ لَمْ يَكُنْ لَهُ حَقِيقَةُ كَمْ وَرَدْتُهُ وَ هُوَ كَأَنَّهُ سِنَانٌ يَطْعُنُ فِي
صَدْرِ الظَّمَاءِ أَوْ كَشَجَرَةٍ كِدْنَا نَقُولُ أَنَّهَا طُوبَى لَمَّا ظَهَرَتْ وَ {اَصْلُهَا ثَابِتٌ وَ فَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ} أَوْ مُعْتَرِفٌ
بِنَدَى الْمَاءِ وَ قَدْ اِفَاضَ عَلَيْهِ عَطَايَاهُ فَيَضًا فَرَفَعَ لَهُ لِأَجْلِ ذَلِكَ فَوْقَ قَنَاتِهِ رَايَةً بَيَضَاءُ أَوْ عَمُودٌ وَفَاءِ اِشَارَتِ

النَّاسُ إِلَيْهِ بِالْأَصَابِعِ أَوْ مَلِكٌ طَالِبُ النَّاسِ بِوَدَائِعِ. حَتَّى أَكْلِيلَ الْجُوزَاءِ لَهُ مِنْ جُمْلَةِ الْوَدَائِعِ. أَوْ ابْيَضُ طَائِرٌ
عَلَا حَتَّى قُلْنَا أَنَّهُ يَلْتَقِطُ حَبَّاتِ النُّجُومِ الثَّوَابِ أَوْ شَجَاعٌ ذُو هِمَّةٍ عَالِيَةٍ يُحَاوِلُ ثَارًا عِنْدَ بَعْضِ الْكَوَاكِبِ.
فَخَفَضَ لِفَقْدِ الْمَاءِ مَنَارَهُ وَ اخْتَفَى بَعْدَمَا كَانَ أَشْهَرَ مِنْ عِلْمٍ وَجَدَعَ أَنْفَهُ وَ طَالَمَا ظَهَرَ وَ فِي عِرْنَيْنِهِ شَمَمٌ:

لَسْتُ أَنْسَى الْفَوَارَ وَ هُوَ يُنَادِي غِيضَ مَائِي وَ عَطَلَ الدَّهْرُ حَالِي

فَتَمَنَيْتُ مِنْ لُهِيبِي أَنْيِ اشْتُرِيَ غَيْضَهُ بِرُوحِي وَ مَالِي

فَلَا وَ اللَّهُ مَا كَانَتْ إِلَّا أَيْسَرَ مُدَّةٍ حَتَّى رَجَعَ الْمَاءُ إِلَى مَجَارِيهِ وَ ابْتَسَمَ تَغَرُّ دِمَشْقَ عَنْ شَنْبِ الرَّيِّ بَعْدَمَا
نَشَفَ رِيقَهُ فِي فَمِهِ

هَذَا وَ قَدْ خَمَدَتْ نَارُ الْحَرْبِ وَ قَعَدَتْ بَعْدَمَا كَانَتْ عَلَى سَاقٍ وَ قَدَمٍ. وَ بَطُلَتْ أَلَتْهَا الَّتِي كَانَ لَهَا عَلَى
تَحْرِيكِ الْأُوتَارِ وَ جَسِّ الْعِيدَانِ نَعَمٌ. وَ أُعْتُقِلَ الرُّمْحُ بِسِجْنِ السِّلْمِ بَعْدَمَا كَانَ عَلَى رَأْسِهِ لِيَوَاءِ الْحَرْبِ مَعْقُودٌ.
وَ هَجَعَتْ مُقْلُ السَّيْفِ فِي اجْفَانِهَا لِمَا عَلِمَتْ أَنَّ الرِّيَادَةَ فِي الْحَدِّ نَقْصٌ فِي الْمَحْدُودِ. وَ فَاضَتْ غُدْرَانُ
الرَّحْمَةِ عَلَى رِيَاضِ الْأَمْنِ فَظَهَرَ لَهَا مِنَ الْمَسْرَةِ نَبَاتٌ حَسَنٌ فَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ

وَ بَعْدُ فَالْمَعْدِرَةُ مِنْ فَهَاهَةِ هَذِهِ الرِّسَالَةِ الَّتِي هِيَ فِي رِيَاضِ الْأَدَبِ بِأَقْلِيَّةٍ وَ الصَّفْحُ عَنْ طُولِهَا وَ قِصَرِ
بَلَاغَتِهَا بَيْنَ يَدَيِ تِلْكَ الْمَوَاقِفِ السَّحْبَانِيَّةِ. وَ لِيَكُنْ مَحْمُولًا عَلَى مَتْنِ الْجِلْمِ كَلَامُهَا الْمَوْضُوعُ . فَقَدْ عَلِمَ
اللَّهُ أَنَّهَا صَدَرَتْ مِنْ قَلْبٍ مَكْسُورٍ وَ فُؤَادٍ مَصْدُوعٍ وَ ذِهْنٍ ضَعْفٍ وَ لَمْ يَجِدْ لِكَثِيرِ ضَعْفِهِ عَاصِمًا وَ لَا نَافِعًا وَ
رَاحِلَةً فِكْرٍ امْتَسَتْ عِنْدَ سَيْرِهَا إِلَى غَايَاتِ الْمَعَانِي ضَالِعٌ.

فَسِيرُوا عَلَى سِيرِي لِأَنِّي ضَعِيفُكُمْ وَ رَاحِلَتِي بَيْنَ الرَّوَاحِلِ ضَالِعٌ

هَذَا وَ كَمْ تَوَلَّدَ لِلْمَمْلُوكِ فِي طَرِيقِ الرَّمْلِ مِنْ عُقْلَةٍ. وَ كَمْ ذَاقَ مِنْ قُطَاعِ الطَّرِيقِ أَنْكَادًا حَتَّى ظَنَّ أَنَّهُ لِعَدَمِ
النُّصْرَةِ لَمْ يَجِدْ لَهُ إِلَى الْاجْتِمَاعِ وَصْلَةً. وَ كُلَّمَا زَعَقَ عَلَيْهِ غُرَابٌ تَأَلَّمَ لِسَهَامِ الْبَيْنِ وَ فَقَدِ مِصْرَ الَّتِي هِيَ نِعَمُ
الْكِنَانَةِ وَ أَنْشَدَ وَ قَدْ تَحَيَّرَ فِي الرَّمْلِ لِفِرَاقِ ذَلِكَ التَّخْتِ الَّذِي أَعَزَّ اللَّهُ سُلْطَانَهُ

مِنْ زَعَقَةِ الْغُرَابِ بَعْدَ الْمُلتَقَى فَارَقْتُ مِصْرًا وَ بِهَا أَحْبَابِي

وَ فِي طَرِيقِ الرَّمْلِ صِرْتُ حَائِرًا مُرَوِّعًا مِنْ زَعَقَةِ الْغُرَابِ

وَ اسْتَقْبَلَ الْمَمْلُوكُ بَعْدَ ذَلِكَ بِلَادَ الشَّامِ وَ هُوَ عَلَى تِلْكَ الْحَالَةِ فَبُنِسَ الْحَالُ وَ بُنِسَ الاسْتِقْبَالُ. فَوَالرَّحْمَنِ مَا
وَصَلَ بِهَا إِلَى مَكَانٍ إِلَّا وَجَدَهُ وَ قَدْ وَقَعَتْ فِيهِ الْوَاقِعَةُ وَ اشْتَدَّ الْقِتَالُ وَ حَصَدُوا سُبُلَ الرِّشَادِ فَدَرَسَتْ. فَلَا
أَعِيدُ لِمُعِيدِ حَرْبِهِمْ دُرُوسٌ. وَ آدَارُوا رُحَى الْحَرْبِ بِقُلُوبٍ كَالْأَحْجَارِ فَطُحِنَتْ عِنْدَ ذَلِكَ الرُّؤُوسُ

مِنْ كُلِّ عَادٍ كَعَادٍ فِي تَجْبُرِهِ مِنْ فَوْقِ ذَاتِ الْعِمَادِ شَادَهَا إِرْمُ

لَا يَجْمَعْنَ عَلَى غَيْرِ الْحَرَامِ إِذَا تَجَمَّعُوا كَحِجَابِ الرَّاحِ وَ انْتَضَمُوا

وَ انْتَهَتْ الْغَايَةُ بِالْمَمْلُوكِ إِلَى أَنَّهُ شُلِحَ بِقُرْبِ الْكِسْوَةِ فِي الشِّتَاءِ وَ انْتَضَرْتُ مَلِكَ الْمَوْتِ وَ قَدْ امْسَتْ:

لِي مُهْجَةٍ فِي النَّازِعَاتِ وَ عِبْرَةٌ فِي الْمُرْسَلَاتِ وَ فِكْرَةٌ فِي هَلِ اتَى.

هَذَا وَ اللَّيْلُ قَدْ انْطَفَتْ مَصَابِيحُ أَنْوَارِهِ وَ عَسَسَ حَتَّى ائْتَمَّتْ بِمَوْتِ الصَّبَاحِ وَ قُلْتُ لَوْ كَانَ فِي قَيْدِ الْحَيَاةِ
تَنْفُسٌ. فَذَهَبَ الْمَمْلُوكُ وَ قَدْ تَزَوَّدَ عِنْدَ قَسَمِ الْغَنِيمَةِ بِسَهْمٍ وَ خَرَجَ وَ لَمْ يَجِدْ لَهُ تَعْدِيلًا وَ لَكِنَّهُ صَبَرَ عَلَى
الْأَلَمِ بَعْدَمَا كَانَ يُدْمَى مِنَ الْوَهْمِ. وَ لَمْ يَلْقَ لَهُ مُجِيرًا لَمَّا قَوِيَ أَلَمُهُ وَ ضَعُفَ مِنْهُ الْحِيلُ. إِلَّا أَنَّهُ دَخَلَ تَحْتَ
ذَيْلِ اللَّيْلِ فَوَصَلَ إِلَى الْبَلَدِ وَ قَدْ وَدَّ يَوْمَهُ لَوْ تَبَدَّلَ بِالْأَمْسِ. وَ لَمْ يَسْلَمْ لَهُ فِي رُقْعَةِ الْحَرْبِ غَيْرَ الْفَرَسِ وَ
النَّفْسِ وَ لَكِنَّهُ أَنْشَدَ:

مَا تَفْعَلُ الْإِعْدَاءُ فِي جَاهِلٍ مَا يَفْعَلُ الْجَاهِلُ فِي نَفْسِهِ

فَاعَاذَ اللَّهُ مَوْلَانَا وَ بِلَادَهُ مِنْ هَذِهِ الْقِيَامَةِ الْقَائِمَةِ. وَ بَدَأَ بِهِ فِي الدُّنْيَا بِبِرَاعَةِ الْإِمْنِ وَ فِي الْآخِرَةِ بِحُسْنِ
الْخَاتِمَةِ. إِنَّ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى بِمَنْنِهِ وَ كَرَمِهِ

Risâlenin Türkçe Çevirisi

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

“Şüphesiz ki bu, kitapta yazılmıştır.”

Kendisine yönelen yahut kendisiyle teyemmüm eden kimsenin şerefe ve izzete kavuştuğu toprakları (Şam şehrinin topraklarını) öper[im]. Elçilerin [Şam] kapılarına duydukları sevdâ Arapların Necd tepelerine olan seferlerinden hala daha çoktur. Hala adı duyulmuş şairler [onun için] kelimelerinin dizginlerini serbest bırakıp bu meydanda koşturmakta, [onun] övgü temelleri üzerine şiir beyitleri yazmaları (evler inşa edilmesi) gereken vadisinde dolaşmaktadırlar.

Gözyaşlarının göz yuvalarında birikmesine sebep olan özlemin ardından -ki onların gözlerinden yaşlar akmamış olsaydı, onlar hakkında "Kahrolası insan, ne kadar da nankördür!" derdim- bitiriyor [um ve diyorum ki:] Kulunuz,⁴⁵⁰ korunaklı Şam'a ulaştı. Ah, keşke Şam'a girmesi takdir edilmeden önce ona ölüm takdir edilmiş olsaydı. Şam'a girdiği esnada Allah'a yemin olsun ki ruhunun çıkmasını diledi. Kulunuz, Yelboğâ Camii'nin kubbesine baktı. Kubbenin üstünde güvercinler uçuşuyor, etrafında o yırtıcı aslanlar (askerler) çömelmiş oturuyordu. O an kubbeye ve kuşlarda bir uğursuzluk sezdim ve Ğâşiye Suresi'ni okuyarak Allah'a sığındım.” Ardından [kendisine duyulan] sevgiyi ifade etmek için Kûbeybât olarak adlandırılan Kûbâb'a girdim. Daha önce sevdiklerini (ev halkını) ağırlayan her evin şimdi bomboş kaldığını gördüm. Evlerin lisan-ı halî şöyle diyordu: “Durun sevgilinin yurdunun hatırasına ağlayalım.” Kûbab'dan sonra Muşallâ'ya ve çadır halkının (çadırlarda kalan Memlûk askerlerinin) bölgeyi ne hale getirdiğine baktım. Evlerin güzel ve muntazam şekilde inşa edilmiş fakat şimdi harap olmuş olan o muhteşem mimarilerine dönüp baktım da:

Muşalla ve Kûbâb'ın toprağına -[orada] durmuştum- gözyaşlarım döküldü.

⁴⁵⁰ Risâlesinde İbn Mekânîs'e “يا مولانا” “Ey efendimiz” şeklinde seslenen İbn Hicce'nin, “memlûk” kelimesi ile kendisini kastettiği düşünülmüştür. İbn Hicce risâlede “ذَكَرْتُ مَا أَشَارَ بِهِ مَوْلَانَا عَلَى الْمَمْلُوكِ مِنَ الْإِقَامَةِ بِمِصْرَ” cümlesinin ardından Mısır'a olan özlemini ifade eden bir şiir terennüm etmiştir. Bu durumda İbn Mekânîs'in İbn Hicce'ye Şam'a gitmemesini tavsiye ettiğini ve risâleyi yazarken Şam'da bulunan İbn Hicce'nin bu sözü hatırlayarak pişman olduğu anlaşılabilir. Nitekim risâlenin sonunda şu cümlelerle “memlûk” olarak adlandırdığı kişinin ya da kişilerin Şam'a girerek hata yaptığı belirtilmektedir: “مَا تَفْعَلُ الْإِعْدَاءُ فِي جَاهِلٍ مَا يَفْعَلُ “الْجَاهِلُ فِي نَفْسِهِ”. Çeviride “memlûk” kelimesi ile İbn Hicce kastedildiği takdirde İbn Hicce'nin, kendisinden bahsederken üçüncü tekil şahıs (o) ile birinci tekil şahıs (ben) eklerini beraber kullanmış olduğu görülür. “Memlûk” kelimesi ile Sultan Zahir Berkûk ve askerlerinin kastedildiği de düşünülebilir. Edebi bir metin olan ve özellikle tevriye sanatına bolca yer veren risâlede “memlûk” kelimesi iki ayrı anlama gelecek şekilde tevriyeli olarak da kullanılmış olabilir. Risâlenin sonunda “memlûk” olarak ifade edilen kimse veya kimselerin savaşta zarar gördüğünden, savaş meydanından sadece atı ve canıyla kurtulduğundan bahsedilmektedir. “Memlûk” kelimesi ile İbn Hicce'nin kendisi kastediliyorsa çatışmalar esnasında şehirde dolaşmakta olan İbn Hicce'ye bir ok isabet ettiği ve yaralandığı anlaşılabilir.

Yangın sebebiyle sakinlerine gökyüzünün bile dar geldiği bu geniş vadiye baktım ve Muşallâ vadisi (şairin zikrettiği) Ğadâ Vadisi'ne dönüştü sandım:

(Allah) Ğadâ Vadisi'ni ve sakinlerini sulasın, her ne kadar onlar

Ateşiyle kürek kemiklerim ve kaburgamın arasını (kalbimi) yaktılarsa da.

Ateş tutuşturulmuş, ardından da o bölgeyi esir almak isteyerek alevden süvarilerle vadinin üzerine baskın düzenlemişti. Andolsun ki orası gözler önünde uzanıp giden yemyeşil bir yerdi. Şimdi ise orada ne yeşillik ne de bayındırlık kaldı. Ardından Haşâ Meydanı'na koştum ve meydanın dört bir yanının -Allah'ın buyurduğu gibi- yakıtı insanlar ve taşlar olan alevler [ile kaplı olduğunu] gördüm. Ardından Kasru'l-Haccâc Mahallesi'ne girdim. Alevler sarayın olduğu yere gereksiz yere uzanmış, bölge sakinleri hüsrana uğramıştı. Nasıl uğramasınlar ki? Zamanın insanlarına ibret olmuşlardı. Evlerin yarıklarından girerek mahalle sakinleriyle konuşan alevden dilleri izledim. Alevler, kılıçların sesleri (dilleri) ve Türklerin aksanı ile karışıp uzamış, kendilerine her dilden seslenilen Şam halkı neye uğradığını şaşırıyordu. Memlûkler şafak vaktinden sonra şehre ulaştı, süslerle dolu şehir dumana büründü. Sabrım tükenmiş bir halde her evin acısı için gözyaşı dökmek gerekti:

Gözyaşları aktı ve evde gerekeni yerine getirdi.

Durup halkının hayal kırıklığına uğradığı, ayrılıklarla öğütölmüş tarlalarına ağıt yaktım. [Halk] yangın değirmeninden korkup buğdayların etrafında dönüp durdu ancak [buğdayları ateşten] kurtaramadılar. Böylece “Buğday döner dolaşır değirmene geri döner” sözünün doğru olduğunu anladım. Ardından Haddâdîn'e (Demirciler Çarşısı'na) uğradım. Ateş, diliyle onlara uzaktan “Bana demirleri getirin” diye bağırıyordu. Çarşının yandığı gün “asık suratlı, çatık kaşlı, korkunç ve dehşetli bir gündü. Zincirler, demir halkalar ve çılgın alevler gören Müslümanlar korkudan sağa sola kaçıyordu. Yangın ateşi tutuşturulup savaş ateşi alevlendikçe efendimizin Memlûkler'in Mısır'da kalmasını uygun gördüğünü hatırladım.⁴⁵¹ Hissettiğim acının şiddetinden şöyle dedim:

Ah Mısır, Mısır şimdi nerede, Mısır'ın çayırlarına nasıl ulaşabilirim?

Orada barış vaktidir, benim Şam'da geçirdiğim gibi savaş vakti değildir.

⁴⁵¹ Benim Mısır'da kalmamı ve Şam'a gitmememi uygun gördüğünü hatırladım.

Ey efendim, Şam [bir süre] bu kara matem havasında kaldı. Halkının yüreği [alevler sebebiyle] pişti. Gözleri yangın sebebiyle kurudu, biraz nefes almak isteseler de [kendilerini serinletecek] yağmurun kokusunu bile alamadılar. O gün korkuya kapılmış, çalışmış ama yorulmuş, ateşten kaçışı olmayan nice yüz görüldü. Nice adam alevler içinde kalmış evinin yanında “Elleri kurusun bu alevlerin” dedi. Nice adam eşi yanarken (odun taşırken) evinden kaçtı. İnsanlar kış mevsiminde olmalarına rağmen aşırı sıcaktan şikâyet ettiler ve bu duruma hayret ettiler. [Bunun üzerine] ateşin dili onlara şöyle dedi: "Ocak ayında (kış mevsiminde) olan kimse yangın ve sığağa şaşırır mı?" Yemin olsun ki İbn Nübâte yaşasaydı da ocak ayında Şam’ın düştüğü durumu görseydi oğluna ağıt yakmayı bırakır ve şöyle derdi:

Şam vadisinin başına gelenlerden ötürü vah kalbime, hüznüme, acıma ve derdime!

Ocak ayında yangın onu benden aldı. Ateşinle ciğerimi yaktın ey ocak ayı!

Ardından korunaklı kaleye baktım. Kalede savaş kıyameti kopmuştu ta ki “Yaklaşan (kıyamet) yaklaştı.” dedik. [Kaleyi savunan] askerler “Onu Allah'tan başka açığa çıkaracak yoktur.” ayetini okuyarak kalenin burçlarını düşmana karşı örtmüştü. Târime’nin gelini⁴⁵² düğün günü tüm güzelliğiyle ortaya çıkmıştı. Savaşa hazırlanmış ve çeyiz olarak canlardan başkasına razı olmamıştı. Başına örtüsünü dolamış,⁴⁵³ boynunun etrafına şalını sarmış, bileğinin etrafına beyaz bir bilezik⁴⁵⁴ takmıştı. Yay (hilal) kaşlarıyla kur yaparak kalpleri tam ortasından oklarla vurdu. [Kendisine çevrilmiş] gözlere, ateşinin sürmesinden sürmeler hediye etti ki o oklar [sürmeyi çekmeye yarayan] millerdi. Kaleyi kuşatanların her biri onu elde etmek istedi. Böylece savaş şiddetlendi ve [askerler] kıymetli canıyla atının üzerinde öne atıldı. Yeryüzünün bu bölgesinde sanki Târime [bölgesinin] yüksek olduğunu bilmezmiş gibi burçları [örten örtüleri] açmak istediler. Allah’a yemin olsun ki [o kale] yalnızca şehir vaktinde duaları kalkan yapan bir kavim tarafından korunmaktaydı. [O kavim] yaylarını taşımak için uyanık kalmış gözleri yayların kirişlerinden ayrılmamıştı. Kabe’nin direklerini inşa edene (Allah’a) kalenin sağlam dağlara benzeyen surlarını koruması için dua ettim. ... Uzanıp bölgeye hâkim konumda bulunan, savaş konusunda bilgisi artmış ve kilitli kapılarını korumakta olan sura baktım. Hangi kapı önünde dursak çıkarttığı zorluktan ötürü anahtarı olan kimseye dahi kapıyı açacak mecal bırakmamıştı. Şu sözün sahibi ne de doğru söylemiştir:

⁴⁵² Kalenin Târime bölgesinde bulunan minare

⁴⁵³ Şam Kalesi’nde bulunan bazı minareler surların üzerine inşa edilmiştir. Târime’nin gelininin (sur üzerinde yer alan minarenin) başına sardığı örtü ile surlar üzerinde bulunan ve kaleyi koruyan askerler kastedilmektedir.

⁴⁵⁴ Kalenin civarından geçen nehir kaleyi çevreleyen bir bileziğe benzetilmiştir.

Onun faziletleri şanı kuşatan bir surdur ve ilim ile bu sur şerefli (şeref verir) olmuştur.

[Kalenin surlarına] ne çok kez ona saldırdılar ve saldırıları sonucu zafer kazanacaklarını umdular. Savaş kazanını kurdular (savaşın ateşini tutuşturdular) ama her kapıda kendileri için bir kazan [kaynatıldığını] bilmiyorlardı. Andolsun ki savaş günü askerlerin [göğre] yükselen nefeslerine baksaydın “Sûra üflendi, işte bu vadedilen gündür” derdin. Yaya ve at üzerinde savaşa katılmak için gelen askerleri görseydin “Herkes yanında bir muhafız ve şahitle gelmiş” derdin. Dört bir yana saçılmış mızrak uçlarını, atların ayakları altında dağılmış şehit kabirlerini ve atlıların bir saldırıp bir geri çekildiğini görseydin “Herkes neyi önceleyip neyi geride bıraktığını anladı” derdin. Öfkesinden patlayan alevlere, kapkara ölümler doğuran - doğum sonrası kanların şiddetinden özre sahip olan- yiğit kılıçlara -“Ne tuhaftır ki, kılıçlarının beyazı (beyaz kılıçlar), erkek olmalarına rağmen kapkara ölümler doğurur.”- Havanın sırtına binen ve gökyüzünün derinliklerine ulaşan toz süvarisine,⁴⁵⁵ kana boyandığında gözyaşları döken okların saçaklarına, aklı başından gitmiş bir halde kaçan - düşman kendilerini takip etmekteyken akılları nasıl başlarından gitmesin ki- askerlere, bir sebebe binaen ateşlenen her topa, insanların vücutların kendisine deneme kağıdı olduğu hat kalemlerinin boylarına, [baktığında yine aynı şekilde düşünürdün]. O zaman “Atını Şam’dan başka bir yöne çevir” diyen kimsenin sözünün ne kadar isabetli olduğunu anladım. Ardından savaşın haram olduğu Zilhicce ayında hürmeti çiğnenen (canları ve namusları helal görülen) eşlere baktım. Her Kaysî [Arabı] bir yemânî kılıcı kuşanmış ve ileri atılmış, kadınlar [onların] bu çetin işi [yapmalarını] kabul edememişlerdi. O zaman dedim ki “kadınların eşlerini (eşleri tarafından yapılan iyiliği) inkâr etmeleri ilk defa görülen bir durum değildir. Ardından Bâbu’n-Naşr’ın girişinde gezindim. İhlas ile⁴⁵⁶ bölgeyi [koruması için] Allah’a dua ettim, Allah’a daha çok şükrettim ve hamt ettim. Kapının bulunduğu bölgede kendilerine [yardımcı olması için] Fetih Suresi’ni, şehri kuşatan askerlere karşı ise “Onların önlerine ve arkalarına bir set çektik” ayetini okumakta olan insanları dikkatle izledim. Kapıyı ne kadar açmak isteseler de açmaya güç yetiremediler. Şehir halkı ile “Aralarına kapısı olan bir sur çekilmişti ki bu surun içinde rahmet, dış tarafında ise azap vardır”. Ardından kalenin altında bulunan dükkanlara baktım ve gördüm ki alevler dükkanların izlerini silip atmış, halk “Allah’ın yanında olan, eğlence ve ticaretten daha hayırlıdır” ayetini okumaktaydı. Onlardan kimi [kendisini kurtarıırken] eşi ve çocuklarından ayrı düştü, kimi kendi derdinden başkasını

⁴⁵⁵ Savaş esnasında ayağa kalkan tozlar

⁴⁵⁶ veya İhlas Suresi’ni okuyarak

göremedi. Allah'ın buyurduğu gibi “O gün her birinin başkalarına bakmayı engelleyecek dertleri vardı.” Alevler içerisinde kalmış dükkanların yanında durup şöyle dedim:

Yok mu satılık bir ölüm, satın alsaydım?

Rükû ve secde eden müminlere baktım. Evlerinde alevden hendekler bırakan, o büyük günde kendilerine savaş açan (düşmana) karşı “Kahrolsun o hendekleri, alev alev yanan ateşi hazırlayanlar, onlar ateşin başında oturmuş müminlere yaptıklarını seyrediyorlar” ayetlerini okuyorlardı. Nice mümin ölüm korkusuyla imdat! diyerek beldesinden çıktı ve kaçmak istedi. Kavmi onu yangına karşı kendilerine yardım etmesi için çağırdıkça sabırsız bir halde onlara “Ey kavmim size ne oluyor ben sizi kurtuluşa çağırırken siz beni ateşe çağırıyorsunuz” dedi. Şehrin kenar mahallelerine baktım. Tüm yollar kapanmış, halk çıkış yolu bulamamıştı. Kurtuluş kapıları⁴⁵⁷ yüzlerine kapandığında genişliğine rağmen yeryüzü onlara dar gelmişti. Dedim ki: Ey Allah'ım! onların her sıkıntısını ferahlığa çevir ve onlara her darlıktan bir çıkış yolu göster. Mallarının yokluğu nedeniyle her zorluğu kolaylaştır ve iffetlerini çiğnenmesine karşı her kötülükten onları koru, su kesintilerini gidermek için her türlü hayırlı yolu göster. Sen bizim vekilimizsin, sen ne güzel vekilsin. Evlerin, apaydınlık iken güneşi batmış semasına ne çok baktım. Yangın sebebiyle kederim artmış bir halde dedim ki:

Bizim kederimizi artırsan da senin gibi eve kurban olalım

Çünkü sen güneşin hem doğduğu hem battığı yersin.

Sonunda Tavvâkîn çarşısına vardım. Yangın çarşının üzerine örtüsünü örtmüş, bölge halkı başlarını her türlü düşünceyi bilen (Allah'a) açmışlardı. O gün kocaları zarar etmiş bir halde dönüp dururken nice örtülü kadın örtüsünü atmış ve saçları açık bir halde dışarı kaçmıştı. Nice genç kız

Gögüslerinin üzerine örgülerini salmış kalpleri eritip bırakmışlardı.

Ardından Ferâdis Mahallesi'ne ulaştım. [Mahalle sakinlerinin] her biri evinin bahçesine çıkmış, etraflarına bakınca bahçesini çılgın alevlerin ortasında görmüştü. Korkunun şiddetinden ölecek durumda olan, “kendisini yoktan yaratan ve bütün yaratılmışları hakkıyla bilen” [Allah'tan] yardım isteyen bu insanları [görünce] dehşete kapıldım. Ardından Bâbü's-Selâme'ye baktım. Ateş izlerini saklamış, bölge halkı -bölgenin adından da anlaşılacağı

⁴⁵⁷ Sur kapılarından birisi olan Bâbü'l-Ferec

üzere- selamet ve afiyet içerisinde idi. Ve Şellaha'ya [baktım]. Bölge matem elbisesine bürünmüş, [yangın sebebiyle] halkının ciğerleri erimişti. Önceden evlerinde oturmakta olan halk şimdi kuru zemin üzerine oturmuş ve derileri pişmişti. Yemin olsun ki beş duyum [ile hissettiğim lezzetler] yok oldu, her bir yanımdan dünya bana dar geldi, gözümde yaş bile akmadı. Seb'a Mahallesi'nin çevresini saran yangını duyduğumda üzüntüden parmaklarımı ısırdım. Seb'a Mahallesinden geriye kalanları [koruması için] tekrarlanan yedi ayeti⁴⁵⁸ ve Kuran-ı Azîm'i okuyarak Allah'a dua ettim. Nice Yakup, evinin karardığını gördü ve rengi sarardı, "üzüntüden gözüne ak düştü de kederini içinde sakladı." Batıya, Babu's-Şarkî'nin dış kısmına doğru gittim. Alevlerin şiddetinden sıcak gözyaşları döktüm.

Şehrin doğu kapısına doğru gittim, yangının şiddetinden dolayı gözyaşlarıyla doğuya döndüm. Bölge halkı "üzüm bağları ve hurmalar ile dolu iki cennetin" sahipleriydiler. Ardından Kîsân kapısının dış kısmına ulaştım. O çiçeklerin dinarlarını ve çiçeklerin ekili olduğu tepeler olan dirhemleri harcayıp bitirdiğinden kesemdeki sabırları harcadım. Ardından gözüme (ağlaması için) müsaade ederek (İstihdam sanatı kullanarak) gözyaşlarının "akıp gitmesi de Allah'ın adıyladır." dedim. Bâbu's-Sağîr'in çevresine ulaştım. Gördüm ki "dizginsiz alevler büyük- küçük hiçbir şey bırakmadan her şeyi yutmuştu." Vah Şam'ın, güzellikte kendisiyle hiçbir güzelin yarışamayacağı gelininin başına gelenlere! O, alevler kralı onu kölesi yapıp siyahi bir cariye çevirinceye dek şehrin kraliçesi idi. Yangın sebebiyle karnı ateşle dolmuş, bulutların çiylerinden beslenen bebekler (bitkiler) süttten kesilmişti. Onlar için İbn Es'ad el-Mevşilî'nin şu sözleri ile su temennisinde bulundum:

Şam'ı ve orada geçen günleri, gündüz ve akşam orada yürüyenleri yağmurlar sulasın,

Yağmur taşıyan bulutlar hala onun toprağının karnında[ki] bebekleri (bitkileri) sulamaktadır.

Ne kalbim onun rüzgarını unuttu ne de onun vadisine olan sevgim tükendi.

Ne o tepenin suyunu ne de orada geçen geceleri unuttum.

Geçmişte nice korkmuş kişiyi bu yerleşmeye elverişli sulu tepede barındırmıştık. Orada eskiden dal üzerinde (ud çalıp) şarkı söylemekteyken şimdi uçup gitmiş nice kuş vardı. Nehirlerinin telleri kopunca çengi⁴⁵⁹ artık çalınmaz oldu, şarkı söyleyeni (barınacağı bir

⁴⁵⁸ Fatıha Suresi

⁴⁵⁹ Şam'ın Cenk isimli mesire alanı (aynı zamanda bir çalgı aleti çengi anlamına da gelmektedir.)

evi/kaçacak bir yeri) kalmadı. Nehrin şarkıcısı sahneden çekilince def⁴⁶⁰ kırıldı. İnsanlar şairin şu sözünü tekrar duymak istedi:

Keyifle çık Rabve'ye

Orada yeterince sefa bulursun.

Kuşlar dallar üzerinde (ud çalıp) şarkı söylemektedir.

Cenk ve Deff arasındaki bahçelerde.

Rabve'de hayat neşe ve rahatlıktan sonra zorluğa dönüştü. Rabve sakinleri “kesintisiz uzayan gölgeler, çağlayarak akan sular, tükenmeyen ve yasaklanmayan çok çeşitli meyveler içinde [yaşıyor] idiler.” Fakat daha sonra Rabve'nin gülümseyen yüzü asıldı, hoş kokusu dağıldı. O nakışlı örtünün üzerine serilmiş çiçeklerin sihirli mesajları yok oldu. Nasıl olmasın, yaprakların sayfalarından gerdanlıklı güvercinlerin ötüşleri silindi. Bahçedeki nice gelinin⁴⁶¹ [çiçeklerden] bilezik [gibi] bileklerine taktığı desenler kayboldu (bilezikleri kırıldı). Nice su değirmeni dönmeyi bıraktı da nazlı rüzgârın esintisine ve nehirdeki sazlara söylediği şarkının sesi duyulmaz oldu. Durup geçmişteki o mutlu şarkıları anarak (hakkında güzellemeler yazılan o hayata) ağladım, o güzel günlerin ardından Rabve'nin bahçelerine tekrar giremezken dedim ki:

Hatıraları yok olup gitmiş, lezzetlerle dolu

O hayata dair güzellemeler neden yazmayayım?

Yezid Nehri'[nin suyu] azaldı ve yandı... Sevra Nehri'nin suyu kesildi ve kesintisi sebebiyle ekinler ve nesiller mahvoldu. Berede Nehri eridi ve yangını hissettiğinde öfkesi arttı. Beyaz dişli ağzında bir damla dahi su kalmadı. Bânâs Nehri kurudu, nehrin suyu kesildiğinde ne anlaşmazlık çıktı ne de üzülen birisi görüldü. Darbenin etkisiyle damarlarda (Kânavât Nehri'nden) kan yürüdü. Mizze Nehri kesildi ve o tatlı meyvelerin ardından hayatın acısını tattı. Savaş ayağa kalkınca halhal (Halhâl Nehri) kırıldı. Her dal yüz üstü yere düştü ve yaprakları üzerine konmuş olan kuşlar uçtu. Hums Nehri boyun eğerek teslim oldu. Daha önce bize kalbini açan o temiz suyu bulanıklaştı. Zengin dallarında bir tane dahi meyve kalmadı. Oysaki bölge halkı eskiden nimetler içerisindeydi. Fakat şimdi günahlarını itiraf edip

⁴⁶⁰ Şam'ın Deff isimli mesire alanı (aynı zamanda bir çalgı aleti olan def anlamına da gelmektedir.)

⁴⁶¹ Nehir

“Biz de günahkârlarla birlikte eğlenceye dalmış bir haldeydik.” dediler. Adanın kıyısını (yanaklarını) çevreleyen ağaçlar soldu. Şam’ın gelini ve kaynanasından⁴⁶² sonra artık Hums [Nehri’ne] ve adaya ihtiyacımız kalmadı, dedik. Vah, eş-Şeref [bölgesinde bulunan] evlere ve karga ötüşleriyle yankılanan o vadiye! Vah bizi [yangından önce] baş tacı eden çayırların⁴⁶³ başına gelenlere!” Sarışın toprak⁴⁶⁴ karardı ve [insanların] sırtında koşuşturması sonucu yüz üstü kapandı. Alaca Saray’dan ve o yeşil meydandan ayrıldığına ağladı.

“Ey efendim, kulunuz Halepli [askerlerin] meydanda bu bölgeye yaptıkları sebebiyle kan ağladı. Ta ki sonunda insanlar şu sözleri söyleyen kişiyi yalanladı:

Halep ile Şam’ı karşılaştıran kişiye söyleyin ki:

Boz renkli [at]⁴⁶⁵, yarışta sarışın [at]^{466a}

[Sarışın] meydanda tökezlerken bile yetişemez.

[Bunun üzerine] lisan-ı hal dedi ki: Allah’a yemin olsun ki [bu sözleri söyleyen şair] yalan söylemedi ancak kıvılcım sönebilir, küheylan tökezleyebilir ve bazen yiğit kimseye, mızrağına atılan bir bakıştan nazar değebilir.

Savaşa karışıp da zarar görmeyeceğini sananlar ne olmayacak bir şey diler.

Ardından şehre girdim. Halkı sabır zırhına bürünmüş, sakinlik içindeydi. Dedim ki: Ey Mekke’nin ve Harem’in Rabbi [olan Allah’ım] şehir halkının haline bir bak! Ama şehre girdiğimde, tüm hamamların suyunun kesildiğini gördüm. Şehir sakinleri oranın kötü bir konaklama yeri olduğunu anladılar. Alevlerle kaplı evlerinin önünde: “Ey ateş, serin ve esenlik ol dedik.” ayetini okudular. [Bu durumda] İbn Cevzi’nin şu sözünü söylemem tam yerinde oldu:

Sende sıcak soğuktur ve sende nehirler kurumuştur,

Pınarlarda su yoktur, insanlar ne yapsın?

⁴⁶² Hama şehri

⁴⁶³ Çayır kelimesi ile aynı zamanda “el-Merce” isimli mesire alanı kastedilmiştir.

⁴⁶⁴ eş-Şaqrâ isimli mesire alanı

⁴⁶⁵ Boz renkli anlamına gelen “eş-Şehba” kelimesi Haleb’in isimlerinden birisidir.

⁴⁶⁶ Sarışın kelimesi ile Şam’da bulunan “eş-Şaqrâ” isimli mesire alanı kastedilmektedir.

Ardından türlü güzellikleri bir arada toplayan Emeviyye Camii'ne geldim. [Oraya] onun görkemli güzelliğini görmek amacıyla gelmişim. [Gelmem ile] o parlak ışığından bir nebze ve aydınlığa eriştim. O büyüleyici kokuları içime çektiğimde, güzelliğinin eteklerine sarıldım. Altın parçacıklarını görünce nazım ve nesir [yazmaya] istek duydum. Dağın eteğinde bir ateş fark ettim ve [kaybettiğim] duyularımın ısıltısı geri döndü. Tahtı ve kürsüsü ile övünen, [Hz.] Süleyman [kadar görkemli olan] bu krala şaşırdım. Dedim ki: Bu, kendisine huşuyla hizmet edenlerin saadete erdiği bir kraldır. Onun halısına basmayan (hizmetinde bulunmayan) ve ona itaat etmeyen ise mutsuz olur. Şu sözü söyleyen ne doğru söylemiştir:

Şam'ın camilerinde güzelliğin toplandığını görüyorum

Onun göğsünde güzelliğin anlamı açıkça ifade edilmiştir.

Eğer çok sayıda insan camilere gidiyorsa

Onlara deyin ki: "Fazladan bir kapı (Babu'z-Ziyâde) açıktır.

O mabed ki yarışın öncüsü iken sular kesildiğinde boyun eğip teslim oldu. Onu kible yönünde gördüm de susuzluktan ve Müslümanların gürültüsünden dolayı iniltisi artmıştı. Kubbetu'n-Nesr, boyun eğerek kanatlarını indirmiş ve uçan bir kartal olmayı dilemiş, lambaların gözbebekleri canlılığını yitirmişti. Bu manzaradan dolayı hayrete düştüm. Nice kıymetli mermer suyun kesilmesinin ardından kırılmış ve [kendisini] onaracak [kimse] bulamamıştı. Alaca karanlığın boynunda [takılı] kolyelere benzeyen yıldızları kaybolmuş, halden hale geçtikten sonra tadını kaybetmişti. Nimetler ve parıltı içerisinde olan dalları solmuş, susuzluk sebebiyle kandillerin zincirleri neredeyse kırılacaktı. İnsanlar parmakları ile altın yüzüğün üzerindeki kıymetli taşlara işaret etmez oldu. Caminin sahnindeki zarafetten eser kalmadı. Su kesildiği zaman minber, bahçede geçen günlerini hatırladı. O ağaçlıktaki günlerini hatırlayınca neşesi yok oldu ve özlemle terennüm etti:

Eğer özleyen, gücünün ötesinde bir şey yapabilseydi,

Sana ulaşmak için minber bile yürürdü.

Gelin (Mi'zenetü'l-arûs) Âşî Nehri üzerindeki Muhammediyye [adlı su değirmeninin] bahçelerine girdiğini görünce susuzluğunu giderebilmek için kaynanasına⁴⁶⁷ (koruyucularına) komşu olmak istedi. Ardından Ebu Nüvâs adlı fiskiyeye baktım, hoplayıp koşuştururken suyu

⁴⁶⁷ Hama şehri. Asi Nehri Hama şehrinden geçmektedir.

kesilivermişti. Susuzluktan az kalsın “Yok mu bir şarap, verin içeyim” diye terennüm edecekti. Ardından Kellâse’ye girdim. Kasvet tozları bölgenin dört bir yanını sarmıştı. Genç kızlar için duyduğum üzüntüden ötürü iç çektim, bunca nimetten sonra sofralarını kaybeden kadınlara yas tuttum. Yürüyüşümü Bâbü’l-Berîd’e doğru sürdürdüm. Gördüm ki atlılar gibi koşan sular bu yerlere gelmeyi kesmiş. Büyük kandilin suyun eksikliğinden dolayı dilinin bağlandığını ve suskunlaştığını gördüm. Namaz kılan kimselere baktım. Bu savaşta sabırdan zırhlar giymişler, dualardan oklar hazırlamışlar ve bu okları rükû yayından [düşmanın] üzerine fırlatmışlardı

[Oklar] uyanık kimsenin göz kapaklarındaki kirpiklerle süslenmiş,

Okların uçları ise gözyaşlarıyla bilenmiştir.

Ardından ilim pınarlarına (alimlere) baktım. Suyun yokluğundan susuzlukları şiddetlenmiş, çeşmelerin yerini bulamayacak kadar zihinleri bulanmıştı.... Babü’s-Sâat civarında bulunan insanlara baktım ve gördüm ki bir gün onlara bir sene kadar uzun gelmektedir. Bir dakikada Babü’s-Sâat’ten [caminin doğu tarafındaki] merdivenlere indim. Ebu Nüvâs fiskiyesinin bulunduğu yere vardım ve gördüm ki yerinde yeller esiyor. [Önceden] kaç kez onun yanından geçmiştım de [o zamanlar] susuzluğun bağırını yaran bir mızrak gibiydi. Yahut gördüğümüzde neredeyse “ne mutlu ona ki ‘kökleri yerde sabit, dalları göktedir’” dediğimiz bir ağaca, ... armağan olarak insanların parmaklarıyla işaret ettikleri bir vefa direğine, gökyüzünden emanet isteyen -hatta takımyıldızlarından bir tacın da [kendisine verilen emanetler arasında olduğu]- bir krala, “neredeyse kuyruklu yıldızları yakalayacak!” diyeceğimiz kadar yükselen beyaz bir kuşa, bazı gezegenlerde öç peşinde gezen azmi bitmez cesur bir kişiye benzerdi. [Şimdi] duvarları⁴⁶⁸ susuzluktan alçalmış ve herkes tarafından tanınırken görünmez olmuştu. Gururla öne çıkan burnu kesilmişti. Dedim ki:

Suyum tükendi ve zaman benim halimi kötüleştirdi diyen fiskiyei unutamam ki

Üzüntümden ruhum ve malımla ona su satın almayı dilemişim.

Vallahi, kısa bir süre sonra sular geri geldi ve susuzluktan dili damağına yapışmış olan Şam’ın yüzü gülümsedi. Savaşın kıvılcımları söndü (şiddeti azaldı) ve [savaş] dört nala koşmakta iken oturdu. Savaşın, telleri titreten ve udları yoklayan nağmelere sahip aleti bozuldu. Başında savaş sancağı sarılı mızrak, barış hapishanesine hapsedildi. Sınırları

⁴⁶⁸ Fiskiyeinin etrafını çeviren ve tanınmasını sağlayan işaretler (العَلَمُ فِي الطَّرِيقِ)

aşmanın (aşırı genişletmenin) sınırlanan (tanımlanan) şeyin özünde bir eksiklik yaratacağını⁴⁶⁹ anlayan kılıçların gözleri uykuya daldı. Güven bahçeleri üzerine rahmet pınarları taşı ve bahçeler mutluluktan hoş bitkiler bitirdiler. Bizden mutsuzluğu gideren Allah’a hamdolsun.

Ardından, edebiyat bahçelerinde kıymetsiz kalan bu risâlenin yetersizliği için özür diler; risâle metni uzun, usta kimselerin yazdığı eserlere kıyasla belagatı kısa olduğu için affınıza sığınırım. Dilerim ki burada yazdığım sözler hoşgörüyü karşılasın. Allah şahittir ki bu risâle kırık bir kalp, musibete uğrayarak acılar içerisinde kalmış bir yürek, zayıflayarak kendisini koruyacak veya kendisine fayda sağlayacak bir şey bulamayan güçsüz bir zihinden sadır olmuştur.

Bana göre yürüyün, çünkü ben en zayıfınızım

Ve benim bineğim diğerler binekler arasında güçsüzdür.

Bu çöl yollarında nice zorlukla karşılaştı[m]. Yol kesicilerden dolayı pek çok acı çekti[m] de bir yardım eli uzanmayınca tekrar bir araya gelmeye imkân yok sandı[m]. Karga her öttüğünde ayrılık okları ve cennet gibi bir yer olan Mısır’ı kaybettiği[m] için acı çekti[m]. Allah’ın sultanını yüce kıldığı o tahtını kaybettiği[m] için çöllerde yolunu şaşırmış bir halde şöyle dedi[m]:

Karga ötüşünden, bir araya geldikten sonra sevdiklerimin yaşadığı Mısır’dan ayrıldım

Kargaların ötüşünden ürkmüş bir halde çöl yolunda şaşırdım kaldım,

Ardından Şam topraklarına yöneldi[m]. [Şehirde gördüğüm] ne kötü bir hal ve [şehrin beni karşılaması] ne kötü bir karşılamaydı. Vallahi, her vardıgı[m] yerde savaş şiddetlenmiş bölgenin altı üstüne gelmişti. Doğru yolları biçip yok ettiler. Savaşta olanları tekrarlamaya gerek yoktur. Savaş değirmenini taş gibi kalplerle çevirdiler ve [savaşta] kafalar ezildi.

İrem’in inşa ettiği sütunların üstünden,

Ad kavmi gibi kibirlenen (zalim) her düşman

Şarabın üstündeki kabarcıklar gibi dizilip toplandıklarında

⁴⁶⁹ Bir şeyin tanımı (الحد) ne kadar kesin ve sınırlı olursa, o şey o kadar net ve belirgin olur. Sınırların aşırı genişletilmesi, tanımlanandaki bu netlik ve belirginliği ortadan kaldırır.

Kötülükten başka bir şey için bir araya gelmezler.

Sonunda kış mevsiminde Kisve yakınlarında kıyafetsiz kaldı[m]. Ölüm meleğini bekledi[m] ve

“‘Nâziât’ta’⁴⁷⁰ bir ruh, ‘Murselat’ta’⁴⁷¹ bir göz yaşı ve ‘hel etâ’da’⁴⁷² bir düşünce oldu[m.]”

Gece karanlığıyla lambaların ışıkları söndü ve karanlık bastı. Sabahın öldüğüne dair inancım kuvvetlendi ve dedim ki eğer yaşasaydı nefes alırdı. Ganimet taksiminde payı[m]a bir ok düştü. Çıktı[m] ve iyileştirecek kimse bulamadı[m.] Düşünceler sebebiyle kan dökerken yaraya sabretti[m]. Acı güçlendiğinde yardım edecek kimse bulamadı[m] ve çareler[im] tükendi. Yine de gecenin kanatları altına girdi[m] ve şehre ulaştı[m.] Her şeyin eski haline dönmesini diledi[m]. Savaş meydanında atı[mdan] ve canı[m]dan başka bir şey kalmamıştı. Ama şöyle dedi[m]:

Düşmanlar bir cahile, cahilin kendi kendine yaptığını yapamaz.

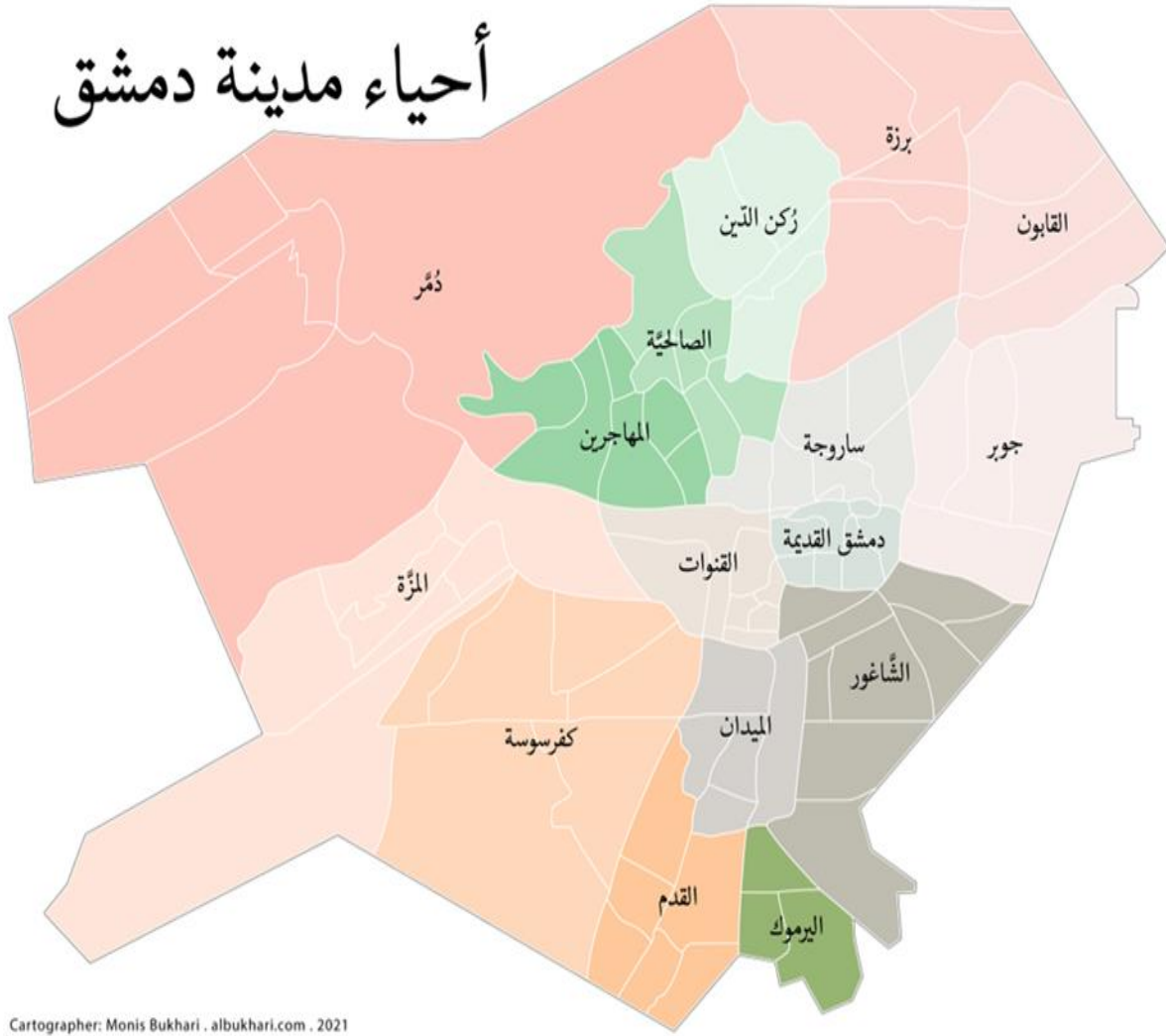
Allah, keremi ve ihsanı ile efendimizi ve onun diyarını (Mısır’ı) bu kopan kıyametten korusun. Ona dünyada güvenlik ve esenlik, ahirette ise güzel bir son nasip etsin.

⁴⁷⁰ Bir sure ismi olan “النّازعات” “ölüm melekleri” anlamına gelecek şekilde yorumlanmıştır.

⁴⁷¹ Kıyamet ve günahkarların çekeceği azaptan bahseden bir suredir.

⁴⁷² “” ibaresi, insanın yaratılmadan önce henüz adının bile anılmadığı bir dönem olduğunu anlatan İnsan Suresi’nin ilk ayetinin ilk iki kelimesidir.

Haritalar

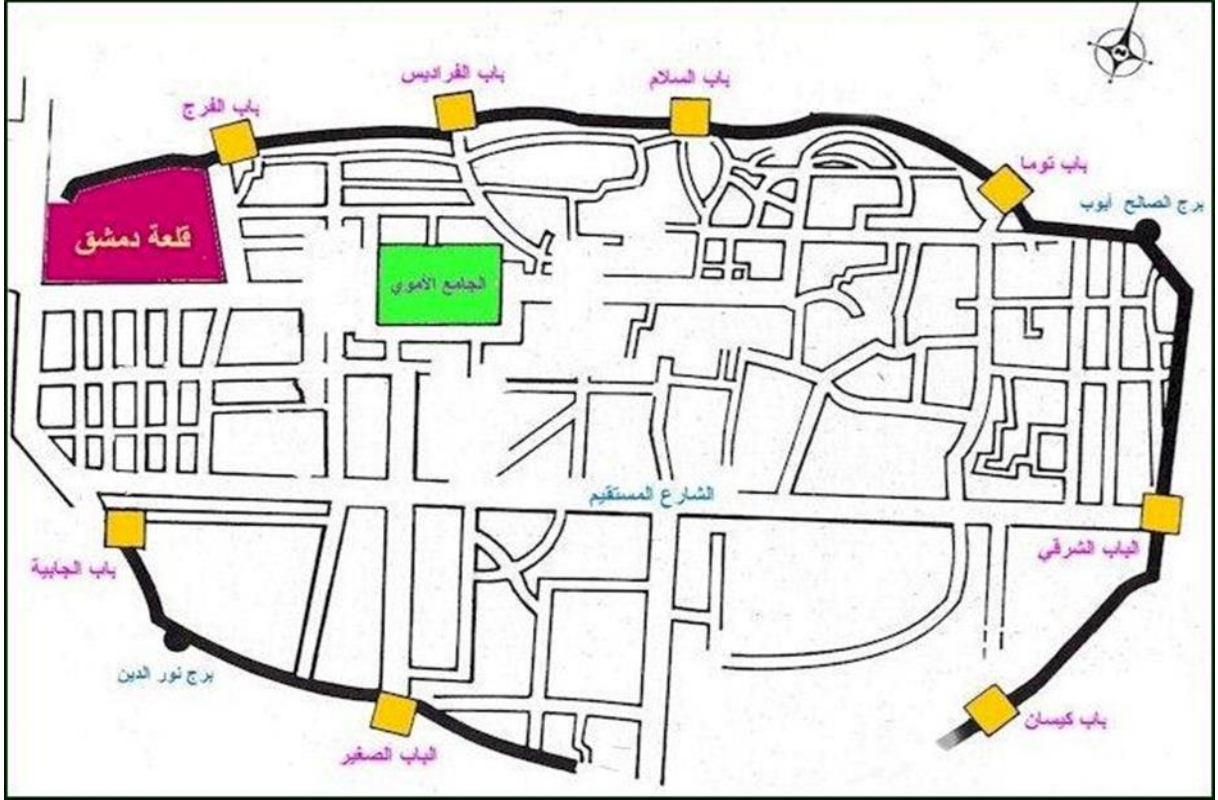
Şam şehrinin mahalleleri ve Eski Şam'ın (الدمشق القديمة) diğer mahalleler arasındaki konumunu gösteren harita.⁴⁷³ İbn Hicce Eski Şam'ı çevreleyen surların dışına çıkmış ve burada bulunan bazı mekanların isimlerini zikretmiştir.

⁴⁷³<https://albukhari.com/2021/08/18/%D8%AD%D9%83%D8%A7%D9%8A%D8%A9-%D8%AD%D9%8A%D9%91%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%8A%D8%AF%D8%A7%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%85%D8%B4%D9%82%D9%8A/commentpage-1/>

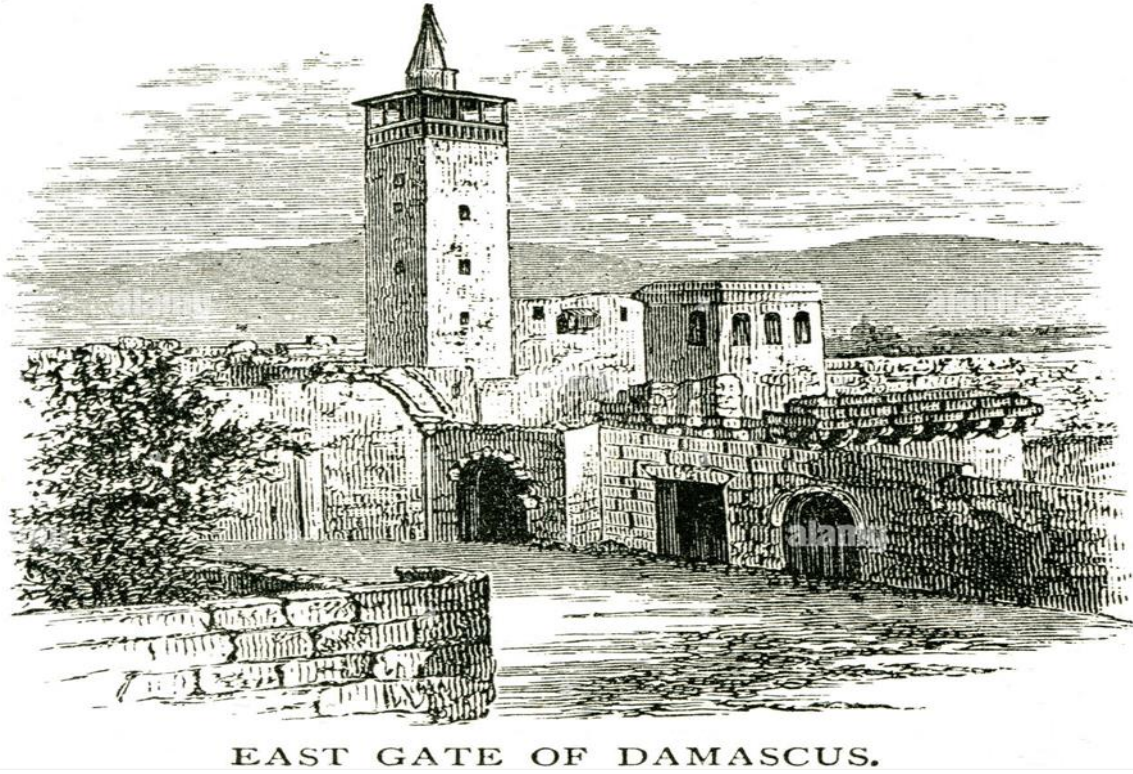

Ortaçağda Şam Haritası, Georg Braun (1541-1622) ve Frans Hogenburg (1535-1590) 1588.⁴⁷⁴

⁴⁷⁴ <https://www.alamy.com/syria-map-of-medieval-damascus-by-georg-braun-1541-10-march-1622-and-frans-hogenburg-1535-1590-1588-georg-braun-was-a-german-topo-geographer-from-1572-to-1617-he-edited-the-civitates-orbis-terrarum-which-contains-546-prospects-birds-eye-views-and-maps-of-cities-from-all-around-the-world-the-six-volume-work-was-inspired-by-sebastian-mnsters-cosmographia-the-braun-publication-set-new-standards-in-cartography-for-over-100-years-frans-hogenberg-created-the-tables-for-volumes-i-through-iv-and-simon-van-den-neuwel-created-those-for-volumes-v-and-vi-image344237299.html?imageid=5BBBB2DA-5A65-40A3-9424-CF6476BE244D&p=871016&pn=1&searchId=97809bfb93c75c3eeb1c65b3cf86ae5&searchtype=0>

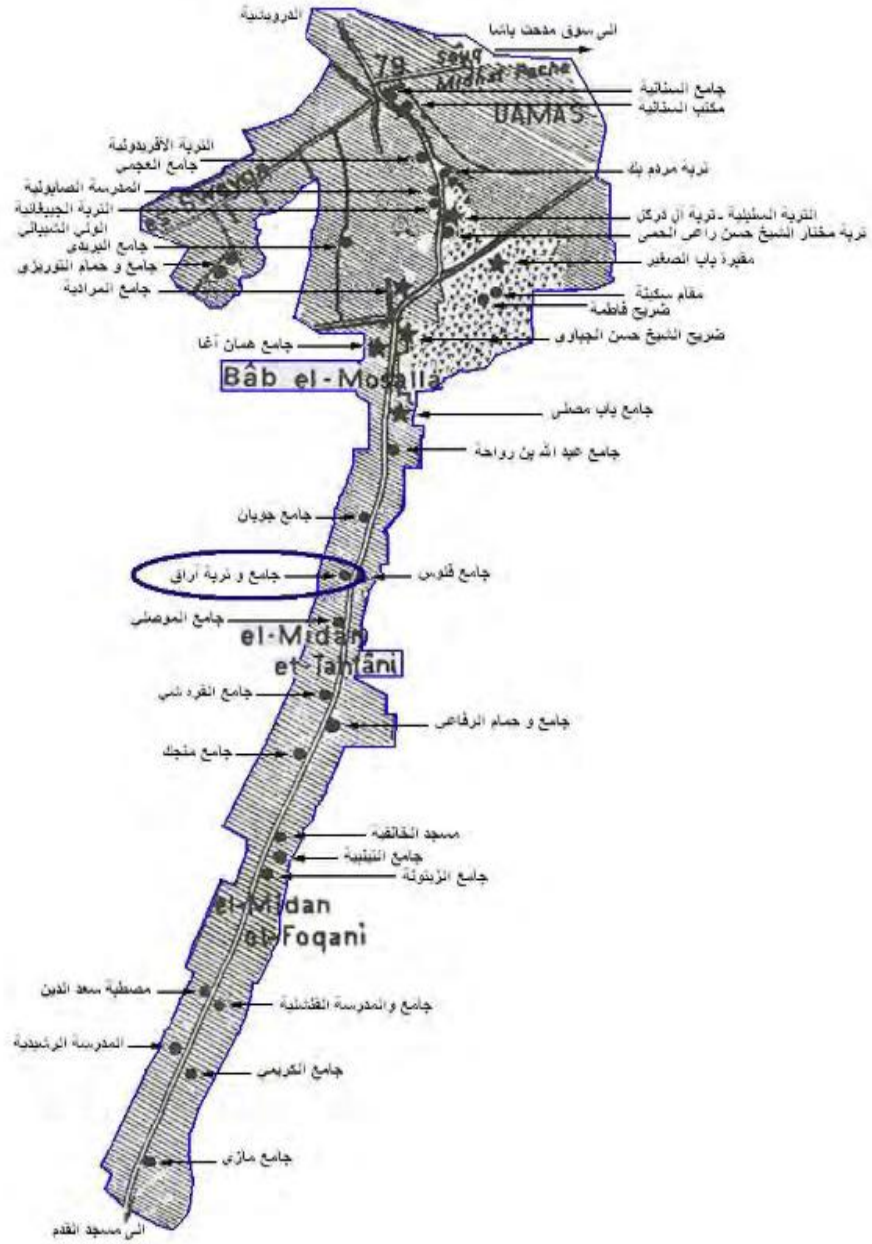
Eski Şam bölgesini çevreleyen surlar üzerinde bulunan Şam kapıları.

Suriye'nin Şam şehrindeki yedi antik şehir kapısından birisi olan doğu kapısı (Babü's-Şarkî)

Şehrin güney kapılarından Bâbu Kîsân

حي الميدان وموقعه بالنسبة لدمشق القديمة

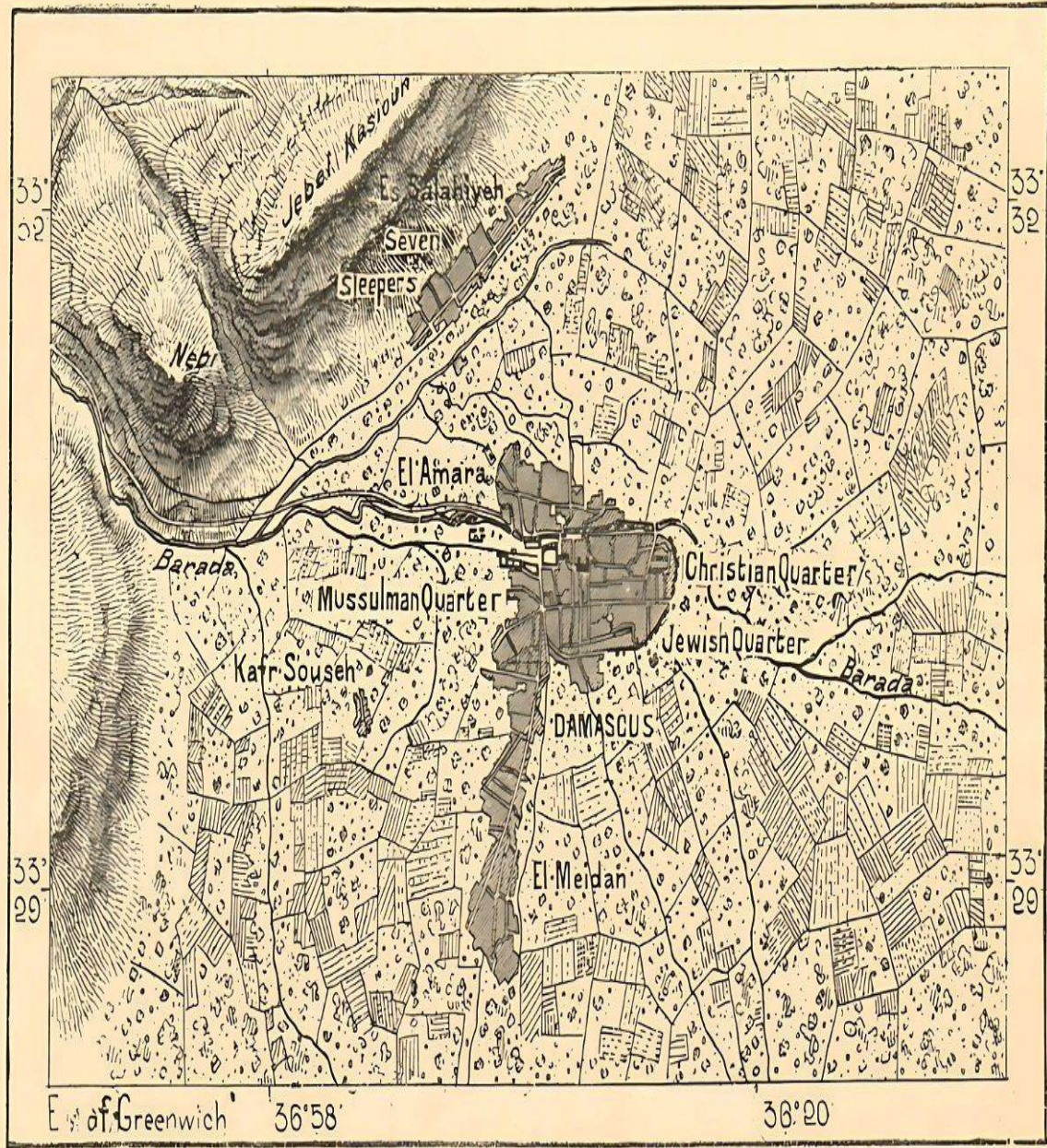
صورة رقم ١

Eski Şam'da Meydan Mahallesi ⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ Bubes, *Hayyu'l-Meydâni'd-Dimeşki târihihi ve ta'avvuruhi*, 15.

Fig. 183.—DAMASCUS.

Scale 1 : 120,000.

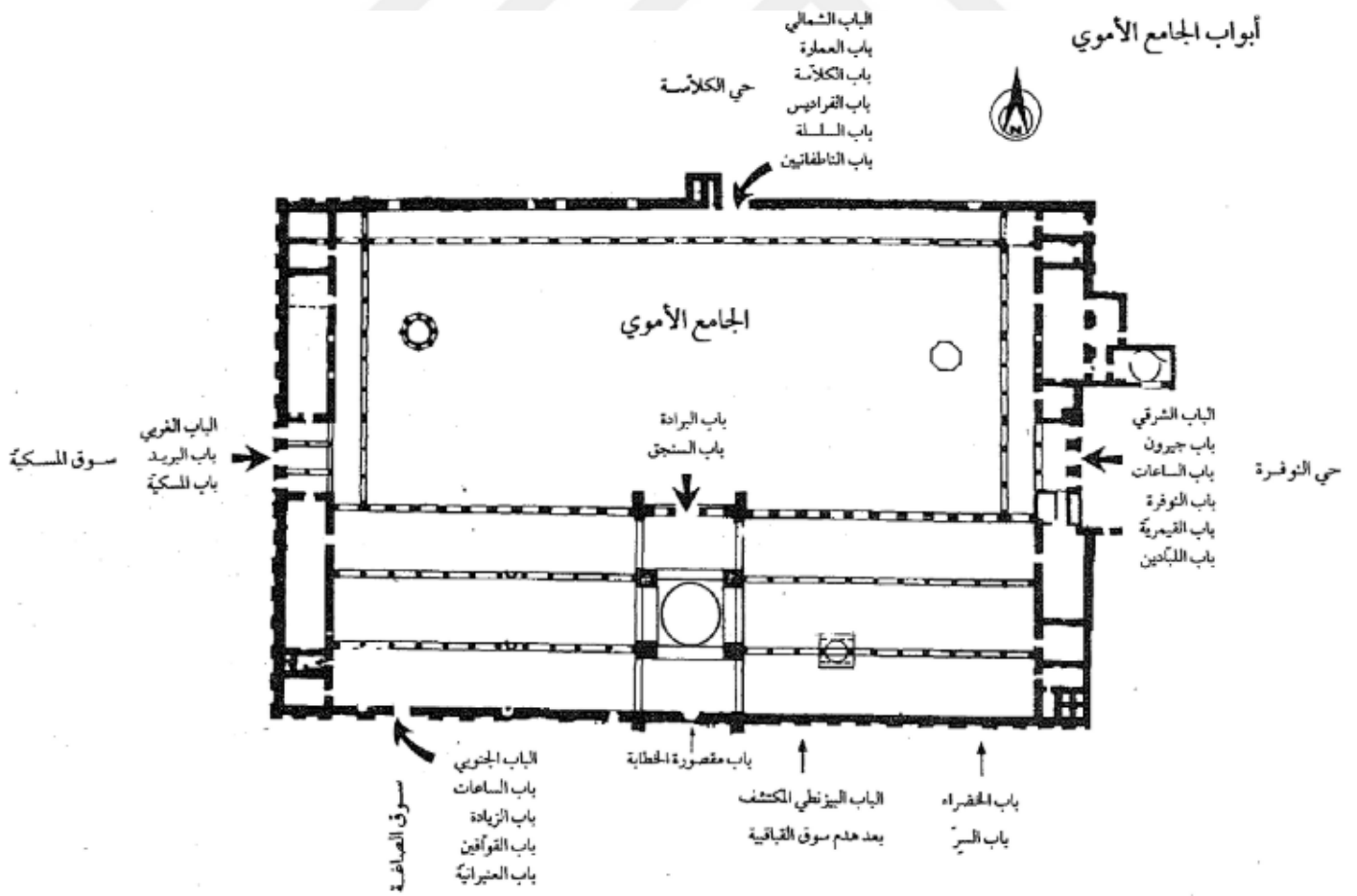
Şam şehir planı. Suriye. 1885 tarihli eski antika taslak harita.⁴⁷⁶

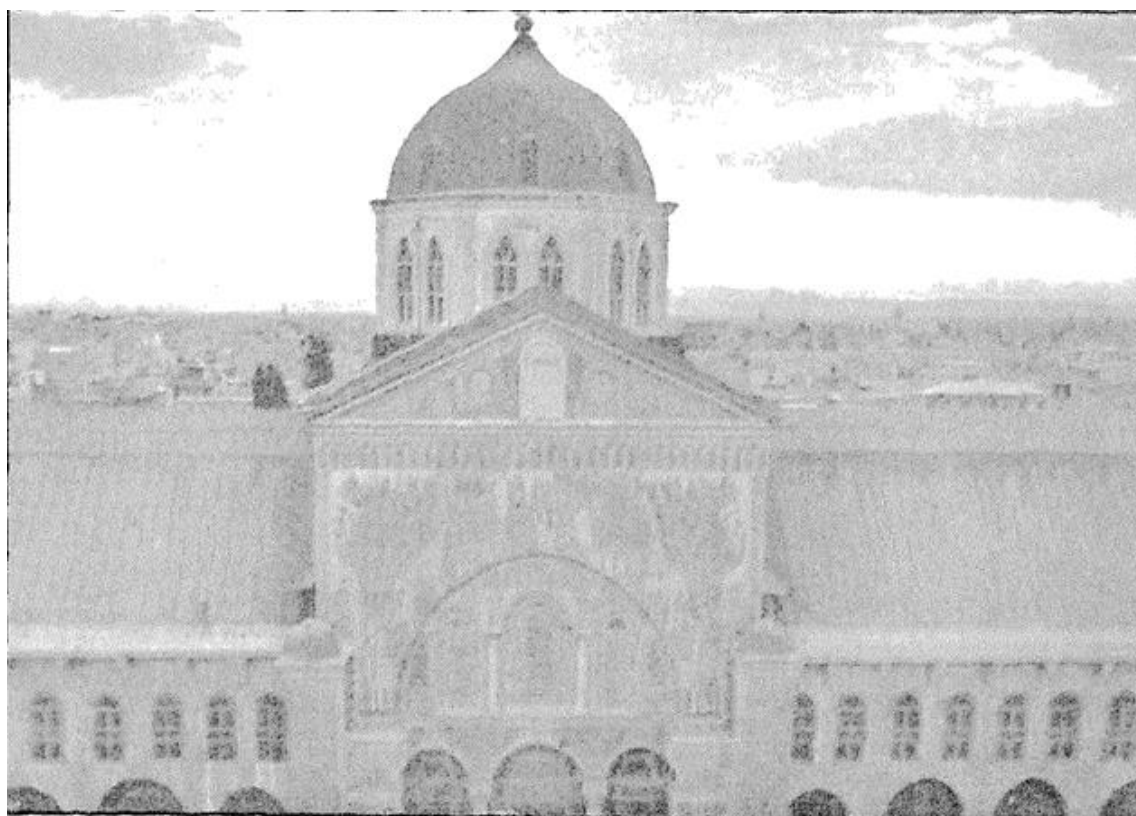
476

<https://www.alamy.com/damascus-city-plan-syria-sketch-map-1885-old-antique-vintage-chart-image242652270.html?imageid=1D5265CA-B3D0-471F-98CD-3D3B46D17C2C&p=283958&pn=1&searchId=97809bffd93c75c3eeb1c65b3cf86ae5&searchtype=0>

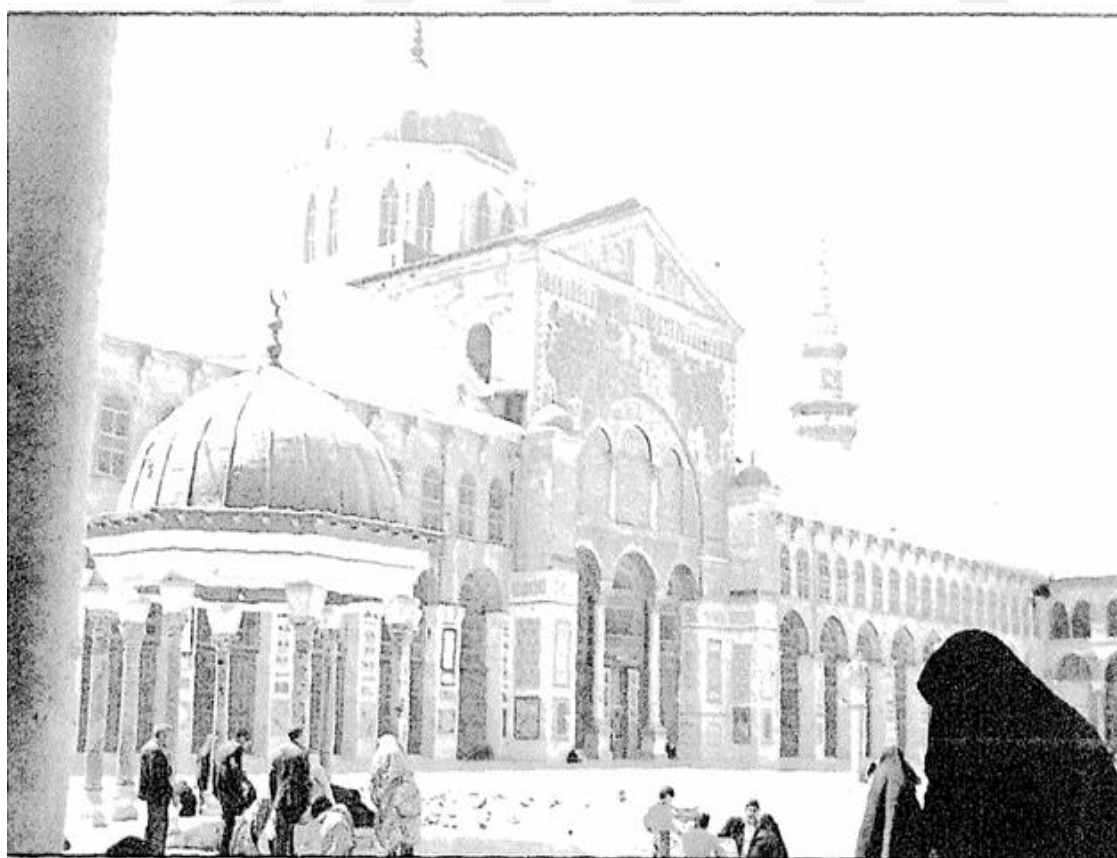

منظر الأموي من الطيارة

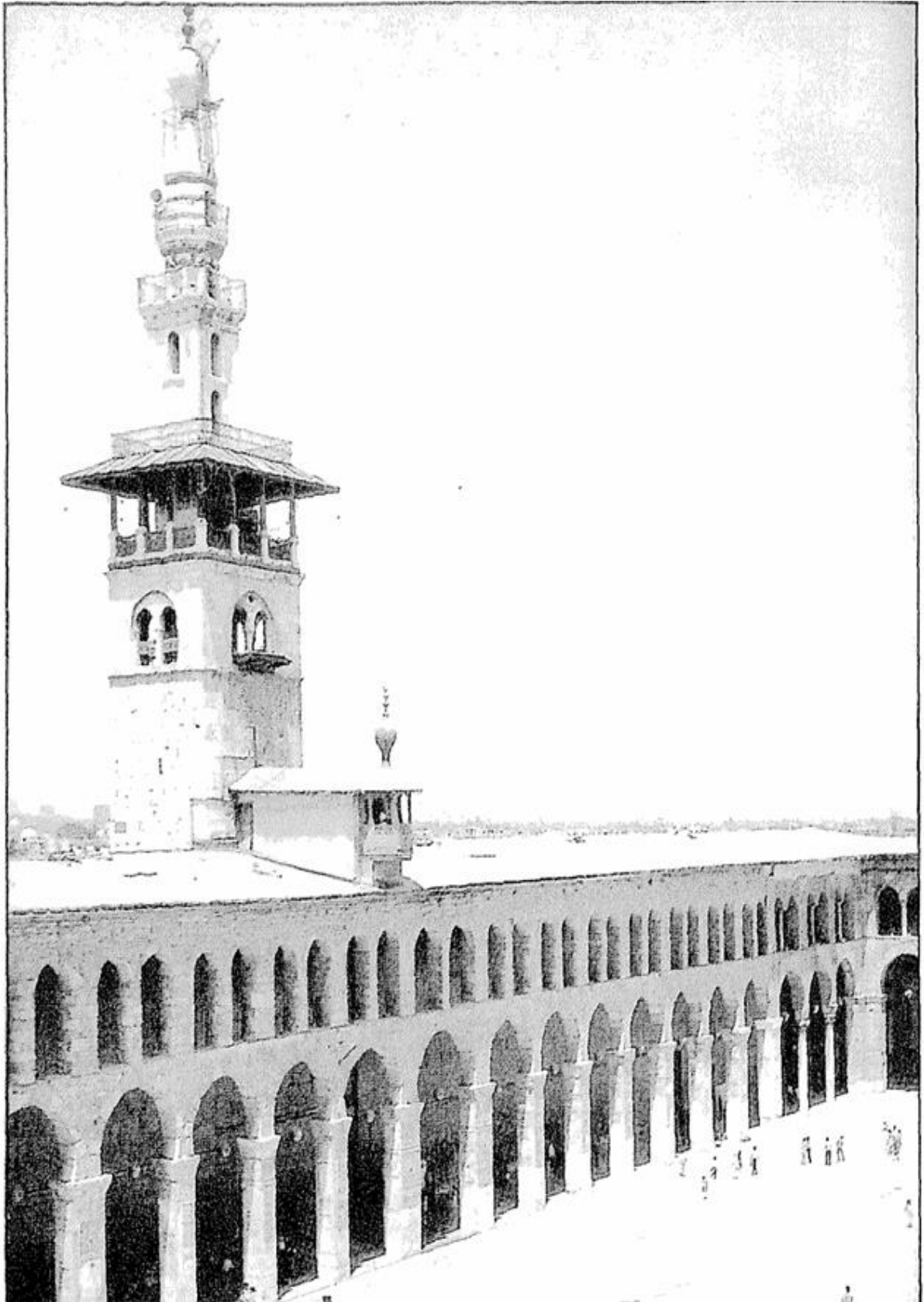

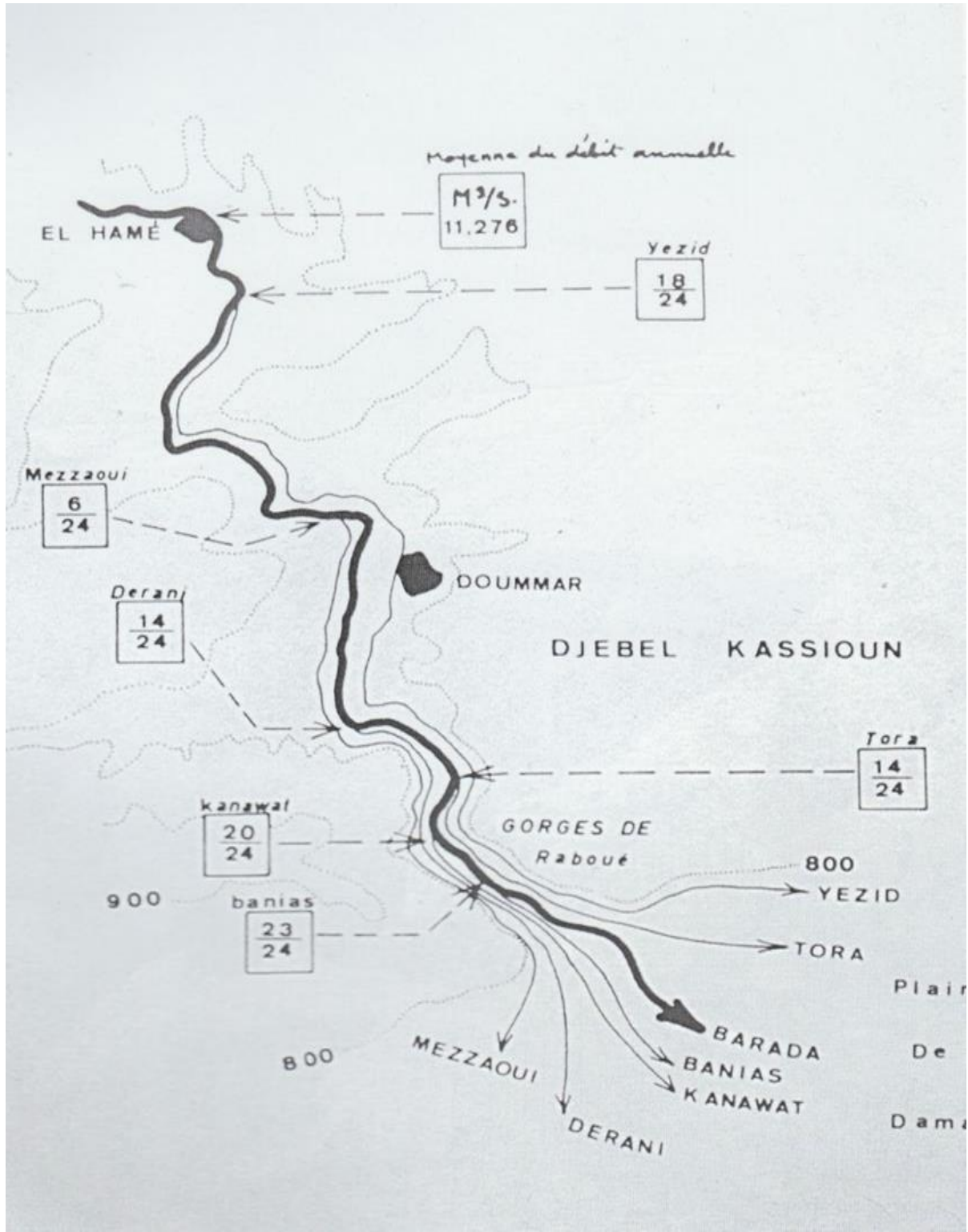
قبة النسر

القبة الشرقية (قبة الساعات)

مئذنة العروس (وهي المئذنة الرئيسية) مع الرواق الشمالي

Berede Nehri ve kolları: Mizze, anavât, Banyâs, Sevra (Tora), Yezîd.

